

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2002 рік
Випуск - 4

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В. доктор іст. наук, професор -
відповідальний редактор;
Корішвенко С.В. канд. іст. наук, доцент -
відповідальний секретар;
Калініченко В.В. доктор іст. наук, професор;
Кузьмімський А.І. професор;
Лях Р.Д. доктор іст. наук, професор;
Марочко В.І. доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник;
Морозов А.Г. доктор іст. наук, професор - заступник
відповідального редактора;
Папченко П.П. доктор іст. наук, професор;
Чабан А.Ю. доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює
щире подяку
Аграрній партії України
за сприяння у
ілюстрованні випуску

Засновники - Інститут історії України НАН України
Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського державного університету
(протокол №4 від 5.03.2002 року)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
Науково-дослідного інституту селянства

Інститут історії України НАН Укра
Черкаський державний університет

ISBN 966-7986-12-
8

ЗМІСТ

Практика господарювання в умовах ринкової трансформації: Черкаська область Чернобайівський район

Душейко П.Г. (с.мт. Чернобай) Проблеми і перспективи сучасного села
Лазоренко Ю.П. (с.мт. Чернобай) Іркліївський завод продтоварів на шляху відродження
Козаченко Т.М. (с.мт. Чернобай) "Зобов'язані не тільки вижити..."
Данько В.Н. (с.мт. Чернобай) Будні сучасної Лукашівки
Белов О.І. (с.мт. Чернобай) Перебороти труднощі допомагає райдержадміністрація

Проблеми АПК в умовах ринкової трансформації

Кульчицький С.В. (м. Київ) Ринкові реформи в сільському господарстві **Мойсієнко В.М. (м. Черкаси)** Аграрна реформа в Україні: досягнення і прорахунки **Сухушнін О.В. (м. Черкаси)** Програма соціал-демократичної партії Словаччини щодо перспектив розвитку сільського господарства в країні

Аграрний лад порубіжних земель

Босчко В.Ф. (м. Черкаси) Поземельні відносини, як фактор організаційного становлення козацтва на Поділлі **Івангородський К.В. (м. Черкаси)** Етнічне та соціально-економічне буття селянської верстви

в контексті етносоціальних процесів на Середньому Подніпров'ї в XVI - в першій половині XVII ст.

Революційний процес початку XX століття та аграрне питання

Реєнт О.П. (м. Київ) Аграрне питання в Україні за доби "воєнного комунізму"
Якименко М. (м. Полтава) Участь українських переселенців в русі опору аграрній політиці царату на початку XX ст.
Тригуб П.М. (м. Миколаїв) Ставлення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів до питань української державності в період національно-демократичної революції 1917-1918 рр.

Проблеми соціального розвитку радянського села

Бушин М.І., Товстоп'ят Л.М. (м. Черкаси) Наукова спадщина професора І.Г. Шульги (ужгородський період)
Кривенко С.І. (м. Черкаси) Українське село проти карного бандитизму (Черкащина 1920-х років)
Кравченко В.І. (м. Донецьк), Лазуренко В.М. (м. Черкаси) Специфічні умови участі заможного селянства України у формуванні місцевих органів влади в 1924-1929 рр. **Капустян Г.Т. (м. Кременчук)** Від НЕПу до "воєнного комунізму": запровадження командно-адміністративної системи управління в українському селі наприкінці 1920-х років **Корновенко С.В. (м. Черкаси)** До питання прогресивності продподатку 1921 року **Сушко О.О. (м. Київ)** Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу
Перехрест О.Г. (м. Черкаси) Сільське господарство України на початковому етапі відбудови (весна-літо 1943 року)
Лубко І.М. (м. Черкаси) Пенсійна реформа в контексті соціальної політики М. Хрущова на селі (1953-1964 рр.)

Українська селянська кооперація

Морозов А.Г. (м. Черкаси) Розвиток сільськогосподарської кредитної кооперації в добу НЕПу **Марочко В.І. (м. Київ)** Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини XIX - першої половини XX століття
Фареній І.А. (м. Черкаси) "Національний Український Трест". 3 нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств

З історії духовного та релігійного життя селянства

Присяжнюк Ю.П. (м. Черкаси) Деякі "таємниці" етнонаціонального портрету українського "чоловіка" початку XX століття
Солодка Л.М. (м. Черкаси) Деструктивний вплив воєвничого атеїзму на ментальність українського селянства
Георгізов Г.М. (м. Київ) Вплив кооперації на українську селянську ментальність

Проблеми історіографії українського селянства

Гоцуляк В.В. (м. Черкаси) Історичні ретроспекції правового статусу давньоруського селянства
Земзюліна Н.І. (м. Черкаси) Земельна реформа в документах Центральної Ради (історіографічний аспект)

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Душейко П.Г. (с.мт. Чернобай)

Проблеми і перспективи сучасного села

Село на нашій Україні - це як та материнська порода землі, на якій тримається підґрунтя, що дає життя всьому живому. Село, крім того, що виробляє продукти харчування для людей, є справжньою основою, яка живить з прадавніх часів духовну скарбницю української нації, є надійним оберегом мови і культури, прекрасних традицій багатьох поколінь надзвичайно працьовитих, сміливих та волелюбних людей.

Душейко П.Г. - Голова Чернобайівської районної адміністрації

Проте рушійні вітри історії останніх століть, відсутність державності України наробили немало лиха для нашого села. Особливо руйнівної сили зазнало село за років царського правління, радянських часів, коли навіть в селі намагались знищити українську мову, коли була насильно проведена колективізація і відчужена

земля від своїх господарів, коли із села не могла вийхати талановита молодь для навчання в місто тільки тому, що молодим людям не видавалися паспорти, коли оплату праці в колгоспах проводили в трудовнях, а разом із тим на кожного селянина накладалась непосильна ноша у вигляді державних позичок і руйнівних податків. А мільйонні жертви голодомору, що неабияк вплинули на генофонд села? Таких негативів можна було б наводити дуже і дуже багато.

Нам говорять, що в 70-80-і роки XX століття наше село жило більш-менш нормально. Але ж це лише всього якихось 15-20 років, це піщинка в пустелі, якщо порівнювати із десятиліттями та століттями.

Та й самі виробничі відносини, втиснуті в межі колгоспів, радгоспів та подібних форм колективного господарювання не давали можливості розвиватися продуктивним силам селян. І в той час, коли закордонні фермери вже користувалися результатами передових досягнень науки і техніки, на наших полях працювали трактори, на яких механізатори не могли нормально, без професійних хвороб, відпрацювати 15-20 років. Погоня за так званим валом ставила на задній план людину, як головну продуктивну силу, як творця своєї долі, долі дітей та онуків. Значна відмінність соціального рівня життя в місті та на селі зумовила значний відхід в місто найбільш працездатної частини населення-молоді. В сільській місцевості, як правило, залишались молоді люди, які за своїми природними даними, своїм інтелектом не могли забезпечити повноцінне впровадження науково-технічного прогресу.

Тільки після здобуття Україною незалежності стала реальна можливість відродження, села, його розвиток на основі власності на землю та засоби виробництва.

Реформування відносин власності на землю і майно, звісно ж, проходить не просто. Адже в умовах тотального відчуження працівників від власності в радянські часи у людей виробились стереотипи заробітчанина, а не власника. Бути власником це не тільки почесна, але й дуже відповідальна справа, оскільки майно не тільки треба берегти, але й примножувати його. Для цього власнику потрібно не тільки багато працювати, але й багато знати, вміти і мати бажання виробляти більше продукції як для себе, так і для людей, для країни в цілому.

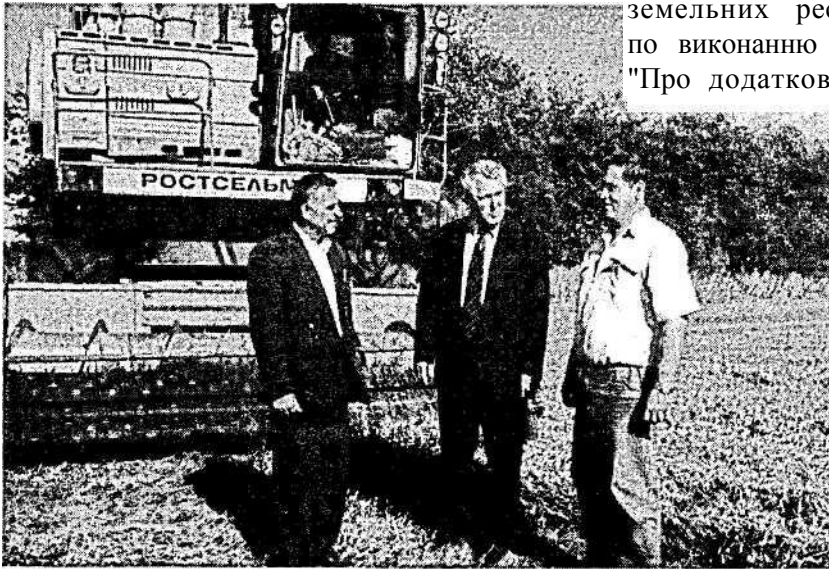
Сьогодні не просто вирішити питання

3
9
10
11
13

15
19
21

23
28

31
37
42

46
4
9
52
55
62
70
76
81
84
90
98
106
111
115

119

розподілу майна колишніх членів колективного сільськогосподарського підприємства, адже створені цілісні майнові комплекси, які працюють не на одного працівника, а на весь колектив, на всю територіальну громаду, включаючи пенсіонерів. І це реальність з якою доводиться рахуватись в процесі становлення приватної власності.

Велику і плідну роботу проводить районна державна адміністрація, управління сільського господарства та продовольства, відділ земельних ресурсів райдержадміністрації по реформуванню аграрного сектора економіки. З прийняттям Указу Президента України №1529 від 3 грудня 1999 року "Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки" в районі здійснено перетворення (реорганізацію) колективних сільськогосподарських підприємств у формації нового типу - товариства з обмеженою відповідальністю та приватні підприємства.

На базі 30 сільськогосподарських підприємств, що працювали в районі до реформування, створено 34 нових об'єднань, серед яких: 5 відкритих акціонерних товариств, 5 приватних і приватно-орендних господарств, 22 товариства з обмеженою відповідальністю, 1 закрите акціонерне товариство, 1 спілка власників.

Поля Чорнобійщини. Збирання врожаю

З метою вивчення законодавчих та нормативних документів проведена велика робота по навчанню кадрів. Вчилися і керівники сільськогосподарських підприємств, і сільські голови, і

всі головні спеціалісти цих підприємств, і працівники кадрових служб, і голови профспілкових організацій, і члени комісій по реформуванню господарств. До речі, ця робота проводиться щорічно, на базі санаторію-профілакторію "Сосонка", що знаходиться в селі Мельники.

Районна комісія з питань реформування, яку очолює начальник управління сільського господарства і продовольства, заступник голови райдержадміністрації О.Д. Ричка, забезпечила підготовку та розмноження необхідних нормативно-правових документів на місцях. В минулому році було укладено 23,9 тис. договорів на оренду земельних паїв. Господарства, в основному, повністю розрахувались з орендодавцями за оренду землі. В цілому, в районі, в минулому році було виплачено 9,7 млн. грн. орендної плати селянам. В рахунок орендної плати видано 9,4 тис. тон зерна, що на 1,4 тис. тон більше, ніж за попередній 2000 рік.

Скориставшись своїм правом, 600 громадян вирішили вести своє господарство одноосібно на землях, яку отримали натурою на основі Державного акту. До речі, державні акти на земельні ділянки в районі вже одержали 12,5 тис. селян, що складає 52,7% до всіх власників земельних сертифікатів.

Значна робота проведена відділом земельних ресурсів райдержадміністрації по виконанню Указів Президента України "Про додаткові заходи щодо задоволення потреб громадян у земельних ділянках" №765 від 28 червня 1999 року, "Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи" №584 від 12 квітня 2000 року. В результаті цього 5844 громадян району отримали в користування

1734 гектари землі, з них працівники соціальної сфери - 1110 гектарів. На території всіх сільських рад зарезервовано 50% площ земель запасу та резервного фонду для наступного надання у користування працівникам соціальної сфери, пенсіонерам, що

раніше працювали у цій сфері та нині проживають на селі.

Постійно розширюються площі фермерських господарств. Сьогодні у районі працює вже близько чотирьох десятків фермерів, а в їхньому користуванні більше 1 тис. гектарів землі, включаючи оренду.

Велика організація та практична робота проводиться райдержадміністрацією, управлінням сільського господарства і продовольства, районною робочою комісією по виконанню Указу Президента України №62 від 29 січня 2001 року "Про заходи щодо захисту майнових прав селян в процесі реформування аграрного сектора економіки".

Проведено навчання всіх категорій працівників, які пов'язані своєю виробничою діяльністю з процесом реформування майнових відносин. В абсолютній більшості колишніх КСП проведені збори співвласників, на яких розглянуті питання створення комісій, уточнення наявності майна, його оцінка, створення пайових фондів і їх розподіл між тими, хто був членом КСП. Також врегульовано і низку інших питань.

Зборами співвласників створені комітети співвласників, обрано голів, заступників та секретарів. Таким чином, всі питання щодо виділення майна сьогодні, в кінцевому підсумку, буде вирішувати ця громадська організація. В більшості господарств укладено договори щодо оренди майна. Створено фонди відновлення основних засобів. Тільки за минулий рік в рахунок розрахунків за орендоване майно власникам видано 1,3 млн. грн. у вигляді натуральної оплати, надання послуг та в грошовій формі.

Звісно, в процесі реформування відносин власності було допущено низку помилок і прорахунків. Це викликає обурення у людей і породжує необхідність у зверненні зі скаргами до органів виконавчої влади. Разом з тим, як показує практика, більшість питань можна вирішити на місцях. Сьогодні стоїть завдання завершити всю роботу по виконанню 62-го Указу якомога швидше.

.. Всупереч скептикам і противникам реформ, проведена організаційна та практична робота по реформуванню на селі щороку дає свої наслідки та результати. Взяти, наприклад, минулий 2001 рік. Валова продукція сільського господарства проти попереднього року зросла на 10,7%, одержано майже на 17 млн. грн. більше чистого прибутку. Середній рівень

рентабельності складає 21,9%. Середньомісячна оплата праці працівників сільського господарства зросла, порівняно з попереднім роком, на 23,4%. Кращі наші господарства мають значно вищі економічні показники, ніж в минулому році. Взяти, наприклад, СКВ "Межигір'я", де керівником працює Герой Соціалістичної праці, заслужений працівник сільського господарства Іваніщенко Лука Олексійович. В господарстві рівень рентабельності за наслідками господарювання в минулому році склав 83%, одержано 1,7 млн. грн. чистого прибутку. 57,6% рентабельності і майже 800 тис. грн. чистого прибутку одержано ТОВ "Лан", де директором працює Орел Іван Іванович. Понад 2 млн. грн., при рівні рентабельності в 50,6%, отримали в СТОВ "Світанок" - директор Іщенко Володимир Кирилович; 1,4 млн. грн. при рентабельності 55,4%, отримали в СТОВ "Дніпро" - директор Душейко Петро Григорович; СТОВ "Україна" - директор Лесечко Іван Іванович, отримали 1,2 млн. грн. прибутку при рівні рентабельності 42,8%; СТОВ "Родина" - директор Шмиг Григорій Іванович, отримали 1,9 млн. грн. Прибутку, де рентабельність склала 41,4%. Більше одного мільйона гривень чистого прибутку має і ПСП "Нива" - директор Гонтар Валентина Олексіївна; близько 700 тис. грн. отримали СТОВ "Придніпровське" та СТОВ ім. Шевченка, де керівниками працюють Андрущенко Петро Федорович та Ліла Петро Іванович. Майже 3 млн. грн. отримало ВАТ "Чорнобай-птиця", де директор Белов Олександр Іванович. Названі господарства, їх керівники, незважаючи на негаразди перехідного періоду, працюють впевнено і плідно, опановуючи тонкощі ринкової економіки, знаходять шляхи для вирішення складних проблем.

Головне сьогодні - це вирішення на основі поступального розвитку виробництва соціальних проблем на селі. Це і заробітна плата, і допомога пенсіонерам, і багатодітним сім'ям, і самотнім людям, і активна допомога школі, і медичним закладам, і закладам культури і спорту..

Головний внесок, який можна зробити щодо реформування села може бути один - люди в селі стають господарями своєї землі, свого майна, а в кінцевому підсумку своєї долі, долі своїх дітей та онуків.

Звісно ж, без наслідків роботи в основних галузях виробництва ми б не змогли досягти добрих економічних показників. Особливим і

переконливим фактом позитивних наслідків реформ були результати господарювання в минулому 2001 році. Валовий збір зерна за всіма категоріями господарств становив 172 тис. тон, що на 33 тис. тон більше, ніж у попередньому, 2000 році. На кожного жителя району зібрано більше, ніж по 3 тони зерна. Вперше за останні роки врожайність зернових і зернобобових в цілому по району склала 43 центнери з одного гектара. Це, до речі, найвищий показник по області. На пшеничному полі зібрано по 45,7 центнери з гектара, а врожайність кукурудзи зернової сягнула рівня 62,4 центнера. Буряківники отримали 156,3 тис. тон цукрової сировини. Це на 62 тис. тон більше, ніж у попередньому році. Врожайність цукрових буряків склала майже 300 центнерів з гектара. Відрадно і те, що відбулась стабілізація тваринництва. В районі утримується 55,6 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 19,5 тис. корів. У господарствах та на селянських подвір'ях вирощується 64,6 тис. голів свиней. В сільськогосподарських підприємствах у минулому році вироблено 41,7 тис. тон молока, що на 7% більше, ніж за аналогічний період минулого року. М'яса вироблено в кількості 6,2 тис. тон, що на 0,5 тис. тон більше проти попереднього року. Птахівники отримали 25,8 млн. штук яєць. Радує те, що в цілому в галузі тваринництва район посів перше почесне місце. Кращі наші господарства мають ще вищі показники господарювання. Так в СТОВ "Дніпро", де директор Душейко Петро Григорович, врожайність зернових склала 63,1 центнери з га, пшениці - 67,1 центнери з га, а кукурудзи - 104,8 центнери. Добрих результатів по врожайності зернових досягло в минулому році й СТОВ "Першотравневе", "Придніпровське", "Родина" та ТОВ ім. Шевченка. Всього в минулому році 16 господарств отримали врожайність зернових 40 центнерів з га, і немає жодного сільськогосподарського підприємства, яке б не отримало менше 30 центнери з га.

Досить-таки вагомим здобутком у галузі буряківництва в минулому році досягли такі СТОВ, як "Родина"-487 центнерів; "Світанок" - 460 ц.; "Україна" - 458 ц. Добрих показників у тваринництві домоглися працівники ПСП "Нива", СТОВ "Світанок", "Україна", СКВ "Міжгір'я", ТОВ ім. Шевченка та низка інших господарств.

Таких наслідків в господарюванні наші сільськогосподарські товаровиробники досягли

як за рахунок внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Серед внутрішніх факторів можна назвати такі: стабільність кадрів керівників і спеціалістів; відносно непогана матеріально-технічна база, що створена в попередні роки, добра, родюча земля; працьовиті і талановиті люди, що проживають у селах району, забезпечення функціонування соціальної інфраструктури (школи, бібліотеки, спортивні заклади); рівень матеріального стимулювання та матеріальної підтримки тощо. Серед факторів зовнішніх можна згадати такі, як, насамперед, значна допомога селянам зі сторони держави. Сьогодні селяни сплачують у бюджеті всіх рівнів найнижчі податки. На 100 гривень реалізованої продукції лише 7 гривень надходить до державної скарбниці. Замість 2-х видів податків сільськогосподарські товаровиробники сплачують єдиний фіксований податок. Сума податку на додану вартість практично залишається у розпорядженні селян. А це для господарств нашого району більше 15 млн. грн.

В минулому році держава встановила для селян пільгові виплати коштів за користування кредитами комерційних банків. Встановлена оплата за висококавову худобу. За попередні три роки (1995-1998 рр.) селянам відшкодовано кошти, витрачені на соціально-культурне будівництво в сумі 11,3 млн. грн. В 2000 році держава списала з селян заборгованість перед бюджетами всіх рівнів на суму 11 млн. грн. І це далеко не весь перелік реальної допомоги селянам з боку держави.

На жаль, в останній період спостерігається тенденція зниження пільг селянам. На наш погляд, це неприпустимо, більше того, це шкідливо не лише для селян, але й для держави. Адже село сьогодні реформується, тобто там змінюється соціально-економічна і політична ситуація. Відмова в цей період в пільгах для села може дорого коштувати державі в майбутньому. Звичайно, реформи, що проводяться в сільському господарстві змогли б дати швидку і, головне, ефективнішу віддачу, якби вони проводились у комплексі, на перспективу, через відповідні стабільні програми. Для цього треба вирішити на законодавчому, урядовому рівні та на рівні Президента України проблему стабільності законодавства, що стосується розвитку аграрного сектора економіки. Коли ж приймаються якісь законодавчі документи на певний період, то їх не варто змінювати щороку або ж

вносити якісь зміни. Це стосується, насамперед, законів і нормативних актів про пріоритетність села, про пільги селянам по кредитуванню, по доплатах за висококавову худобу, про розвиток цукробурякового виробництва тощо. Адже зміна правил гри щорічно не дає змоги селянину планувати наперед як виробництво, так і економічні питання.

Другим значним чинником подальшого розвитку аграрного сектора економіки є наявність як внутрішнього, так і зовнішнього ринку. Головним є забезпечення стабільності цін як на сільськогосподарську продукцію, так і на промислову групу товарів, яка використовується сільськогосподарськими товаровиробниками в процесі виробництва.

Для розвитку ринку сільськогосподарської продукції слід створити його інфраструктуру. Насамперед, необхідно запровадити систему аграрних бірж і державну систему регулювання, ринку. На наш погляд, слід створити надійну базу державного резерву. Продукція державного резерву повинна бути гарним чинником для регулювання цін на ринку, шляхом інтервенції або ж закупівлі продукції на товарних біржах. А в цьому необхідно задіяти державний бюджет. Це є основним завданням Верховної Ради. Вирішити ці питання зможуть аграрії, що будуть працювати в новому парламенті, а також ті політичні сили, що їх підтримують.

Третім головним чинником для поступального розвитку аграрного сектора економіки є оновлення на селі основних фондів, в першу чергу, виробничих. Ні для кого не є секретом, що сьогодні на полях і фермах сільськогосподарських підприємств працює техніка, ступінь зношеності якої становить 75-80%, а то і більше. Є машини, які використовуються сьогодні, а термін їх експлуатації давно минув. Цілком зрозуміло, що через відсутність коштів як в державному бюджеті, так і на підприємствах, випускати високопродуктивну, недорогу вітчизняну техніку в повному обсязі немає можливості. Отже, в цьому випадку не варто відмовлятися від придбання іноземної техніки. Робити це треба за умови, коли до трактора продається повний комплект причіпних знарядь і машин. Коли комбайн буде укомплектований повним набором жаток, підбирачів тощо. Разом з тим, за відповідними нормативами, разом з машинами повинні надходити запасні частини, вузли і агрегати, які повинні розміщуватись в мережі ремонтно-технічних станцій, МТС.

Лише за таких умов можна забезпечити ефективне використання такої техніки. Пріоритетним напрямком, все ж, повинен бути розвиток вітчизняного машинобудування. Для цього в нашій країні є всі матеріальні можливості. Є відповідні заводи, кваліфіковані фахівці, які можуть забезпечити виробництво сучасної сільськогосподарської техніки. Проблема лише у ринку збуту цієї техніки. Ринок, на наш погляд, буде сформований за умови, коли комерційні банки будуть надавати сільськогосподарським виробникам довгострокові кредити. Тут своє слово повинен сказати парламент, уряд, Національний банк. Саме через безпосереднє кредитування селян складається ринок, а це викликає потребу в забезпеченні тракторами, комбайнами та іншою сільськогосподарською технікою. А в підсумку - це поступальний розвиток сільськогосподарського машинобудування, створення нових робочих місць, розвиток суміжних галузей промисловості.

Четвертим суттєвим фактором, що значно впливає на стан сільськогосподарського виробництва, є стабільність фінансового виробництва. Насамперед, визначна роль тут відводиться державі. Тут повинно бути стабільне довгострокове законодавче поле, про що вже йшлося вище. Фінансова стабільність може бути за умови виконання усіх попередніх умов. Це і стабільний ринок, і кредити як короткострокові, так і довгострокові, і спеціалізація на виробництві високоякісної і дешевої продукції на основі повного використання диференціальної ренти першого порядку.

Сільськогосподарське виробництво є сезонним виробництвом, а отже процес витрачання коштів в календарному плані далеко не співпадає з процесом отримання продукції та коштів за її реалізацію. Для того, щоб вирішувати всі виробничі питання, сільськогосподарські виробники повинні мати вільні обігові кошти. Поновлювати їх можна, звичайно, за рахунок короткострокових кредитів, що безпосередньо залежить від комерційних банків. Комерційні банки тільки останні два роки більш-менш нормально почали кредитувати сільськогосподарські підприємства. Разом з тим ставки сплати за користування кредитом дуже високі. Якщо ставка Національного банку складає 12,5%, то в комерційних банках вона становить 28-30%. І якщо держава, яка намагається допомогти сільськогосподарському

товаровиробнику, бере на себе 70% ставки Національного банку, то навіть при цьому господарства повинні сплачувати комерційним банкам 21%, а це не малі суми до основного кредиту.

Для піднесення економіки господарств, для накопичення коштів слід зберегти не лише пільги, які має село сьогодні, але і фіксований податок, і порядок нарахування і використання податку на додану вартість, і пільги по відсотках виплати банкам за користування кредитами, і дотацію за високовоговою худобу, і розвиток племінного тваринництва, і виплати за сортонадбавки за насіння тощо.

Однією з важливих проблем на селі є проблема утримання соціальної сфери. Сьогодні окремо взяте село є замкнутим комплексом виробництва продукції та соціального обслуговування його жителів: і дошкільні дитячі заклади, і школи, і медичні заклади, і об'єкти комунального призначення - лазні, водогони, газопроводи, шляхи з твердим покриттям, це і заклади культури, і спортивні заклади тощо. Одним словом, проблема в тому, щоб на селі працювали всі вищезгадані заклади, а послуги в них були якісні та дешеві. Адже сільське населення своєю працею заслуговує на те, щоб жити так, як живуть люди в містах.

Уряд України ще в 1992 році відповідними постановами декларував передачу соціальної сфери до органів місцевого самоврядування. Разом з тим, в державному бюджеті вже впродовж 10 років не закладаються кошти на утримання названих закладів. Практично ці заклади утримуються за рахунок районного бюджету та рахунок місцевих сільськогосподарських підприємств. Слід зазначити, що кошти на утримання соціальної сфери витрачаються немалі, що, звісно, погіршує фінансування виробничої сфери. Цю роботу можна було б вирішити шляхом децентралізації бюджетних коштів. Іншими словами, потрібно залишати для окремого регіону стільки коштів, скільки він може зібрати у вигляді податків та зборів для повного утримання соціальної сфери. Разом з тим, з державного бюджету не треба було б використовувати субвенцію або дотацію.

Питання передачі соціальної сфери набрало особливої гостроти у зв'язку з реформуванням на селі майнових відносин. Адже колишні КСП сьогодні перетворились на приватні підприємства і фактично не взяли на свій баланс об'єкти соціальної сфери. Отже, від

виваженого рішення Верховної Ради, Президента України, уряду буде залежати доля соціальної інфраструктури на селі.

Від розвитку соціальної сфери у великій мірі буде залежати покращення демографічної ситуації на селі. Ні для кого не є таємницею, що смертність на селі перевищує в кілька разів народжуваність. Це дуже тривожні симптоми. Насамперед, це старіння села, зменшення кількості молоді - як найбільш дієвої продуктивної сили. Щоб молодь лишилась у селі, продовжувала трудові традиції своїх батьків слід, у першу чергу, вирішити питання будівництва житла, знову ж таки за рахунок довгострокових індивідуальних кредитів з дуже низькою відсотковою ставкою. Разом з тим якомога швидше слід вирішити фінансові проблеми передачі об'єктів соціальної інфраструктури органам місцевого самоврядування, забезпечення виконання ними своїх безпосередніх функцій і завдань.

І на кінець, ми вважаємо, що на селі сьогодні є проблема кадрового забезпечення. Особливо гостра потреба у високоосвічених керівниках виробництва, по своїй суті менеджерах аграрного сектора економіки. Нам бракує фахівців зі знаннями ринкової економіки, юристів та фахівців з технологічних питань. Сьогодні на поля господарств приходять складна сільськогосподарська техніка, обладнана електронікою та комп'ютерними системами. Таким чином, за кермом повинні сидіти фахівці не нижче, ніж із середньою спеціальною освітою. Вся система навчання повинна бути підпорядкована одному - якомога швидше вивести сільське господарство на передові рубежі європейського і світового рівня.

На наше тверде переконання, в технікумах, коледжах, ВУЗах всіх рівнів акредитації необхідно переглянути програми навчання та зменшити кількість годин з філософії та інших гуманітарних наук, дати поглиблені знання зі спеціальності. Нам сьогодні потрібні фахівці, які б досконало знали свою справу, працювали б творчо, самостійно, з великою віддачею. Тільки за таких умов можна мати результат та великий ефект у виробництві.

Як підсумок, зазначимо, що шлях на реформи обраний правильно. Аграрний сектор поступово стає на ноги. У нього є неабияка перспектива на майбутнє. Він є локомотивом, який витягне потяг всієї економіки на нові, сучасні рейки, дасть йому прискорення і стане основою добробуту нашої України.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Лазоренко Ю.П. (с.мт. Чорнобай)

Іркліївський завод продтоварів на шляху відродження

За останні роки багато підприємств збанкрутіли і припинили своє існування, спостерігається безробіття та невиконання заробітних плат, велика кредиторська та податкова заборгованість.

Та є підприємства, які і в цей важкий час оновлюють виробництва, нарощують об'єми випуску продукції, регулярно виплачують заробітну плату та вносять платежі в бюджет.

Лазоренко Ю.П.

Одне з таких підприємств - Іркліївський завод продовольчих товарів Чорнобаївського району.

Закрите акціонерне товариство "Іркліївський завод продовольчих товарів" засновано в 1991 році на базі Іркліївського відділу Чорнобаївського заводу промтоварів. На той час підприємство виготовляло оцет спиртовий, борошно, гречану крупу та пшоно.

На посаду директора Іркліївського заводу продовольчих товарів призначили інженера -

технолога оцтового цеху Лазоренка Юрія Петровича.

Основна спеціалізація - виробництво оцту спиртового - була на той час досить рентабельна. Підприємство охоплювало збутом продукції більше половини Черкаської області, а також постачало продукцію на ринки Дніпропетровської, Київської, Вінницької областей. Річний прибуток складав 300 тисяч гривень, що давало змогу фінансувати виробництво та соціальну сферу. В короткий час, впродовж кількох років, була виготовлена проектно-технічна документація, побудована та здана державній комісії котельня, зроблена реконструкція оцтового цеху, створений автомобільний парк, придбаний автокран вантажопідйомністю 12 т, що дало змогу вести будівництво господарським способом.

Введення акцизу на спирт для виробництва оцту спиртового привело до знищення мікробіологічного виробництва оцету в Україні та до зубожіння відповідних підприємств. Підприємство з розряду прибуткових і високо-рентабельних перейшло в розряд збиткових. Відчутно зменшилися обсяги виробництва, виникла заборгованість у виплаті заробітної плати та податків. Треба було щось робити...

Завдяки співпраці адміністрації заводу продтоварів, особисто директора Лазоренка Юрія Петровича та Чорнобаївської районної державної адміністрації, при особистій участі голови адміністрації Душейка Петра Григоровича, був розроблений план виходу з кризового становища. Були прийняті рішення по будівництву цеха з виробництва соняшникової олії та цеха по виробництву хлібобулочних, макаронних та кондитерських виробів. Завдяки активній позиції голови адміністрації Душейка Петра Григоровича були без зайвих бюрократичних зволікань одержані всі дозволи на будівництво та виготовлення документації, була налагоджена співпраця з відповідними районними службами.

Будівництво і монтаж обладнання були проведені господарським способом, що дало значну економію коштів. У відповідності з законом була проведена експертиза проекту по відповідності будівельним, санітарним, екологічним нормам та відповідності прийнятим нормативним документам охорони праці. Об'єкти були здані державній комісії, що була призначена головою адміністрації. Державна комісія дала високу оцінку підготовки об'єктів

до роботи.

Завдяки цим діям підприємство впродовж останніх років нарощує об'єми виробництва. Тільки в 2001 році було вироблено 1090 тон борошна, 46 тон макаронних виробів, 50 тон хліба. Випуск продукції в порівняльних цінах слав 1910,7 тис. гривень, що на 190,7 тис. гривень більше, ніж в 2000 році. Ріст виробництва склав більше 11%.

В 2000 році наше підприємство посіло I місце в області в номінації "Кращий роботодавець року" серед підприємств з кількістю працюючих до 100 чоловік і було відмічено грамотою облдержадміністрації. В 2001 році директор ЗАТ "Іркліївський завод продтоварів" Лазоренко Юрій Петрович був нагороджений грамотою Укрпродспілки за особистий значний внесок у розвиток виробництва продовольчих товарів, багаторічну сумлінну працю.

Трудовий колектив заводу складається з 60 чоловік. Середня заробітна плата за 2001 рік склала 185 грн. В місяць, в порівнянні з 2000 роком - 150 грн. на місяць. Фонд заробітної плати в 2001 році склав 131,2 тис. гривень, в 2000 році був - 111,7 тис. грн. Відсутня заборгованість по виплаті заробітної плати, немає податкової заборгованості.

Завдяки поміркованій політиці голови райдержадміністрації Душейка Петра Григоровича йде співпраця з податковою службою, пенсійним фондом, здійснюється регулярне надходження платежів. В 2001 році ЗАТ "Іркліївський завод продтоварів" виплатив 120 тис. гривень в бюджет та фонди різного рівня.

Незважаючи на труднощі, підприємством тільки в 2001 році освоєно і введено основних фондів на суму 45 тис. гривень. В останні роки спостерігалася стабільність у випуску продукції та зміцнів фінансовий стан. На сьогоднішній день адміністрація заводу бачить перспективу в подальшій співпраці з районною державною адміністрацією по поглибленню переробки сільськогосподарської продукції.

Завод планує заміну обладнання цеху по виробництву олії, встановлення нового обладнання по виробництву круп, планує провести капітальні ремонти будівель оцетного цеху, що дасть виробничі площі для встановлення нового обладнання.

Підприємству, як ніколи, потрібна газифікація. Без високотехнологічних видів продукції неможливий подальший ріст

підприємства, його прибутковість і стабільність. Адміністрація заводу впевнена, що співпрацюючи з районною державною адміністрацією, роблячи ставку особисто на Душейка Петра Григоровича, і підприємство, і район в цілому досягне високих результатів у випуску продукції та стабільності в фінансових результатах. А це запорука нашого достатку і злагоди в суспільстві.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Козаченко Т.М. (сліп. Чорнобай)

"Зобов'язані не тільки вижити..."

Іркліївський хлібкомбінат почав свою роботу в 1963 році. Сьогодні - це сучасне підприємство, де працюють досвідчені, кваліфіковані спеціалісти, справжні знавці своєї справи. Наша продукція якісна і різноманітна. Ми виробляємо широкий спектр ковбасних, хлібобулочних виробів, консервації, інших видів продуктів харчування.

На підприємстві, ще за кращих часів, зробили все можливе аби підготуватися до сьогоднішньої нестабільності, побудували новий ковбасний цех, холодильник, розрахований на 50 тон, бойню, фірмовий магазин, старий ковбасний цех переобладнали у рибкопильню тощо.

Саме завдяки цій, досить розвиненій, матеріально-технічній базі, економічній освіченості спеціалістів підприємства, ентузіазму і самовідданості трудового колективу хлібкомбінат не тільки працює тепер стабільно, а й має, нехай і невеликий, але чистий прибуток. За 12 місяців 2001 року він становив 14,7 тис. грн. Спромоглися б і на більше, але хіба можна назвати нормальним явище, коли підприємство працює і має чистого прибутку 14,7 тис. грн., а платежів до бюджету і платежів до інших фондів - 465,3 тис. грн. Де ж взяти кошти на поновлення основних засобів і впровадження нових технологій у виробництво? Маємо надію, що з обранням голови райдержадміністрації Петра Григоровича Душейка депутатом Верховної Ради, завдяки його компетентності і

принциповості, вирішаться, нарешті, проблеми вітчизняного виробника, зніметься надтяжке податкове ярмо. Оскільки нинішні депутати за 4 роки не спромоглися прийняти такий важливий закон для виробників.

Хлібопечення - основний вид діяльності хлібокомбінату, витримувати конкуренцію в якому стає з кожним роком важче. На жаль, сьогодні маємо спад виробництва, оскільки випікати хліб нині може хто завгодно. А акредитовані, атестовані лабораторії, плата за проведення аналізів на важкі метали, метрологічне забезпечення залишається нам - законослухняним працівникам.

Тривожить також і культура продажу хлібних виробів. Так, вже стало звичним явищем, що по селах їздять машини приватних торговців з хлібом невідомо чийого виробництва. Хто його випікає, яка контрольна інстанція візує ці, запилені в дорозі буханці, не відомо.

Звісно ж, по всіх селах перевіряючих не поставиш, не вмовиш людей купувати не тільки не смачний, а й часто екологічно небезпечний продукт. Закон України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності" дуже недосконалий в практичному використанні. Тому будемо просити, вибравши депутатом до Верховної Ради П.Г. Душейка, вирішити ще одну проблему виробників - удосконалити цей закон і впровадити його в дію, впроваджено в дію розпорядження голови райдержадміністрації "Про визначення обсягів регіонального замовлення для забезпечення населення хлібобулочними виробами". Виконується воно не на словах, а на ділі. Як результат його дії - підприємство третій рік працює з річними запасами зерна. Звичайно, це не просто. Але постійна турбота голови райдержадміністрації П.Г. Душейка дає вигреш всім: це і хлібобулочні вироби з низькими стабільними цінами, і забезпечення роботою 150 працівників, і забезпечення торговельної мережі району власною продукцією. Із розумінням відносяться до виконання регіонального замовлення і керівники сільськогосподарських підприємств. Розрахунки за здане зерно проводяться в цьому році по мірі реалізації хлібобулочних виробів, а в минулому році - хлібкомбінат кредитував сільськогосподарські підприємства.

Успішна праця нашого хлібкомбінату була

б неможливою без постійної, всебічної підтримки голови райдержадміністрації П.Г. Душейка. Він завжди з великою увагою та розумінням допомагає нам у вирішенні виробничих проблем.

Урі ми сьогодні живемо і працюємо в складних умовах, і кооперативна галузь не є винятком. Низька платоспроможність населення, невідповідність законів до реалій життя, їх хаотичність призводять до спаду виробництва. Та попри всі економічні терни, споживча кооперація діє і виконує свої юридичні зобов'язання не тільки перед пайовиками, а й моральні перед тими, хто потребує її підтримки. Як відомо, життя за добро добром віддячує.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Данько В.Н. (слт. Чорнобай)

Будні сучасної Лукашівки

Мальовниче село Лукашівка, що розташоване в центрі Чорнобаївського району. Славиться воно не тільки своїми вишневидами і яблуневидами садами, рівними вулицями, але, насамперед, працьовитими і талановитими людьми, які добре знають хліборобську справу, дбають за своє господарство, а отже й за добробут нашої Незалежної України. Лукашівка - це центральна садиба місцевого приватного сільськогосподарського підприємства "Нива". Крім Лукашівки здають в оренду приватному господарству свої земельні паї мешканці Веселого Подолу і Вишнівки. Лад всьому багатогалузевому комплексу дає ще молода, енергійна жінка - Валентина Олексіївна Гонтар. Хоч і молода ще господиня Лукашівських земель, та за її плечима великий досвід керівника сільськогосподарського підприємства в сусідньому селі Новоукраїнка, робота у Верховній Раді колишнього Союзу. Багато років обирається депутатом місцевих органів влади. Люблять і поважають Валентину Олексіївну за її енергію, щирість, доброту, сміливість і відвертість. Досить непростя в цей перехідний період робота керівника сільськогосподарського

підприємства навіть для чоловіка. А тут жінка, мати, бабуся. Треба ж, як жінці, і дома лад давати. Та все ж левову частку свого часу Валентина Олексіївна віддає справам господарським, справам колективу. А справ у неї дуже і дуже багато. Треба завершити розпаювання майна, згідно Указу Президента України №62 від 29 січня 2001 року "Про заходи щодо захисту прав селян в процесі реформування аграрного сектора економіки". А це далеко не проста і відповідальна робота. Необхідно знайти кошти, щоб завершити землеупорядкування в зв'язку з отриманням власниками землі Державних актів на землю. Та й розподіляти землю між селянами 5-ти сіл архіскладна справа. А скільки господарських питань сьогодні повинен вирішувати керівник. Не секрет, що найважливіше питання для сільськогосподарського підприємства - це обігові кошти на придбання насіння, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, запасних частин до техніки, паливно-мастильних матеріалів, коштів на виплату заробітної плати. Валентина Олексіївна сміливо і впевнено вирішує ці проблеми. Не боїться вона брати кредитів і комерційному банку "Аваль".

До речі, в минулому році господарство отримало кредит від вищезгаданого банку у розмірі 1935 тис. грн. На жаль, держава не виконала до кінця своїх зобов'язань по погашенню частини боргів за користування кредитами і проплатила лише 80 тис. грн. Решту суми - 380 тис. грн. господарство проплатило банку своїми коштами. До речі, і за здану на забій вигадувану худобу господарству недо-виплачено за минулий рік 150 тис. грн. Думаємо, що держава має бути надійним партнером селянина і виконувати свої обіцянки повністю. Лише за таких умов буде довіра до неї, тобто до держави, з боку селян.

Валентина Олексіївна як керівник більше покладесться на наслідки господарювання в своєму господарстві, на своїх працелюбних односельчан. Вона добре розуміє, що треба брати кошти з праці на землі та фермах.

В господарстві сьогодні утримується біля 1000 голів великої рогатої худоби, від яких в літній період на переробні підприємства продається до 10 тон молока. Якщо це перевести в гроші, то щоденно до каси надходить 7 тис. грн. А в цілому за минулий рік грошові надходження склали майже 7 млн. грн., з яких - від рослинництва - 3,3 млн. грн., від тваринництва - 2,8 млн. грн., отримано 2,1 млн.

грн. чистих прибутків. Такі наслідки господарювання дозволили керівнику КСП погасити повністю кредитну заборгованість в сумі 2,1 млн. грн., виділити на оплату праці майже 1 млн. грн., повністю розрахуватися з податками та зборами до бюджетів всіх рівнів та різних фондів.

За оренду земельних і майнових паїв власникам господарство виплатило 566 тис. грн. А це суттєва добавка до сімейного бюджету, як працівників, так і пенсіонерів.

Валентина Олексіївна, як економіст в минулому, чітко фіксує і підраховує кошти, і дбає про те, щоб вони давали прибуток. Ось і нинішньої зими вона вже відкрила нову кредитну лінію в банку "Аваль" на 1 млн. грн. Та й банк йде сміливо на підписання кредитної угоди, адже він цілком впевнений в тому, що гроші, вкладені в Лукашівське господарство, будуть використані ефективно і за призначенням, а пізніше і повернуті з певним відсотком і вчасно. Та й Валентина Олексіївна впевнена в своїх розрахунках та матеріальних можливостях. Адже сьогодні в коморі господарства є 1200 тон товарного зерна пшениці та зерна ярих культур. В будь-який момент, за вигідними цінами, господарство готове продати 200 тон насіння соняшника. Разом з тим щоденно до каси господарства надходить свіжа копія від реалізації тваринницької продукції.

Село - це не лише виробництво, але й розгалужена соціальна сфера. Це, насамперед, школа, дитячий садок, водопостачання -тощо. В минулому році на соціальну сферу було витрачено 156 тис. грн. На водопостачання, яким мешканці сіл користуються безкоштовно, КСП витратило 90 тис. грн., на ремонти шляхів виділено ще 40 тис. грн.

В полі зору Валентини Олексіївни і здоров'я працівників, і особлива турбота за безпечні умови праці. На це вона коштів не шкодує, оскільки розуміє, що ціннішого від людини немає нічого.

То ж поважають, шанують Валентину Олексіївну в 5-ти селах приватного сільськогосподарського підприємства "Нива". Заслужено називають її "господарочкою" і звертаються до неї зі своїми бідами і радощами.

Таких керівників, як Гонтар Валентина Олексіївна дійсно можна віднести до нової генерації. То ж не випадково вона користується шанною і повагою серед своїх колег, а також в райдержадміністрації і, зокрема, з боку її голови

П.Г. Душейка, який добре розуміє, що лише такі люди як Валентина Олексіївна своїм розумом, настирливістю, енергією, великою вірою і впевненістю у майбутнє зможуть вивести наше сільське господарство на передові рубежі й забезпечити гарне життя нашим селянам.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Белов О.І. (с.мт. Чорнобай)

Перебороти труднощі допомагає райдержадміністрація

У 1990 році всіма категоріями господарств України було вироблено 16,3 млрд. яєць та 944,2 тис. тон м'яса птиці, в т. ч. господарствами Укрптахопрому 7,6 млрд. яєць та 372,3 тис. тон м'яса птиці. Населенню було продано 322,7 млн. голів молодняка птиці, в тому числі 76,0 млн. - водоплавної. Споживання яєць на душу населення досягло 275 штук на рік, м'яса птиці - 13,6 кг.

Але вже у 2000 році виробництво яєць становить лише 8,7 млрд. штук, у тому числі в сільгосппідприємствах 2,9 млрд. штук, пташиного м'яса - 270 тисяч тон.

Кількість господарств, що входили до системи Укрптахопрому, зменшилась з 656 до 422, практично більшість з них припинили своє існування. Споживання яєць становило по 173 штуки на душу населення. Тим часом у Китаї 301, Франції - 253, США - 251, Росії - 229, а м'яса птиці - 0,3 кг на душу населення, тоді як у США - 41,4 кг., Франції-13,8, Китаї- 5, Росії -6,1.

На цьому фоні ще більше вагомими є результати роботи ВАТ "Чорнобай птиця", що знаходиться в Чорнобаївському районі. Дане господарство було організоване на базі колгоспної птахоферми в 1991 році, якраз на зламі між плановою економікою та переходом до ринкових форм господарювання. В той час в господарстві налічувалося 37 тис. голів птиці, валове виробництво яєць становило за рік 4 млн. штук. В річному ж звіті за 2000 рік було зафіксовано валове виробництво яєць в кількості 25 млн. штук, вихідне поголів'я курей несучок 137 тис. голів, продано (вирощено)

м'яса птиці 247 тон., вирощено курчат - бройлерів 75 тис. голів, продано населенню близько 300 тис. голів добового молодняка птиці.

Ці проблеми ми розв'язували наступними шляхами. По-перше, удосконаленням селекційно-племінної роботи. З цією метою були завезені з Угорщини та Білорусі високопродуктивні види птиці "Тетра СЛ" та "Білорус - 9". Створене своє батьківське поголів'я, що дало можливість не тільки відтворити власне промислове стадо курей-несучок, а й продавати племінну продукцію.

По-друге, у структурі собівартості продукції птахівництва більше 70 відсотків займають корми. До цього ж комбікормові заводи у своїй галузі являлися монополістами і стали на шлях диктату цін на комбікорми для птахофабрик. У зв'язку з цим, колектив вирішив змонтувати свій комбікормовий завод і з цим завданням успішно справився. Але виникла нова проблема- постачання основної складової комбікорму - фуражного зерна. Самі ми з цією проблемою справитись не змогли, і тут на зустріч нам пішла районна державна адміністрація, в першу чергу, її голова Душейко Петро Григорович. Була організована цільова програма співпраці сільгосппідприємств, що спеціалізувалися на вирощуванні зерна для птахофабрики. Господарства-виробники зерна надавали птахофабриці товарний кредит фуражем, а птахофабрики в міру необхідності поповнювала їм оборотні кошти. Це дало змогу продавати зерно за цінами значно вищими, ніж у перекупників, збільшити виробництво продукції птахівництва в районі, відповідно збільшились від реалізації цієї продукції фінансові надходження в бюджет району.

По-третє - це шлях збільшення асортименту продукції, господарство стало вирощувати і реалізовувати курчат бройлерів на м'ясо. До нових видів продукції відноситься і виробництво яєць перепелів, які мають значні лікувальні властивості і через це користуються високим попитом у населення.

Таким чином, все, що залежало від птахофабрики, зроблено. І сьогодні ми чекаємо допомоги від держави. На державному рівні необхідно: збільшити обсяги бюджетного фінансування селекційних програм у птахівництві; захистити вітчизняного товаровиробника продукції птахівництва шляхом установлення мита на імпорт яєць і м'яса птиці;

створити державний резерв зерна; відпуск птахогосподарствам технологічного обладнання і техніки для виробництва і переробки продукції птахівництва по лізингу; запровадити виробництво вітчизняних вакцин та біопрепаратів; розробити державну програму по виробництву кормових білків, у першу чергу, вирощування та переробки сої, виробництва рибного борошна.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Кульчицький С.В. (м. Київ)

Ринкові реформи в сільському господарстві

За темпами і глибиною реформування виробничих відносин сільське господарство істотно поступається індустріальним галузям. На селі важче подолати той соціально-економічний устрій, запровадження якого в 1929-1933 рр. коштувало тоталітарному режиму великих зусиль, а селянам - мільйонних жертв. Природа нагородила Україну чудовими умовами для сільськогосподарського виробництва. Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі на душу населення), вона не могла йти у будь-яке порівняння з країнами Західної Європи щодо постачання свого населення продовольством. Перевага у цьому відношенні над іншими регіонами Радянського Союзу ще не свідчила про благополучний стан справ у сільському господарстві. 3481 тис. колгоспників і 1172 тис. працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств у 1990 р. не справлялися з постачанням міст продуктами харчування [1]. Значно менша щодо всього населення чисельність працюючих на землі у високорозвинутих країнах забезпечувала будь-який попит. У чому тут справа? Вичерпну відповідь на таке запитання завжди давали колгоспні базари. Селяни, коли вони працювали на величезних земельних масивах колгоспів і радгоспів, використовуючи при цьому машинну техніку, не могли нагодувати місто. Ці самі селяни, працюючи без машин у вільний від основної роботи час на кількох сотках присадибноземлі, були спроможні заповнити базари всім, чого потребував споживач. Відповідь полягала в тому, що земля повинна мати господаря, а не працюючого з-під палки найманця.

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад немає майбутнього прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано. У прийнятому 18 грудня 1990 р. Земельному кодексі України вже закладалися, хоча й у декларативній формі, основні поло-

ження реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. Для того, щоб наповнити ці положення реальним змістом, необхідно було створювати законодавчу і нормативну базу.

У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Однак концептуально суть земельної реформи не була вироблена. Органи влади продовжували лише декларувати наміри. Восени 1991 р. уряд В.Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. Передбачалося, що за 1992 рік колгоспи мають бути перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому декларувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Верховна Рада під тиском уряду почала розробку пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України "Про селянське (фермерське) господарство". Передбачалося утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

30 січня 1992 р. був зроблений новий великий крок на шляху реформування аграрних відносин: Верховна Рада прийняла Закон України "Про форму власності на землю". Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому всі вони є рівноправними. Законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини - про необхідність націоналізації всієї землі. Проте в законі залишалося поняття колективної власності на землю, яке протиставлялося приватній власності.

Такої форми власності некомуністичні країни не знали. Було зрозуміло, що Верховна Рада України мала на меті надання права власності на землю колгоспам (якого вони не мали в радянські часи). Проте залишалося незрозумілим, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право: чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню

колгоспу або його голові. Варіантів було більше, ніж досить, але зупинка на будь-якому з них означала, що колективний або індивідуальний розпорядник землі фактично наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю або будь-які інші засоби виробництва були абстракцією з міфічного арсеналу "політичної економії соціалізму", так само як категорія суспільної власності.

Зміст Закону України "Про форми власності на землю" не залишав сумнівів у тому, що українські парламентарі не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів недавнього радянського минулого. Вони були не спроможні надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотну форму.

Більше того: практика законодавчої діяльності українського парламенту засвідчила відсутність цілісної концепції реформи аграрних відносин. Верховна Рада обмежувалася найпростішим: прийняттям декларацій, яким надавалася форма законодавчих актів. На початку 1992 р. вона прийняла два документи протилежного змісту: постанову "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" і Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство". Перший з'явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., які гальмували організацію фермерських господарств. Другий був прийнятий під впливом депутатів-аграріїв, зацікавлених у збереженні існуючого становища.

Керівництво України не шкодувало слів, щоб відмовитися від колгоспно-радгоспного ладу. Та це були лише слова. Колгоспи і радгоспи залишалися єдиною важливою у сільському господарстві елементом економічної структури. Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ.

Рішення Верховної Ради України про перетворення у 1992 р. колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізоване своєчасно. За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. Проте на початок 1995 р. статус змінився у 8,8 тис. колгоспів (94 відсотки загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) з правом власності їх членів на частку

майна (паю), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств [2]. Проте паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання. Виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також в середині останніх залишалися нерезформованими. З паювання або акціонування виключалася земля - основний засіб виробництва.

"Партія влади" в своїй обласній і районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Спостерігалось й зворотне, патерналістське ставлення з її боку до фермерів, але воно, як правило, викликалося особистою зацікавленістю.

Поміж колгоспників не виявилось багато бажаючих стати фермерами. Вони виконували в артілях обмежені трудові операції на основі поділу праці, їм було б не просто взятися раптом за весь цикл сільськогосподарських робіт. Демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп або радгосп (КСП), в якому провели все трудове життя, як підприємство, покликане допомогти їм у пенсійному віці. У колгоспників не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства. В країні не було банків, здатних надавати позички для придбання засобів виробництва. Не існувало й перспектив для виникнення таких банків, тому що земля була виключена з ринкового обігу і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Через все це в Україні налічувалося у 1993 р. менше 15 тис. фермерських господарств. Через п'ять років їх кількість зросла до 35 тис. [3]. У масштабі країни це була мізерна кількість.

Продукція колгоспів і радгоспів з кожним роком обходила суспільству дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава надавала товаровиробникам кредити, на повернення яких годі було сподіватися. У 1991-1994 рр. сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі.

В документі "Про основні засади економічної та соціальної політики" (жовтень 1999 р.) наголошувалося, що стратегічна мета аграрної політики полягає у формуванні

реального власника та господаря землі, соціально-економічній розбудові села, вирішенні продовольчої проблеми. Ставилось завдання змінити весь комплекс соціально-економічних відносин, який за багато десятиліть склався на селі і здавався для його жителів непорушним. Найважливішою ланкою перебування виробничих відносин в аграрній сфері називалася земельна реформа.

Саме земельні відносини були однією з основних причин занепаду сільського господарства. Державна монополія на землю виявилася згубною не тільки для селянства і сільського господарства, але й для держави в цілому. Проголошувалося, що при розв'язанні корінного завдання земельної реформи - питання про власність на землю - не можна керуватися суто політичними та ідеологічними догмами. Приватна власність на землю мала стати домінуючою базою аграрних перетворень. Земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Поверталось первинне значення спотвореному більшовиками гасла "Земля - селянам!"

У листопаді 1994 р. з'явився президентський указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва". У ньому передбачалося розв'язання трьох головних проблем земельної реформи - приватизації, оцінки і ринку землі.

Першим кроком у формуванні приватної власності на землю стало її роздержавлення. Тому в указі вводилося поняття колективної власності на землю. Земля у користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форму КСП, повинна була тепер належати їм, а не державі.

Після роздержавлення стало можливим паювання землі. Забезпечувався пріоритет права кожного власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Тобто, селянин сам міг вирішити чи залишити земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне господарство фермерського типу. Розмежувалися форми власності на землю і форми господарювання на землі. За цих умов приватизація землі не означала скасування звичних для селян колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли й далі існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного персонально селянина-власника. Цим реально,

а не декларативно забезпечувалося право кожного власника земельного паю вирішувати як йому господарювати - у колективі або самостійно. Така норма президентського указу відповідає критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення і паювання землі покладалось на керівників і фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим проблема їхнього протистояння земельній реформі знімалася. Маючи особливо великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

За 1995-1997 рр. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформи - формування реального власника землі, передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Була завершена приватизація присадибних ділянок. До 2000 р. майже 6,1 млн. селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками земельного паю.

Але на цьому реформа зупинилася. Сертифікати вказували лише на те, що селянин має право власності на певну частку земельного масиву, який після роздержавлення належав на правах колективної власності всьому КСП. Цю його частку потрібно було виділити з-поміж інших безпосередньо на місцевості, тобто провести межування. Навіть в одному КСП землі були різної якості і призначення. Тому реальний поділ земельного масиву на паї перетворювався на гостру соціальну проблему. До того ж розпаювання на місцевості означало фактичне припинення діяльності КСП.

Завершальний етап аграрної реформи мав ознаменуватися появою приватного господарства, що заступало в усіх своїх функціях колективне сільськогосподарське підприємство. Як і початковий її етап, він був проведений за допомогою президентського указу. В грудні 1999 р. з'явився указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Його поява була своєчасною. Колгоспний лад з року в рік деградував дедалі більше. 85 відсотків КСП у 1999 р. були збитковими (у 1994 р. - 24 відсотки) [4].

Виходячи з духу і букви цього указу, ключовими напрямками завершального етапу аграрної реформи є такі:

по-перше, забезпечується вищий рівень персоналізації власності при збереженні цілісності господарсько-територіальних комплексів. Це гарантує ефективніше використання землі й майна і не допускає розвалу соціальної сфери села, яка спиралася на колгоспний лад; по-друге, здійснюється перехід на суцільні земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання; по-третє, створюються максимально сприятливі умови для розвитку особистих підсобних господарств з перспективою надання найкращим з них статусу юридичної особи (тобто фермерського господарства).

Роль приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції за 90-і рр. зросла з 29,4 до 59,9 відсотків (за вартістю) [5]. Зокрема, у виробництві картоплі вона зросла з 71 до 98 відсотків, овочів - з 27 до 85, фруктів та ягід - з 54 до 82, м'яса у забійній вазі - з 29 до 71, молока - з 24 до 62, яєць - з 38 до 63, вовни - з 11 до 50 відсотків [6]. Звичайно, вражаюче збільшення частки приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектору, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Проте для споживачів сільськогосподарської продукції не мало значення, звідки вона надходить на ринок. Якщо продукція надходила з підсобного господарства (яке вже втрачало ознаки підсобного і ставало основним на селі), то треба було потурбуватися про те, щоб підвищити товарність такого господарства за рахунок розширення його земельним пасом з КСП. Виділення селянам на отриманий земельний пай у натурі майна у вигляді будівель і споруд, техніки, робочої і продуктивної худоби, знарядь праці тощо зміцнювало їх особисте господарство.

За перший рік дії президентського указу на селі було додатково створено 4 тис. підприємств. Загальна їх кількість на початок 2001 р. дійшла до 15 тис. Під час реформування було збережено цілісність земельних та майнових комплексів КСП. Понад 85 відсотків договорів оренди селяни уклали зі своїми господарствами, 10 відсотків - з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами їхніх господарств) і тільки 5 відсотків - з фермерами. Три чверті керівників і спеціалістів колишніх КСП утворили на їх основі нові

приватні формування [7].

Перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства нічого не змінювало в їх внутрішній суті. Навпаки, розпаювання землі навіть без визначення земельних ділянок на місцевості призводило до докорінної зміни виробничих відносин. Нові приватні формування з неусталеною назвою вже майже нічим не нагадували колгоспів і радгоспів. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, хто брав на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП у приватизованій формі, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. У селян залишалася можливість вибору: чи віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання.

На кінець 2000 р. в Україні ще залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які через різні причини не стали справжніми приватними господарствами [8]. Вони набули форму кооперативів із сотнею або більше засновників. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше - від колгоспів або радгоспів.

Навесні 2000 р. не бракувало песимістичних прогнозів щодо наслідків президентського указу "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Пророкувалися зрив посівної кампанії і цілковитий розвал тваринницької галузі. Підсумки першого року господарювання в умовах відсутності колгоспного ладу виявилися цілком обнадійливими. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 відсотка.

Це не означає, однак, що основні труднощі трансформаційного періоду для сільського господарства залишилися позаду. Залишаються нерозв'язаними питання щодо врегулювання майнових відносин реформованих підприємств, формування ринку землі, забезпечення державного захисту приватної власності на землю, запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Визначення на місцевості земельного паю, як показує практика, пов'язане з багатьма ускладненнями технічного (відсутність кваліфікованих спеціалістів з межування земель), нормативного і законодавчого характеру. Відсутність законодавчої бази є найбільш

дошкульним недоліком аграрної реформи. Маючи виключне право приймати закон, Верховна Рада України не спромоглася внести свій вклад в аграрну реформу. Чи варто звинувачувати у цьому законодавців?

Колгоспний лад надто довго проіснував на українській землі. Тому він залишався й тоді, коли зникла командна економіка, хоча, насправді, не міг функціонувати без неї. В результаті сільське господарство все більше починало триматися тільки на присадибних селянських ділянках з обмеженою товарністю. По суті, основний масив сільськогосподарських угідь виключався з народногосподарського обороту, створюючи цим загрозу національній безпеці.

Такою була об'єктивна реальність. Однак людям, які працювали на землі, було важко (економічно і психологічно) пристосуватися до цієї реальності. Вони, а разом з ними й депутати від їхніх округів, не могли наважитися зробити кроки, які руйнували колгоспний лад.

Президентські укази в цій ситуації (їх за 1994 -2000 рр. було прийнято понад два десятки) підштовхували до дій у певному напрямку. Норми указів враховували нові господарські тенденції, що склалися на селі, хоч останні були далеко не ідеальними. Зокрема, принцип соціальної справедливості нерідко приносився в жертву принципу економічної доцільності. В іншому випадку укази ніхто б не виконував. Так або інакше, вони зробили свою справу: видалили вже відмерлий орган, який загрожував продуктами розкладу всьому суспільному організму.

1. Алексеев Ю.М., Кульчицкий СВ., Слюсаренко А.Г. *Україна на зламі історичних епох.* - К., 2000. - С.133.
2. Там же. - С.135.
3. *Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України.* - К., 2000. - С.23.
4. *Новітня історія України. 1900-2000.* - К., 2000. - С.591.
5. *Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України.* - К., 2000. - С.71.
6. *Україна - 1998. Інформаційно-статистичний довідник.* - К., 1999. - С.53.
7. Кучма ЛД. *Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001 р. //Президентський вісник (м.Київ).* - 2001. - №9.
8. *Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П. Гайдуцьким.* - // Президентський вісник, (м. Київ) - 2000. - №25.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Мойсієнко В.М. (м. Черкаси)

Аграрна реформа в Україні: досягнення і прорахунки

Складовою частиною економічної політики є аграрна політика України, в основі якої лежить здійснення аграрної і земельної реформ. Вони проводяться в умовах зтяжної економічної кризи, надмірної інфляції, спаду промислового виробництва, зубожіння народу. Все це привело до того, що: по-перше, держава неспроможна надати необхідну допомогу селу за рахунок інших прибуткових галузей господарства; по-друге, аграрний виробник залишився без оборотних коштів; по-третє, масовою стала незайнятість селян (із 7,5 млн. працездатних - 3 млн. повністю або частково незайнятих) [1]; по-четверте, продовжується руйнація сільської інфраструктури.

Аграрна і земельна реформи при державній підтримці могли стати тією ланкою ланцюга, взявшись за який легше було б подолати економічну кризу в Україні. На жаль, цього не сталося.

Проголошення приватної і колективної власності на майно, засоби виробництва і землю, проведення приватизації державного майна, розпродаж за безцінь багатьох великих і малих підприємств не забезпечили не те, то розширення, а навіть збереження промислового потенціалу. За останні десять років в Україні проведені три етапи аграрної реформи: колгоспи були спочатку перетворені на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), на базі яких шляхом розподілу були утворені менші за розміром та інші за організаційно-правовою формою - господарські товариства. Якщо в 1991 р. було 6,5 тис. колгоспів, то в 1997 р. - 10,5 тис. КСП [2]. За цей період відродились селянські (фермерські) господарства, в 1997 р. їх стало понад 35 тис. [3].

Законом України від 30 січня 1992 р. "Про форми власності на землю" було введено приватну колективну і державну форму власності на землю [4]. Це положення було

підтверджено і Земельним кодексом в редакції від 13 березня 1992 р. За період після прийняття цих нормативних актів здійснювалась земельна реформа, в основі якої була приватизація землі. Держава перестала бути монополістом права власності на землю. Земля була передана в колективну власність КСП, у приватну власність - фермерам, для особистого підсобного господарства, садівництва, житлового будівництва тощо - громадянам.

В колективних господарствах проведено паювання колективних земель. Членам КСП видано сертифікати про право власності на землю. З 1997 р. особи, які мають сертифікат про право на землю, здають землю в оренду як цим же КСП, так і фермерам, іншим власникам.

За час проведення реформи більше 10,5 млн. громадян отримали земельні ділянки у приватну власність. Загальна площа цих ділянок - 3 млн. 216 тис. 299 гектарів. Всього ж подали заявки на отримання паїв 10 млн. 650 тис. чоловік. За статистичними підрахунками, таке право мають 12,7 млн. громадян [5].

Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" став винятково важливим як за суттю, так і за цільовим призначенням - прискорити реформування та розвиток аграрного сектора економіки на засадах приватної власності. З цього погляду його можливо було б вважати доленосним, особливо якби він був реалізований у кращій формі. Проте в дуже багатьох випадках його організаційне та економічне забезпечення було незадовільним.

На жаль, цей указ Президента виданий з великим запізненням. Він набагато виграв би і виявився результативнішим, якби був виданий 3 - 4 роки тому. Згадаймо укази Президента "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" (від 10 листопада 1994 р.) та "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (від 8 серпня 1995 р.). Вони активізували реформування земельних відносин, яке супроводжувалося перетворенням КСП на інші організаційно-правові агро-структури. Все очевидніше проявлялась ситуація, за якої ще один подібний крок Президента тоді сприяв би тому, що комплексне реформування на селі стало б активнішим і

глибшим. Та час був утрачений, що спричинило розвиток негативних процесів та явищ. Зокрема, відчуваючи неминучість втрати своєї "всесильної" щодо членів підприємств влади, немало керівників КСП почали дбати більше про власні інтереси і менше - про інтереси підприємств, колективів. Унаслідок цього очевидніше проявлялося руйнування майнових об'єктів, масовий продаж ВРХ, втрачалась цілісність майнових комплексів. Майна було втрачено так багато, що майнові паї селян майже повністю знецінились [6].

До цього часу не забезпечено стабільності аграрного і земельного законодавства. Так, за період, починаючи з 1990 р., тричі оновлено і викладено в новій редакції Земельний кодекс України (1990, 1992, 2001 рр.), неодноразово вносились зміни і доповнення до Законів України: "Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві", "Про селянське (фермерське) господарство", "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про власність" тощо.

Не вщухають пристрасті щодо подальшого розвитку права приватної власності на землю. Так, після прийняття Верховною Радою України 25 жовтня 2001 р. нового Земельного кодексу, в якому земля визнається об'єктом права приватної власності, представники парламентської фракції Комуністичної партії України направили подання до Конституційного Суду України, щодо відповідності положень Земельного кодексу ст.13, 14 Конституції України, за якими земля є власністю всього українського народу [7]. Члени представницьких фракцій у Верховній Раді України вважають, що ефективною є лише приватна власність на землю.

Світовий досвід доводить, що право приватної власності на землю дійсно сприяє підвищенню інтересу до її використання, ефективності виробництва. Але це не панацея від усіх бід. Більшість фермерів у країнах світу - США, Франція, Бельгія - ефективно господарює на орендованих землях, а власники землі лише отримують за це дивіденди [8].

Приватизація землі, майна радгоспів, інших державних сільськогосподарських підприємств не привела до підвищення ефективності сільського господарства і АПК в цілому. Причин цьому багато, і право власності на землю впливає на це менш за все.

Узагальнюючими можна назвати такі причини.

1. Відсутність належної, а не декларативної державної підтримки сільського господарства, вітчизняного товаровиробника, створення економічних і матеріально-технічних умов для його розвитку.

2. Стримання процесу аграрної реформи та її викривлене проведення. Зокрема, реформування колективних (недержавних) форм господарювання, руйнація великих, з точки зору індустріальної економіки, прогресивних форм.

3. Відсутність законодавчого забезпечення паритету цін на сільськогосподарську продукцію, єдиної політики в галузі ціноутворення.

4. Податковий тягар, подвійне і потрійне оподаткування, обтяжливий податок на землю.

5. Відсутність реальних державних заходів щодо соціального розвитку села, комунально-побутової і соціально-культурної інфраструктури, належних умов для достойного життя сільського населення.

6. Нерівноправне становище вітчизняних товаровиробників у галузі експорту та імпорту продовольства, дискримінаційне ставлення до експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції і пільгове, найбільш сприятливе для імпорту іноземного продовольства, у багатьох випадках сумнівної якості.

Через ці причини аграрна реформа досі мала швидше уявний, віртуальний, ніж реальний характер. Якоюсь мірою, такий варіант викликав у її прихильників певні сподівання, але суттєвих соціально-економічних змін в сільському господарстві не досягнуто. Навпаки, з часом все очевиднішими стають негативні риси в її організації та соціально-економічній результативності.

Л Шепотько Л., Прокопа І. Вихід з безвиході в аграрній сфері//Віче. - 1999. -№12. - С.82.

2. Сеятоцький О., Семчик В. Про концепцію аграрної і земельної реформи в Україні//Право України. -1997. -№11. -С.24.

3. Про основні засади економічної і соціальної політики //Доповідь Президента України. - К., 2000. - С.23.

4. Закон України "Про форми власності на землю " від 30 січня 1992 р. // Відомості ВРУ. -1992. - №14. - Ст.387.

5. Долгий О. Реформуванню аграрного сектора економіки держави - надійні правовий захист //Право України. - 2000. -№4. - С.23.

6. Онищенко О., Трегобчук В., Юрчишин В. Аграрна реформа. Які рішення, такі і результати II Віче. - 2000. - №8.-С1 8.

7. Конституція України. - К., 1996. - С.6-7.

8. Титова Н., Логуні Л. Фермерство в США: державний захист прав фермерів I/ Право України. - 1993. -№4. - С.30-31.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Сухушина О.В. (м. Черкаси)

Програма соціал-демократичної партії Словаччини щодо перспектив розвитку сільського господарства країни

Соціал-демократична партія Словаччини (СДПС) належить до числа так званих "історичних" партій, які виникли ще у XIX ст. Вона зберегла спадковість власних структур та ідей Чехословацької соціал-демократичної партії, яка з січня 1948 по 1989 рр. організаційно входила до складу Комуністичної партії Чехословаччини.

Відродження словацької соціал-демократії пов'язане з О. Дубчеком та відбулося на Установчому з'їзді 3-4 лютого 1990 року в Братиславі [1, 72]. Метою своєї діяльності партія ставила утворення демократичного, соціальносправедливого, економічноміцного суспільства. Соціал-демократи Словаччини, підтримуючи існуючу федерацію двох республік, разом з тим підкреслювали необхідність рішення ряду питань державно-правового устрою країни, в якій суверенітет Чеської та Словацької республік був би безсумнівним та само собою зрозумілим [2, 226].

Діюча нині програма СДПС під назвою "Програма гідного сьогодні, гуманного завтра" була прийнята в 1992 році. Вона сформувалась у той момент, коли у чехословацькому суспільстві активно йшов процес поділу Чехословаччини на самостійні Чехію та Словаччину. Незважаючи на те, що державний устрій країни після її відокремлення у 1993 році змінився, у програмі соціал-демократичної партії Словаччини помітних змін не сталося. Питанням розвитку сільського господар-

ства у програмі присвячений IV розділ "Соціал-демократична аграрна політика". Оцінюючи стан сільського господарства Словаччини 1990—1991 рр., соціал-демократи відзначали, що воно занепадає, а тому одним з головних завдань економічної політики вважали виведення сільського господарства зі стану кризи. Для цього, на думку соціал-демократів, аграрна та споживацька політика повинні стати складовою частиною програми загального економічного і суспільного розвитку. Серед першочергових заходів у справі піднесення сільського господарства програма передбачає упорядкування відносин власності на землю. В ній, зокрема, відзначається: "...ми прагнемо перешкодити земельному хаосу, правовим шляхом подолати його, виправити помилки минулого, але не шляхом нових несправедливостей" [3, 295]. На думку словацьких соціал-демократів, вказані завдання доцільно реалізувати через трансформацію існуючих сільськогосподарських кооперативів у кооперативи власників та приватизацію державних сільськогосподарських підприємств. Необхідним є утворення таких підприємств, які б використовували сучасну технологію, існуючі фонди та основні засоби.

Орієнтація на кооперативи власників в соціал-демократичній ідеї ХХ ст. є основною та традиційною вимогою. Соціал-демократи Східної Європи після Другої світової війни виступали за багатосекторну економіку, висловлювалися за різнобічне заохочення її в рамках кооперації, кооперативні структури вважалися найбільш гнучкими, які враховували інтереси і виробника, і споживача, і до того ж були більш захищеними від бюрократії. В той же час, на думку східноєвропейської післявоєнної соціал-демократії, як кооперативний, так і приватний сектори повинні існувати автономно по відношенню до державного сектору [4, 106-107].

Словацькі соціал-демократи сьогодні, залишаючись прихильниками ефективності кооперативів у сільському господарстві, вважають їх необхідними "...не тільки в галузі первинного виробництва, а також і у сфері обробітку сільськогосподарської продукції, збуту та торгівлі" [3, 206].

Виконати це завдання можливо за наявності широкої мережі державних і підприємницьких консультативних пунктів з обов'язковим використанням наукових

досягнень.

В програмі робиться акцент на тому, що кооперативи повинні стати об'єктом підвищеної уваги з боку держави. Її активна фінансова політика сприятиме ефективній перебудові виробництва, зупинить кризу сільськогосподарського і харчового виробництва в Словацькій республіці, захистить внутрішній ринок. На думку словацьких соціал-демократів, податкова система не повинна гальмувати підприємницьку діяльність, перешкоджати розвитку банківської справи і держава мусить мати чітку фінансову програму [3, 207].

За результатами парламентських виборів 25-26 вересня 1998 р., соціал-демократична партія Словаччини не здобула права входження до складу уряду, але вона входить в парламент і тим самим може активно впливати на аграрну політику уряду, пропагуючи основні положення своєї аграрної програми.

1. *Задорожнюк Э.Г. Социал-демократия в Центральной Европе. - М., 2000. - С.312.*
2. *Харциева Г.Ю. "Левые" и "правые" в современном политическом спектре Словакии // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. -М., 1997. - С. 214-238.*
3. *Программа достойного сегодня, гуманного завтра. Программа социал-демократической партии Словакии. Братислава. 11 апреля 1992 г. // Задорожнюк Э.Г. Социал-демократия в Центральной Европе. -М., 2002. - С. 281-302.*
4. *Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3-т. -Т. 1. - Становление "реального социализма" (1945 -1965). - М., 2000. - С.488.*

УДК: 94 (477) "14/16": 332.2

Богачко В.Ф. (м. Черкаси)

Поземельні відносини як фактор організаційного становлення козацтва на Поділлі

Організаційне становлення українського козацтва було тривалим і закономірним процесом, зумовленим комплексною дією специфічних факторів внутрішньодержавного та зовнішньополітичного характеру, сукупність яких складає поняття геополітичного аспекту. Ці фактори були задіяні на всіх Правобережних південно-східних порубіжних територіях, які об'єднувала спільність їх історичного розвитку, соціально-економічних відносин, життєвого укладу населення, його звичаїв, побуту. Разом з тим, кожен із регіонів порубіжних територій, які пролягали від Подністров'я на Правобережжі до басейну Сули на лівому березі Дніпра, без сумніву, зробив певний специфічний внесок у процеси організаційного становлення козацтва. Не виключенням були і Подільські землі, які після Люблінської унії (1569 р.) увійшли до складу Речі Посполитої під назвою Брацлавського та Подільського воєводств.

Подільські землі знаходилися під геополітичним впливом кількох суміжних територій, з якими вони безпосередньо межували та мали постійні двосторонні контакти: Київщина, Волинські землі, Підляшшя та територія Степу. Вищий рівень розвитку продуктивних сил та більша залюдненість була характерна для центральних та північно-західних регіонів Поділля, інші території, у зв'язку з гострою загрозою з боку кочового Степу, заселялися повільніше [1].

Польські феодалі та шляхта розглядали Поділля як свого роду буферну зону, захист від татарських нападів. Після Люблінської унії саме цей регіон, особливо Західне Поділля, одним із перших зіткнувся з колонізаційною хвилею польських феодалів, тому тут більшою мірою, ніж на інших Південно-східних територіях, був відчутним польський вплив, що у значній мірі визначало як демографічний склад населення, так і соціально-економічні та політичні умови

цього регіону.

Українська шляхта на Поділлі була нечисельна - одна її частина, за висловом М. Грушевського, "...потонула серед польського загалу тої привілейованої шляхти... лише в великих гніздах служебної шляхти у сусідстві замку Хмільницького і особливо Барського, українська шляхта держиться довго" [2]. Українська шляхта, яка не змогла довести своє право на землеволодіння, як ознаку шляхетства, переходила до нижчих суспільних станів.

У 70-х роках XVI ст. біля Хмільника на Побужжі з'являються поселення шляхти, яка несла службу у Хмільницькому замку і яку старости залучали до військових походів, охорони території [3]. Враховуючи порубіжний статус Подільських земель, важливою була організація надійного захисту цієї території, тому протягом тривалого часу тут отримувала земельні наділи військово-служива верства (боярство) [4].

Ця верства захищала Литовську державу на Південному порубіжжі, а володіння землею було платою за службу. Крім бояр існували також нижчі службові стани, зокрема, в люстраціях згадуються ординські, путні, замкові та панцирні слуги. Путні слуги використовувалися для кур'єрської роботи, нагляду за шляхами, слуги замкові "у во всех потребах где им розкажут" [3]. Панцирні або кінні слуги несли патрульну службу в полі поблизу замків.

Разом з тим, у структурі населення Західного Поділля переважало селянство, частина якого відбувала повинності на великокняжих землях, а частина - на землях польських магнатів. До запровадження волочної поміри селян умовно поділяли на "похожих" (вільних) та "непохожих" (прикріплених до наділу). Після введення волочної поміри та фільварково-панщинної системи практично все селянство було покріпачене і знаходилося під необмеженою владою феодалів-кріпосників [5]. Частина селян, що втратила свої земельні наділи із запровадженням волочної поміри, невдоволена феодалним гнітом, йшла з насиджених місць, освоюючи вільні території. Тобто, паралельно із утвердженням шляхетського стану та кріпосницького ладу, зміною поземельних відносин на Західному Поділлі формувалася прошарок населення, який не вкладався у вже існуючу стратиграфію населення: це була

принципово нова соціальна група, яка згодом і склала основу козацтва. Про наявність козаків як "людей неоселих" на Поділлі свідчать люстрації 60-х років XVI ст. [6].

У козаки йшли представники різних верств тогочасного українського суспільства, які мали різні причини і мотиви до покозачення. Козакування ставало не лише порятунком у скрутних соціально-економічних, політичних, релігійних умовах, але і основним видом занять. Тим самим створювалась своєрідна соціальна ніша. Специфічні соціально-економічні умови, які мали місце на Західному Поділлі, значною мірою визначали і особливості первинних стимулів до покозачення. Якщо на землях нового заселення - Брацлавщині, Подніпров'ї - таким мотивуючим фактором була виробничо-військова діяльність, то на території Західного Поділля вирішальне значення належало реформуванню поземельних відносин та зміні правового статусу населення. Саме це стало причиною покозачення знедоленого люду. Людність, що поривала з феодалами, владою та відправлялась на пошуки кращої долі і вільних територій, оселялася на малозаселених південно-східних територіях, поповнюючи козацькі лави. За свідченням люстрацій ряду подністровських старосте, кількість "послушних" і "непослушних" дворів у них співвідносились 1 до 5 [3].

Козацтву належала важлива роль у захисті Подільських земель від посягань завойовників. М. Грушевський з цього приводу писав: "...не викликає сумніву, що на всім просторі від Києва і Черкас, до Бара і Хмільника протягом всієї першої половини XVI віку погранична війна з татарами ... велася за участю козаків в дуже значних розмірах" [4]. Все це засвідчувало наявність на південному прикордонні окремої групи населення з певним видом занять і способом життя, що називало себе козаками. Погранична війна з татарами велася постійно за участю козаків, яких очолювали старости. На боротьбу з татарами організовували козаків вінницькі і брацлавські старости: Б. Претвич, С.Пронський, Ф.Сангушко, Б.Корецький. Важко не погодитись з М. Грушевським, який писав: "...Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколювали динамічну енергію козацтва і прискіпили його організаційний процес" [4].

Козаки не лише обороняли власні території, але і проводили військові операції на терито-

рії Степу: влаштовували переслідування, засідки, брали в облогу ворожі фортеці. Про це свідчать скарги кримського хана і турецького султана, які вони надсилали Великому князю [7].

Важливе значення в охороні Поділля мали замки в Барі, Брацлаві, Бершаді. Так, Брацлавський замок - фортпост охорони краю - неодноразово витримував натиски ординських завойовників. За даними люстрацій 1545 р., в Брацлаві було "...33 домів боярських, 160 домів їх людей і 129 домів міщан господарських" [6]. Про людність, що проживала за містом, про панських підданих по селах в люстраційних документах згадок немає. Враховуючи особливу небезпеку цих територій, населення не наважувалось оселятися поза межами замку. Історичні джерела свідчать, що після зруйнування Брацлавського замку вся людність сидить і чекає "замку на том же месці" [3].

Лише у Вінницькому повіті, більш захищеному від нападів, окрім замкового острогу зустрічаються в цей час поселення поза замком, які нараховували іноді до кількох десятків господарств. За даними люстрацій, "...всіх людей господарських і панських в місті і повіті було 1113, з них у місті лише 112 домів" [3].

Найпершим обов'язком населення, що проживало в містах і поза ними була участь у захисті навколишньої території від набігів кочівників. Коли татари нападали на волость, то проти них повинні були йти разом з старостою чи з його урядниками всі, хто мав коня. Посол С.Баторія М.Броневський, який відвідав Брацлав наприкінці XVI ст., писав про брацлавських міщан, що вони: "...прегарні стрільці, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах з татарами, прекрасні знавці Степу" [8]. Враховуючи порубіжний статус Поділля козацтво змушене було поєднувати військову і господарську діяльність. Спочатку воно існувало як побутове явище, тому в люстраціях за 1552 рік козаччина як певна суспільна категорія чи верства на Поділлі ще не згадується. Козакування було швидше способом життя населення, що проживало на цих небезпечних землях. Сусідство зі Степом зумовлювало також те, що магнати і шляхта майже не оселялися на цих територіях. Вести господарство тут було небезпечно, а податки з ухорницьких промислів населення великих прибутків не складали. Тому оселялася в цих краях людність, яка була витривала до труднощів та небезпеки: "...невичерпні

багатства природи та свобода в користуванні з них - тягнули сюди й прив'язували людей до сеї землі, залитої кров'ю й посиленої попелом від татарських наїздів" [4].

Значна за розміром територія вільних, незаселених земель у південних регіонах Поділля сприяла тому, що більшість козаків займалась ухорництвом та здобичництвом, шукала "козацького хліба" в степах. Козацькі уходи сягали татарських улусів, козаки із зброєю в руках освоювали Степ.

Наприкінці XVI - початку XVII ст. населення східних порубіжних територій значно зростає. Так, якщо, згідно з люстраціями 1545-1552 рр., у Київському і Брацлавському воєводстві нараховувалось 4400 димів, то в 1625 р. - 92 тис, тобто, зростає більше, ніж у двадцять разів [6].

Інтенсивне збільшення населення спостерігалось саме в Південно-східних регіонах порубіжних територій і майже було відсутнє у північно-західних [4]. Це було свідченням посилення феодално-кріпосницького гніту в західних регіонах. Зростання населення сприяло збільшенню чисельності козацтва, оскільки саме в козацтві шукали порятунку втікачі: "...у просторах Східної України - сієї "нічиєї", "божой та господарської землі", він хотів бути паном своєї праці, не чуючи нічого про пана й якусь залежність від нього" [4].

Колонізація малозаселених земель Південно-східних територій вихідцями із західних регіонів, зокрема із Західного Поділля, до певного часу не змінювала правових основ землеволодіння: втікачі оселялись або ж на вільних землях, або ж ставали членами козацьких громад, які тут функціонували. Ситуація значно змінилася, коли в Південно-східні регіони ринув потік польської шляхти. Волею Корони польської магнати та польська шляхта одержували на цих землях великі земельні наділи, причому не лише на незаселених територіях і пустищах. Досить часто на отриманих шляхтою наділах знаходилися вільні козацькі поселення. Незважаючи на те, що польські магнати і шляхта намагались знайти компроміс з козацьким населенням, надаючи йому тривалі строки відкupu, однак воно не бажало знову потрапляти в феодалну залежність і переселялось далі в південні степи, колонізуючи таким чином райони пониззя Дніпра та Запоріжжя, що сприяло започаткуванню вільного Низового

козацтва.

Цей процес особливо посилювався після Люблінської унії, яка відкрила двері польській шляхті в східні регіони України. Однак не її заслуга була в господарському освоєнні цих територій, як намагались доводити деякі польські історики, зокрема А. Яблоновський. Він вважав, що приплив польської шляхти на Подільські землі після Люблінської унії зробив переворот в господарському освоєнні краю [9]. Однак, на думку М. Грушевського, польський історик переплутав причини і наслідки. Не приплив емігрантів став результатом освоєння цих земель, а саме еміграційний процес був зумовлений започаткованим їх господарським освоєнням. Свідченням цього є той факт, що в перших рядах фундаторів східно-українських латифундій виступають волинські магнати, які мали доступ до цих земель і до 1569 р. Саме робоча еміграція, втікачі від феодално-кріпосницького гніту, підготували ґрунт для господарського освоєння цього краю [2].

Слід підкреслити, що феодалні форми залежності населення Східного Поділля були легшими, ніж в інших регіонах, особливо на землях старого заселення на Західному Поділлі, де панщина була обов'язковою і розміри її постійно збільшувалися. Частина селян займалася промислами: млинарством, корчмарством, бортництвом. Малоземельних і безземельних селян на Брацлавщині був незначний відсоток: на відміну від Західних регіонів основна маса селянства була заможною і мала великі земельні наділи. Інколи у володінні заможних селян було кілька хуторів, сіножаті, ліси і великі пасіки: "...иная пасека, - значав ревизор Брацлавського замку в 1545 р., - стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашни, спусные ставки, множество пчел, всякий зверь, огороды и всякие другие выгоды" [3]. Про особливості життєвого укладу селянства на Брацлавщині вказують, зокрема, брацлавські бояри люстраторам у 1545 році: "...музык всегда тут был пишний ніжлі пан" [10].

Постійні напади татар на ці території не сприяли запровадженню фільварків. За люстраційними документами 1622 року, Житомирське староство було крайнім на Південному сході, де запроваджувалася фільварково-панщинна система. У вичікуванні сприятливих умов для розвитку землеробства

магната і шляхта намагалися уникати надмірних утисків попередніх поселенців і навіть давали їм "свободи" від сплати податків та виконання повинностей. Однак такі "свободи" не гарантували повної незалежності поселенців від нових господарів, оскільки магнати і шляхта намагалися використати їх працю і навіть покріпачити. Разом з тим, населення, що оселялося в цих небезпечних краях і зі зброєю в руках захищало ці землі, не бажало терпіти будь-якої влади і утисків не лише панської, але і старостинської. Тому навіть при намаганнях до утисків часто виникали бунти, які закінчувались збройними сутичками та втечею населення: "... подалі від панської власті та претензій" [4]. Це, у свою чергу, сприяло значному збільшенню населення у Південно-східних регіонах та його масовому покозаченню. Залучення козаків до військової служби, звільнення від повинностей і податків, підпорядкування їх під юрисдикцію Коронних гетьманів - фактори, які сприяли переходу селян, міщан тощо у козаки.

На початку XVII ст. на території Східного Поділля значно збільшується магнатське землеволодіння через посилення колонізаційних та міграційних процесів. Оскільки місцева привілейована зем'янська верства на цих землях була нечисельна і економічно слабка, потік магнатів та шляхти на ці території після Люблінської унії був особливо відчутним. Волинська (українська) і галицько-подільська (польська) аристократія колонізує Брацлавщину і Київщину аж до північних поліських районів. Лише в районі Овруча залишилися частково боярські роди, які отримали земельні наділи за військовою службою.

Магнати, що колонізували Подільські землі, постійно намагалися збільшити свої володіння за рахунок власності дрібної шляхти, бояр, козаків, селян та інших верств населення. Через підкупи, за борги та різні провини, вони захоплювали орні землі, сіножаті, пасовиська, ліси та урочища, привласнювали також "бортні землі" та пущі. Все це супроводжувалося грабунком та насильством, надмірною експлуатацією населення, винищенням природних багатств Поділля. Свідченням цього є вивіз з цієї території різних товарів та продуктів на західноєвропейські ринки. Вивозили мед, м'ясо, велику рогату худобу, пшеницю, жито, просо [11]. Важливим джерелом збагачення польських магнатів було вивезення та продаж поташу, який

отримували при випалюванні лісових масивів Брацлавщини [12]. Особливим видом експлуатації населення та винищення природних багатств українських земель була оренда. Великі землевласники віддавали частину своїх володінь або промислів, що знаходились у їх власності, в оренду дрібній і середній шляхті. Досить часто орендувалися цілі села. Орендатори посилювали експлуатацію селян, збільшували повинності, вводили нові податки. Намагаючись одержати більші прибутки, щоб окупити оренду, вони споживацьки ставились до природних багатств, земельних угідь, культурного надбання народу.

Засилля польських магнатів гальмувало процеси урбанізації та розвиток великих українських міст. Магдебурзьке право отримували лише ті міста, жителі та адміністрація яких лояльно відносилися до польської влади та католицизму [3]. Малі міста та містечка взагалі вважалися частиною власності феодалів. Все це стримувало розвиток торгівлі і промислів. Захоплення більшості земель Східного Поділля польськими магнатами привело до того, що значна частина населення втратила земельні наділи.

Крім того, згідно з польським правом, селяни та дрібна шляхта були позбавлені будь-яких прав. З кожним роком посилювалась експлуатація селян та намагання їх покріпачення [13]. Посилення феодального гніту викликало незадоволення практично всіх верств українського суспільства. Не бажачи терпіти свавілля феодалів населення залишало насиджені місця і у пошуках вільних територій переселялося на Подніпровські землі та пониззя Дніпра і Запоріжжя. Це була вже друга хвиля втікачів від польського соціального та національного гніту, яка значно відрізнялася від попередньої, оскільки втікали не просто декласовані елементи, а людність, яка тривалий час була господарями на власних землях, працелюбна і незалежна, якій було що втрачати і яка ладна була зі зброєю в руках стати на захист власних інтересів. Польські феодалі посягнули на святе - волю, власність, незалежність - і це стало свого роду детонатором, який спричинив вибух порохової бочки, якою була Брацлавщина. Свідченням цього було антифеодальне повстання міського населення м. Брацлава проти польсько-шляхетського гніту у 1594-1595 рр. [14].

Всі процеси, що відбувались у соціально-

економічній сфері на подільських землях після колонізації їх польськими феодалами, як-от: масове покріпачення селян, посилення соціального, національного гноблення та релігійних утисків, зміна життєвого укладу, соціальне розшарування - викликали масові протести населення, змушували його шукати вихід із становища, що склалося, братися за зброю, відстоюючи свої інтереси, або ж вирушати в пошуках кращої долі [13].

Якщо до Люблінської унії козацтво займало, як правило, нейтральну позицію до місцевих владних структур і до центральної влади, досить часто виступало в ролі захисників не лише власних, але і державних інтересів, беручи участь у військових походах проти татарських завойовників, то в другій половині XVI століття на початку XVII століття козацтво опинилося в опозиції до них. Причиною цього була експансія польських феодалів на Правобережні порубіжні території, покріпачення населення, посилення соціального і національного гніту. Це змушувало населення братися за зброю, відстоюючи власні інтереси, або шукати вихід у покозаченні.

В люстраціях Черкаського, Богуславського, Корсунського та Переяславського староств за 1616 рік вказується, що ці староства приймають втікачів: "...ні магістрів, ні старост, ні гетьманів не слухають" [5]. Тобто, ці староства були центрами напівавтономного краю, заселеного переважно вільним населенням - козаками.

Слід підкреслити ще один важливий аспект, який став результатом колонізаційної хвилі населення західних регіонів: частина збіднілої, безпомісної шляхти, яка переселялася в Південно-східні регіони з Волині, Галичини, основним своїм заняттям вважала військове ремесло. Ця шляхта поповнювала ряди козацтва і сприяла не лише його кількісному зростанню, але і значним якісним змінам. Вже за часів С. Баторія шляхта складала верхівку козацького реєстру та основну масу козацької старшини. Залучення в ряди козацтва представників привілейованої верстви сприяло зростанню престижу козацтва та зміні його світоглядних орієнтирів.

Таким чином, є підстави твердити, що, по-перше, подільським землям належала важлива роль у організаційному становленні козацтва. При цьому спонукаючим до цього процесу на території Поділля була не лише необхідність

захисту територій від завойовників, а і зміна поземельних відносин та правових норм у суспільстві; по-друге, посилення феодально-кріпосницького гніту змушувало козаків залишати насиджені місця і освоювати небезпечні, але вільні Південно-східні території, що сприяло кількісному зростанню козацтва та вдосконаленню його організаційних засад.

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XVв. до Люблинской унии (1569г.) //Архив ЮЗР. - Т.2. - 4.7. - С. 1-210.
2. Грушевський М.С. Барское староство. - К., 1894. - 402с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал губернаторстве: В 35-ти т., -Т.1. - Ч.3. - С. 148; Ч. 7. - С.89-602; Т.2. - 4.7. - С.20-159; Т.3. - 4.7. - С.415; Т.6. - Ч.1.-С.32.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. - К.: Наукова думка, 1992. -Т.7. - С. 13-14; Т.6. - С.279.
5. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1957, -Т.5. - S.125; Т.20 - S.78.
6. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV - XVI вв.: Сборник материалов. -Л., 1936. - 320с.
7. Джерела до історії України-Руси: Матеріали до історії козащини. -Львів, 1908. - Т.8. - 407с.
8. Описание Крыма Мартина Броневского // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса. 1867. - С.333-356.
9. Yablonowski A. Historia Rusi polydniowej do upadku przezcy pospoliticy Pollshiey. - Krakow, 1912. - 336s.
10. Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. - К: Наукова думка, 1990. - 254с.
11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: В 15-ти т. - с.Пб., 1865. - Т.2. - С.92.
12. Volumina legum. - Petersburg, 1859. - Т.2. - С.6.
13. Самойленко В. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV - першій половині XVI ст. (східна Волинь, Київщина, Брацлавщина): Дис... кандидата історичних наук: 07.00.01. - К, 1951. -175с.
14. Гуслистий К.Г.До історіїБрацлавського повстання в 90-х роках XVI ст. // Наукові записки. Інститут історії і археології АН УРСР. - К., 1943. - С157-161.

Івангородський К.В. (м. Черкаси)

Етнічне та соціально-економічне буття селянської верстви в контексті етносоціальних процесів на Середньому Подніпров'ї в XVI - першій половині XVII ст.

Буття будь-якого народу завжди обумовлене багатьма умовами та чинниками. Для їх з'ясування в науці застосовуються різновекторні підходи, як то: розгляд під історичним, етнологічним, філософським чи то політологічним кутами зору. З одного боку, це ускладнює науковий пошук, але з іншого - дозволяє комплексно досліджувати ці питання. На жаль, вітчизняна історіографічна традиція (і не тільки вона) поки що не часто намагається синтезувати різновекторність підходів, повоюючи певного еkleктизму.

В цьому зрізі цікавою постає проблематика етносоціальних процесів, зокрема на Середньому Подніпров'ї в добу пізнього середньовіччя, яке в цей час, на думку А.Ю. Чабана, стало центром консолідації українського етносу [1].

Дійсно, в кінці XVI - першій половині XVII століття Середнє Подніпров'я починає відігравати роль консолідуючого центру провідних сил українського етносу і, насамперед, козацтва. На думку професора А.Ю. Чабана, унікальність Середньої Наддніпрянщини в XVI - першій половині XVII століття спричинена тим, що саме цей регіон знаходився в епіцентрі перетину інтересів сусідніх Литви, Польщі, Росії та Туреччини з її васальним Кримським ханством, які будували свої плани стосовно цієї території [2].

Існує велика кількість точок зору щодо етносоціальної природи українського козацтва [3], але ця проблема і до сьогодні залишається відкритою хоча її обговорення розпочалося відразу ж після того, як українське козацтво виступило на широку історичну арену, тобто вже з XVI століття. На сьогоднішній день ми вже маємо чималу історіографію цієї проблеми, але чимдалі вона розкривається, тим більше питань вона викликає. А втім з кінця XV - в першій половині XVII століття етносоціальний розвиток українського етносу стосується не лише

генези козацтва, а й усіх соціальних верств тогочасного українського суспільства: міщанства, духовенства і, особливо, - українського селянства - найчисельнішої верстви на той час. З етносоціальним середовищем селянства Середнього Подніпров'я в XVI - першій половині XVII століття безпосередньо пов'язаний також економічний розвиток як власне визначеного нами регіону, так і всієї етнічної території України, а крім того ще й геополітична ситуація, яка впливала на етнічне та соціально-економічне буття не лише українського етносоціального організму, а й на всі його складові, і, в першу чергу, на селянську верству тогочасного суспільства України.

Ми вже зазначали, що внаслідок ускладнення геополітичної ситуації на Середньому Подніпров'я розпочинаються досить цікаві етносоціальні процеси. В цих процесах чи не найважливіше місце належало саме українському селянству, яке фактично стало джерелом генези українського козацтва і головною рушійною силою етносоціальних процесів в XVI - першій половині XVII століття. Саме селянство в системі соціальної стратифікації було найчисельнішою верствою українського суспільства і в той же час найнезахищенішою перед середньовічною правовою системою. Як відомо, станова організація, яка утворилась в середовищі українського етносоціального організму внаслідок входження українських земель, спочатку до Великого князівства Литовського, а з другої половини XVII ст. - до Речі Посполитої, передбачала чітко юридично визначені і закріплені права кожної стратифікованої одиниці суспільства, тобто суспільної верстви. Селянська верства майже весь час залишалась безправною, хоча за нею і були закріплені її обов'язки, переважно перед землевласником, яким був найчастіше польський магнат або шляхтич.

Тогочасне польське право надавало власникам землі, тобто польським магнатам і шляхті, а також католицькій церкві, фактично безумовну владу над своїми підданими, яких вони могли навіть страчувати. За М.І. Костомаровим, пан готовий був поступати безжальніше з селянином, який був чужий йому і за мовою, і за вірою. Крім того, величезним тягарем на селян лягала розкіш панського побуту, характерна для Польщі у першій половині XVII століття [4]. Отже, крім соціальних утисків, селяни зазнавали ще й етнічних, а з кінця XVI

століття ще й релігійних, коли була затверджена в 1596 році Берестейська церковна унія. "Хлопи тільки зі страху, а не з переконання приймали унію і поки не навикли (звикли. - К.І.), до неї протягом многих поколінь, довго були готові від неї відпасти" [5].

В той же час на землях Середнього Подніпров'я, де селянство в кінці XVI століття почувало себе ще більш-менш вільною верствою, викликала образу й відразу як у козацтва, так і у селянства. Така ситуація обумовлена суспільно-політичною позицією українського козацтва, яке з цього часу стає на шлях оборони православ'я. Відтоді православна віра стає для селянства фактично прапором особистої свободи і захисту перед польським етноцидом, який призвів українських селян на середину XVII століття до найсумнішого буття. Крім польського етноциду, українське селянство змушене було терпіти і не менш ненависний їм етнічний тиск з боку "жидів" (євреїв), яким польські землевласники з різних причин здавали в оренди свої маєтки, разом із українськими селянами, а інколи православні церкви, в яких "жиди" заводили свої правила і встановлювали дуже високі ціни на всі церковні обряди для православних селян, як то: хрещення, вінчання, погреб, а то й власне за службу. Крім того, що євреї фактично "оббирали" українського православного селянина, вони ще й висміювали православну віру, що, в свою чергу, дуже сильно ображало селян як на моральному, так і на етнічному рівнях. Тому й не дивно, що під час козацьких повстань кінця XVI - першої третини XVII століття українське селянство Середнього Подніпров'я, та й не тільки його, чинило найжорстокішу розправу саме серед єврейського етнічного масиву тогочасної Середньої Наддніпрянщини.

До усіх багаточисельних негараздів буття селянської верстви на Середньому Подніпров'ї, як і по всій Центральній Україні, давалось взнаки і те, що й зовні відбувався чималий тиск з боку Кримського ханства та Османської імперії, які до всього іншого були ісламськими країнами і чинили в кінці XV - першій половині XVII століття стосовно України справжній етнотерор. Тут варто погодитись із думкою А.Ір. Чабана про те, що оскільки татари уникали облоги міст, основний удар їх загонів припадав саме на сільське населення і саме тому більшість турецько-татарських бранців складали українські селяни, а селянські

господарства руйнувались: їх посіви знищувались, а хати спалювались [6].

Важким було й економічне буття селянської верстви. В XVI - першій половині XVII століття основою економіки українських земель було сільське господарство. В цей час рівень продуктивності сільського господарства визначався, насамперед, природною родючістю ґрунтів та кліматичними умовами. В цьому відношенні чорноземи України, і, зокрема, Середнього Подніпров'я, займали в тогочасній Європі особливе місце. За свідченням сучасників-іноземців, які відвідували Україну, загальні обсяги виробництва сільськогосподарських продуктів були тут просто небачені в Західній Європі [7].

Власне Річ Посполита розвивалася приблизно так, як інші країни Європи: поширювались товарно-грошові відносини, розвивалось сільське господарство, при цьому господарчу активність виявляли землевласники - польська шляхта. Попит на продукти сільського господарства задовольнявся [8]. Економічний занепад селянських господарств був обумовлений втягненням польських землевласників у ринкові відносини і створеною ними системою фільваркових господарств.

В цей час на українських землях, і, зокрема, на Середньому Подніпров'ї, розвивались не лише землеробство, але й ремесла та торгівля. Значного розвитку в сільському господарстві набули також садівництво, городництво, бджільництво, не втрачали свого значення в господарському житті селян також і рибальство, і мисливство. В степовій смузі Середнього Подніпров'я чимале значення мало скотарство, яке з першої половини XVI століття навіть спеціально поширюється тут осадями волоського права [9]. Крім цього, селяни займалися і переробкою сировини, переважно у господарствах своїх землевласників. Значну роль в сільському господарстві відігравали промисли: виготовлення сукна, полотна, гончарного посуду, металевих і дерев'яних предметів для господарсько-побутового вжитку.

Великий вплив на соціально-економічне буття українського селянства в цей час справила і так звана "Устава на волоки" (1557), яка, на думку О.Я. Єфименко, мала величезне суспільне значення, тому що в ній вперше відкрито заявлялось, що земля не належить хліборобові, а отже влада може розпоряджатися нею на свій власний розсуд [10]. Дійсно, в ході волочної поміри зруйнувалось сформоване віками,

засноване на звичасвому праві, традиційне селянське господарство та землеволодіння і ліквідувалось фактичне розпорядження земельним наділом. Внаслідок цього значно зменшилися розміри селянської землі, тому що волоки поступалися попереднім дворищам, але твердити про те, що волочна поміра позбавила селян права володіти землею і те, що селянські землі переходили тепер повністю у власність великого князя, по меншій мірі не точно.

Втягнення в економіку Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої нових земель, зокрема Середнього Подніпров'я, яке на той час було ще малозаселеною порубіжною територією, здійснювалось у винятково складних умовах, що потребували величезної енергії та затрат, тому що тутешнім селянам, які були переважно втікачами від панських утисків, позбавленими будь-яких засобів виробництва, протистояли не лише сили природи, а ще й іноетнічне оточення, яке поводило себе надто агресивно (чого варті лише етнотерор з боку сусідніх ісламських етносів). Це вело до того, що кожну мить селянина могли захопити в полон чи вбити татарські мисливці за "живим" товаром або ж інші "етнотерористи" - польські шляхетські загони, які виконували на цих "диких".

Таким чином, етнічне, соціальне та економічне буття селянської верстви не лише на Середньому Подніпров'ї, а й на усій українській території в XVI - першій половині XVII століття було важким, безправним і злидненным, що вело суспільство тогочасної України до гострої етносоціальної напруги, яка час від часу розряджалась різними проявами селянського невдоволення: чи то втечею селян від свого безпосереднього власника чи то убивством свого пана. Наймасштабніше ці невдоволення проявилися у козацько-польському протистоянні в кінці XVI - першій третині XVII століття, в якому селянська верства Середнього Подніпров'я брала найактивнішу участь.

Окрім соціально-економічного невдоволення, селяни проявляли також невдоволення й етно-релігійними утисками. Їх чинили: поперше, власне польський етнос, який підкорив українців на державно-політичному рівні, по-друге, так звані "жиди" (євреї), і по-третє, ісламські етноси — кримські татари й турки-османи.

І хоча в XVI - першій половині XVII століття український етносоціальний організм був

вже досить етнічно строкатий, селянство, будучи найчисельнішою верствою тогочасного українського суспільства, в той же час було і найбільш "чистим" в етнічному відношенні прошарком населення, що зумовлювало його виняткову роль етносоціальної основи українців і головного елементу та рушійної сили тих етносоціальних процесів, що відбувалися на Середньому Подніпров'ї в XVI - першій половині XVII століття. І саме етносоціальне буття українського селянства стало тим чинником, який активізував саме етносоціальні процеси.

1. Чабан А.Ю. *Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.)*. — Черкаси, 1994.; Чабан А.Ю. *Середнє Подніпров'я: У 2-х кн.* - Черкаси, 1999.
2. Чабан А.Ю. *Середнє Подніпров'я: У 2-х кн.* - Черкаси, 1999. - Кн. L - С. 167.
3. Антонович В.Б. *Про козацькі часи на Україні.* - К., 1991; Грушевський М.С. *Історія української козащини. Том I: до року 1625 // Вітчизна.* - 1991. - № 5.; Каманин І.М. *К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.* - СПб, 1894. - Кн.8; Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків: В 3-х т.* - К., 1989.; Голобуцький В. О. *Запорозьке козацтво.* — К., 1994.; Леп'яко С.А. *Козацькі війни кінця XVI ст.* - Чернівці, 1996.; Чабан А.Ю. *Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.)*. - Черкаси, 1994.; Щербак В.О. *Козацтво в класовій структурі українського суспільства (друга половина XV - середина XVII ст.) // Укр. істор. журн.* - 1991. - № 11.; Івангородський К.В. *Виникнення українського козацтва, як нової етнотворчої сили на Середньому Подніпров'ї в контексті етносоціальних процесів // Вісник черкаського університету. Серія: Історичні науки.* - 2000. - Вип.21.
4. Костомаров Н.И. *Богдан Хмельницкий.* - М., 1995. - С.27.
5. Костомаров М.І. *Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначніших її діячів.* - К., 1991. - С 251.
6. Чабан А.Ю. *Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.)*. - Черкаси, 1994. - С 118-119.
7. Морозов А.Г. *Економічний потенціал українських земель в часи творення української козацької держави // Українська козацька героїка: Витоки та шляхи історичного розвитку: - Матеріали Других Всеукраїнських читань.* - Черкаси, 1992. - С. 40.
8. Гроссман Ю.М. *Деякі спірні питання виникнення фільварково-панициної системи у Речі Посполитої // Українське слов'янознавство.* -1971. -Вип.4. - С 75.
9. Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* -К., 1991. - Т.б. -С. 165.
10. Сфименко О.Я. *Історія українського народу.* - К., 1992. - С 78.

УДК: 94 (477) "1921": 332.2

Реєнт О.М. (м.Київ)

Аграрне питання за доби "воєнного комунізму"

Багаторічні військові дії на більшій частині території колишньої Російської імперії, часта зміна урядів надзвичайно згубно позначилися на стані економіки. Розірвані традиційні господарські зв'язки, зруйнована інфраструктура, гіперінфляція, продовольча криза, масове безробіття та інші деструктивні явища вимагали від органів управління економікою надзвичайних заходів, аби не допустити до перетворення вказаних процесів у ланцюгову реакцію розпаду і хаосу.

Російські більшовики принесли на Україну власний досвід розв'язання економічних і соціальних проблем. Ленінська концепція, відома під назвою "політики воєнного комунізму", 1918 р. пройшла апробацію на території РСФРР. З незначними змінами ленінська доктрина втілювалася і в УСРР.

Одним із її напрямків стала націоналізація великих промислових підприємств. Без вугілля, металу, зброї, техніки радянська держава не могла утримувати боєздатну армію та забезпечувати хоча б мінімальні господарські зв'язки між містом і селом. У квітні 1919 р. почалося одержавлення кам'яновугільної, металургійної та металообробної промисловості, у травні — цивільного флоту. Ті галузі, в яких переважали дрібні та середні підприємства, не були націоналізовані й перебували під контролем держави.

Держава прагнула перебрати важелі управління пріоритетними галузями до своїх рук. З цією метою встановлювалася державна монополія на торгівлю найважливішими товарами — цукром, вугіллям, залізною й марганцевою рудами, продукцією металургійної, металообробної, шкіряної промисловості. Приватні підприємства повинні були дотримуватися встановлених згори цін. Вказані заходи дозволили більшовицькій державі накопичувати стратегічні матеріали — сировину та готову продукцію — і використовувати їх у надзвичайних ситуаціях.

Найважливішим питанням, яке доводилося вирішувати будь-якій владі в Україні, було аграрне. Розв'язання проблеми землекористування в УСРР здійснювалось за російським зразком, хоча в Росії декрет про землю почав втілюватися в життя невдовзі після Жовтневої революції.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав інструкцію "Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування", якою встановлювалися норми земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 дес. на Лівобережжі до 30 дес. у степовій частині. Оскільки головним завданням вважалося засівання максимальної площі, радянська влада залишала в одноосібному користуванні від 50 до 100 дес. землі. Таким чином, міцний середняк зберігав поки що свої землі, над якими вже тяжів контроль з боку держави. Більшовики свідомо йшли на такий крок — необхідно було, щоб селяни виростили добрий урожай, а влада знала засоби, як його відібрати. При цьому йшлося не так про власні потреби (а в українських містах продовольча криза постала на повний зріст), як про потреби північного сусіда. Лише з часу приходу до влади до травня більшовики переправили з України в РСФРР 4 млн. пудів продовольчих товарів, а протягом червня — ще 244 вагони з продуктами харчування.

Розподіл конфіскованих поміщицьких, удільних, монастирських та церковних земель здійснювали земельні відділи при сільських та волосних радах. У ході аграрних перетворень більшовики домагалися створення колективних форм господарювання — комун, ТСОЗів, артільей, з якими пов'язувалися сподівання на різке підвищення продуктивності сільського господарства й підрич куркульського впливу на селі. Паралельно з колективними господарствами запроваджувалася державна форма — радгоспи, що мали стати зразком для бідняків та середняків і надавати їм допомогу. Вважаючи головним завданням земельної політики "перехід від одноосібного господарювання до товариського", КП(б)У активно сприяла становленню нових форм організації сільськогосподарської праці. 1919 р. Наркомзем УСРР взяв на облік вже 550 колективних господарств, які мали 73,6 тис. дес. землі. Попри пересторогу центру щодо дотримання принципу добровільності, більшовицькі організації на місцях не завжди дотримувалися цієї лінії, що

викликало невдоволення селян, а пізніше стало однією з причин їх масових виступів проти радянської влади.

У ході проведення аграрної реформи особлива роль належала комбідам. Перебираючи на себе функції рад, земельних відділів, ці надзвичайні органи революційними методами здійснювали перерозподіл землі. Одним із наслідків їх діяльності стало загострення протистояння між напівпролетарськими і заможними верствами села.

У результаті заходів радянської влади безземельні та малоземельні селяни отримали без викупу близько 5 млн. дес. землі. Проте це не зняло соціального напруження в українському селі.

Та найболючішою для селянства виявилася політика, спрямована на вилучення сільськогосподарської продукції. Ще в січні уряд запровадив хлібну монополію, а в лютому доповнив її декретом "Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них".

Задум більшовиків полягав у тому, щоб здійснювати еквівалентний обмін продуктів сільського господарства на промислові товари. Однак промисловий потенціал не давав змоги реалізувати цей план, і більшовики перейшли до застосування звичних силових засобів. На село пішли спеціальні "продовольчі загони", які за допомогою зброї та репресій здійснювали реквізиції не лише надлишків, а й насінневого фонду, худоби, реманенту тощо. Аби хоч якось упорядкувати неконтрольований процес, у якому, до речі, брали участь і російські продзагони, Раднарком УСРР 12 квітня 1919 р. видав декрет "Про розкладку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років". Згідно з документом, запланована для вилучення кількість зернового фуражу, продовольчих і насінневих хлібів розподілялася пропорційно між усіма губерніями. Селянська біднота звільнялася від розкладки, господарства з посівною площею від 5 до 10 дес. мали здійснювати хлібоздачу за встановленою нормою, а заможні селяни — здавати понад норму всю кількість хліба, що припадала на господарства з посівними площами до 5 десятин. Встановлюючи однакові норми для всіх регіонів України, автори декрету ставили в нерівне становище селян південних губерній, де наділи були більшими.

Продрозкладка повинна була дати вже до 1 червня 50 млн. пудів хліба для Радянської

Росії, введенням паралельно з розкладкою продовольчої диктатури більшовики прагнули не лише прогнати за рахунок України голодуючі промислові центри Росії, а й підірвати соціальну матеріальну базу своїх ворогів — Директорії, добровольчої армії, отаманів.

Катастрофічний стан фінансової системи підштовхнув РНК УСРР до надзвичайних заходів: 4 лютого губернські, повітові виконкоми та міські ради дістали право обкладати революційними податками осіб, що належали до буржуазного класу. Місцеві органи влади неодноразово скористалися наданими правами, а Київська міськрада встановила для міської буржуазії контрибуцію в розмірі 200 млн. крб., Харківська — 40 млн. Під час вилучення коштів звичним явищем стали репресивні заходи не лише щодо буржуазії, а й щодо представників інтелігенції.

Система заходів, спрямованих на зміцнення соціально-економічних позицій більшовиків, дістала назву політики "воєнного комунізму". Означена максимальною централізацією, жорсткими методами, вона викликала спротив населення, критику опозиційних партій. Навіть у промислових центрах Слобожанщини, які вважалися традиційним оплотом більшовиків, робітництво все більше переорієнтовувалося на меншовиків.

Впродовж 1917—1919 рр. українське село повною мірою відчуло на собі спустошливі наслідки майже безперервних бойових дій, боротьби за владу, в яких селяни розглядали лише як "союзники", "соціальна база", на яку спиралася різні політичні сили. Більшовики принесли хижацьку політику планомірного грабування села, прикриваючись демагогічними заявами про "союз робітничого класу й селянства". Сподівання господарів отримати землю й вільно розпоряджатися результатами власної праці не справдилися. Створення колективних господарств і радгоспів сприймалося більшістю селян як пастка, що позбавить їх економічної незалежності і заведе у нове ярмо. Реквізиції, які фактично підривали основу сільського господарства, вичерпували кредит довіри до радянської влади. Інтернаціональні продзагони зачіпали не лише економічні інтереси, а й національні почуття українських селян. Тільки за офіційними даними, в республіці діяло 87 загонів з Російської Федерації, у яких налічувалося понад

2 5 тис. чоловік. Не останню роль у формуванні антибільшовицьких настроїв селянства відіграло ставлення КП(б)У до лівих українських партій, що стояли на радянській платформі. III з'їзд більшовиків України виступив проти надання українським есерам відповідальних посад у радах і уряді. Ліві есери, які мали стійкий вплив на селянські маси, мимоволі опинилися "по той бік барикад".

Спорадичні селянські виступи на початку весни поступово переросли у широкомасштабне селянське антибільшовицьке повстання. У квітні було зареєстровано 93 виступи, у червні — 328, в липні — 207. Збройний спротив здебільшого відбувався під гаслом "За радянську владу без комуністів". На хвилі невдоволення селян на арену політичного протистояння вийшло чимало організованих загонів під командуванням отаманів: Махна, Зеленого, Соколовського, Гончара, Орловського, Струка, Ангела. Різні за кількісним складом, але єдині у протидії більшовикам, ці повстанські загони часто брали під контроль цілі повіти.

Більшовики визначали цей рух як "бандитизм", "куркульську контрреволюцію". Ленін вважав, що влада повинна відповісти адекватними заходами: з одного боку, посилити класову боротьбу на селі, а з іншого, нещадно придушувати селянські виступи. Москва відрядила на підсилення Всеукраїнської надзвичайної комісії з боротьби із контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУНК) кращі кадри. Відділи ВУНК створювалися не лише в губернських, а й у повітових центрах, на транспорті. У березні 1919 р. українську "надзвичайку" очолив соратник Ф.Дзержинського М.Лаціс. На допомогу чекістам були кинуті збройні формування з комуністів та комсомольців, а також регулярні війська чисельністю 21 тис. чоловік.

Та повстанський рух на селі так і не вдалося придушити. Це спонукало більшовиків до пошуку інших засобів. Ще навесні Антонов-Овсієнко двічі звертався до Леніна й ЦК ВКП(б) з листами, в яких висловлював пропозиції щодо пом'якшення наслідків "більшовицького штурму". Зокрема, він стояв на тому, щоб включити до уряду УСРР представників партій, пов'язаних із середнім та дрібним селянством (незалежних соціал-демократів та українських есерів), змінити земельну політику в бік середнього селянства, припинити свавілля

чекістів і московських емісарів, які буквально грабували село, більш розважливо ставитися до національних почуттів місцевого населення. Російське керівництво не відразу прислухалося до цих порад. Однак коли ситуація стала загрозливою, Ленін вирішив піти на деякі поступки стосовно опозиційних партій. У серпні 1919 р. після об'єднання українських есерів-комуністів з лівою групою українських соціал-демократів ("незалежників") утворилася Українська комуністична партія (боротьбистів), лідери якої Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко, Г. Михайличенко, О. Шумський стояли на радянській платформі й прагнули до участі в державному будівництві. Керуючись підписаною Леніним директивою ЦК РКП(б), Раковський включив представників УКП(б) до складу уряду УСРР. Крім того, в умовах України особливої актуальності набула вироблена VIII з'їздом РКП(б) лінія на союз із середнім селянством. Насправді ж, йшлося про нейтралізацію середнього селянства, тобто виведення його з-під впливу лівих українських партій. Більшовикам України не вдалося реалізувати ці настанови навесні-влітку 1919 р. Селянські повстання, заколот Григор'єва (травень 1919 р.) виснажили сили радянської армії, наблизили падіння більшовицького режиму в Україні.

Варто згадати і заходи, що були проведені в зв'язку з денікінською навалою. Люди противились такому ладу, незважаючи навіть на більшовицькі посягання. Попри жорстокі репресії, робітники України саботували заходи денікінської влади, виводили з ладу обладнання, зривали виконання військових замовлень. У страйковому русі брали участь працівники тютюнової, шкіряної, харчової, металоробної галузей промисловості, гірники Донбасу. Восени 1919 року в Харкові та Миколаєві відбулися політичні демонстрації, а в Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу - збройне повстання. У жовтні 1919 року страйки шахтарів та металістів відбулися у Горлівському, Єнакієвському, Лозово-Павлівському, Макіївському, Марійському та Успенському районах. Майже тиждень тривав страйк робітників Харківського паровозобудівного заводу. Таку саму форму протесту проти режиму обрали портові робітники Севастополя, працівники тютюнової фабрики у Феодосії, друкарі Сімферополя.

Масовий опір селянства реставрації

поміщицьких порядків влітку 1919 р. переріс у партизансько-повстанський рух. Стихійні виступи селян очолювали різні політичні сили — і боротьбисти, і борбисти, і махновці, і петлюрівці,—але найвпливовішими виявилися більшовики. З метою організації партизансько-повстанської боротьби в денікінському тилу з липня 1919 р. в Кременчуці почало діяти Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. На території Київської, Катеринославської, Полтавської та Херсонської губерній військовий відділ ЦК КП(б)У створив 12 повстанських штабів, що координували дії партизанських загонів, які об'єднувалися у полки та бригади. Ці з'єднання, організовані за армійським зразком, мали у своїх лавах значну кількість бійців. Так, в Новомосковській бригаді налічувалося 3 тис., у Катеринославській — 2 тис., у Полтавській — 4 тис., у Слов'янській — 1,5 тис. чоловік.

Спроби ж денікінців мобілізувати до лав Добровольчої армії українських селян сподіваних результатів не дали. Так, на Херсонщині близько 13 тис. селян, зібраних на мобілізаційному пункті, підняли повстання проти білогвардійців і розійшлися по домівках.

Найбільш масовий повстанський рух виник у південних та східних губерніях України: на Херсонщині зосереджувалося 24 тис. повстанців, на Чорноморському узбережжі — 12 тис., у Катеринославській губернії та Донбасі діяло 45 партизанських загонів загальною чисельністю 35 тис. чоловік. Цілі повіти звільнялися від білогвардійців, в них встановлювалися своєрідні форми самоуправління. Так, близько 20 тис. повстанців утворили Баштанську республіку, яка трималася 2 місяці. Після того як денікінці придушили це повстання, неподалік виникла Висунська партизанська республіка, яка у боротьбі з денікінськими військами вистояла півтора місяці.

Та найбільшу небезпеку для Добровольчої армії становили повстанські загопи на чолі з Н. Махном. У серпні він видав наказ про створення Револуційної повстанської армії України, яка складалася з чотирьох корпусів, налічувала 10 тис. кавалеристів, 40 тис. піхотинців, 1000 кулеметів, 20 гармат. 12 тис. тачанок забезпечували з'єднанням Махна високу мобільність.

Денікін кинув проти повстанців армійський корпус Я. Слацова та кавалерійський корпус А. Шкуро, одержавши від Петлюри допомогу зброєю та боєприпасами, згідно з угодою про союз з армією УНР. Нестор Махно

в бою поблизу с Перегонівка 27 вересня завдав нищівної поразки білогвардійцям, які втратили 18 тис. чоловік. Навальний наступ махновської армії не припинявся і на початку жовтня вона оволоділа Новоукраїнкою, Олександрівськом, Гуляйголем, Гришином, Авдіївкою, Юзівкою. Водночас Азовський корпус під командуванням Вдовиченка відбив Великий Токмак, а 8 жовтня — Бердянськ, де були склади боєприпасів Добровольчої армії. 14 жовтня повстанці вибили білогвардійців із Маріуполя і рушили на Таганрог, де розміщувалася ставка Денікіна.

Кримський корпус під командуванням Павловського 4 жовтня захопив Нікополь, а до середини місяця — Каховку, Мелітополь, Генічеськ, Новоолексіївку, Олешки. Повстанці півтора місяця утримували Катеринослав.

Денікіну довелося передислокувати на протиповстанський фронт свої добірні з'єднання: Терську й Чеченську кавалерійські дивізії, а також Донську кавалерійську бригаду, 9 кінних козацьких полків, дві пластунські бригади. Білогвардійці намагалися оточити війська Махна. Однак частини Револуційної повстанської армії знову повернулися на Правобережжя і встановили контроль над територією в районі П'ятихатки—Кривий Ріг—Апостол—Нікополь. З кінця жовтня і до початку грудня вони утримували знову відбитий Катеринослав. Та в той час військо Н. Махна спіткало лихо: епідемія тифу вразила 35 тис. бійців, змусивши перейти до позиційної оборони. Махновці зазнавали великих втрат. Коли підрозділи Револуційної повстанської армії у січні зустрілися в районі Олександрівська з червоноармійськими частинами, Махно запропонував тримати спільний фронт проти денікінців. Але Троцький наказав зробити все, аби ліквідувати махновщину. Замість того, щоб зосередитися на боротьбі з білогвардійцями, радянське командування спрямувало значні сили на приборкання махновської армії. Втім, до осені 1920 р. вони так і не досягали мети.

Що ж до більшовиків, то тут нове намагання отримати владу у свої руки було дуже обережним. У всіх програмних документах партійних і державних органів кінця 1919 — початку 1920 р. червоною ниткою проходить бажання більшовиків знайти підтримку українського села. У резолюції ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" наголошувалося, що запровадження радгоспів та колективних форм господарювання повинно здійснюватися

в дозованих розмірах, обережно і на добровільній основі. Пам'ятаючи уроки 1919р., більшовицький центр застерігав місцевих керівників від штурмовщини в цьому делікатному питанні.

Але основним, чого чекали селяни від радянської влади, було питання про землекористування.

5 лютого 1920 р. Всеукраїнським видав "Закон робітничо-селянського уряду про землю", який проголошував, що "всі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще в минулому році Радянською владою, переходять без будь-якого викупу в користування всього українського трудового народу і, в першу чергу, для задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних селян", а також сільськогосподарських робітників. За рахунок зменшення площ, які перебували в користуванні радгоспів (з 1,2 млн. дес. до 375,7 тис. дес), скорочення втрое земельного фонду цукрових заводів та вилучення майже всіх поміщицьких земель серед селян було розподілено близько 15 млн. дес. землі, у результаті чого розміри землекористування українського селянства до кінця 1920 р. зросли на 60%. Внаслідок цього кількість безпосівних господарств зменшилася на 40%, а 52% селянських дворів стали середняцькими.

Земельна реформа супроводжувалася частковим "розкуркуленням" заможних селян. З травня по жовтень 1920 р. у них відібрали 348,6 дес. землі, багато рогатої худоби, коней, реманенту, насіння.

Своєрідну роль у проведенні в життя земельного закону відіграли комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону від 9 травня 1920 р. Ставши над радами, деякі з них втручалися в господарські справи і своєю некомпетентністю та нерозважливими діями викликали нарікання селян.

У результаті земельної реформи в Україні було підірвано основу поміщицького землеволодіння і розпочався наступ на заможне селянство.

Знищуючи капіталістичні форми господарювання на селі, більшовики підривали продуктивність сільського господарства. Водночас задоволення віковичних мрій селян про власний наділ принесло партії влади політичні дивіденди: більшість одноосібних

дрібних і середніх господарів висловила підтримку заходам радянської влади. Потреба Червоної армії та промислових центрів у продуктах харчування змусила радянську владу до надзвичайних заходів.

Наприкінці 1919 р. за ініціативою Наркомпроду РСФРР було створено Особливу продовольчу комісію Південного фронту, яка займалася вилученням продуктів харчування і постачанням їх не лише армії, а й містам Донбасу. 11 січня 1920 р. наказом Всеукраїнському відновлювалися продовольча диктатура й державна хлібна монополія. Відбувалася милітаризація продовольчої справи, і протистояти вилученню сільськогосподарської продукції за допомогою зброї селяни не могли.

26 лютого 1920 р. РНК УСРР прийняла закон про хлібну розкладку. Оцінюючи хлібні "надлишки" у 600 млн. пудів, вона передбачала вилучення 160 млн. пудів з них. Продрозкладці підлягали господарства, які мали понад 3 дес. орної землі. Методи, якими здійснювалося вилучення хлібних запасів, викликали ремствування селян. А більшовики раділи з того, що "продрозкладка перетворилася на могутнє знаряддя розкуркулювання селян".

На кінець 1920 р. продрозкладкою було заготовлено 65 млн. пудів хліба, проти 10,5 млн. 1919 р. У поєднанні із забороною вільної торгівлі, жорстким переслідуванням спекулянтів ці заходи дали змогу забезпечити продовольством Червону армію і промислові центри.

Загалом же, економічна політика більшовиків 1920 р. продовжувала лінію "воєнного комунізму", закладену в Україні 1919 р. Поєднання конфіскаційних за своєю характером акцій з воєнно-адміністративними заходами забезпечило їх відносний успіх. Однак у соціальній сфері обіцянки комуністів виявилися популістськими, чисто демагогічними гаслами. Все, що робилося в цьому напрямку, мало одну мету - дати більшовицькій партії закріпитися біля державного керма. Україна в цій ситуації відіграла роль сировинно-промислового і людського резервуару.

Українська революція стала наслідком логічного розвитку подій, що відбувалися у контексті європейської історії. Перша світова війна і спричинені нею катаклізми викликали незворотні процеси в надрах Російської імперії. Прагнення народів, що населяли її, до самовизначення і незалежності вилилося в могутній сплеск національно-визвольного руху.

1917 рік дав поштовх до його кульмінаційного піднесення. В Україні визвольні змагання набули специфічних рис, що було пов'язано з її місцем у геополітичній системі координат, особливостями соціально-економічного, національно-культурного, релігійного життя.

Своєрідна стратифікація українського суспільства відбилася на співвідношенні політичних сил, які репрезентували його різні соціальні ніші. Основну масу населення України становило селянство, що не виявило особливої політичної активності в усіх питаннях, які не стосувалися землі. Інтереси цієї верстви захищала найчисленніша українська партія — есерівська (75 тис. членів). Відсутність національно свідомого і консолідованого пролетаріату, який в основній своїй масі був зрусифікованим, зумовила відносну слабкість позицій УСДРП. Виразником інтересів української буржуазії й деякої частини національної еліти стала УПСФ на чолі з С.Єфремовим. Крім того, в Україні діяли кадетська, меншовицька, більшовицька, польські та єврейські партії, кожна з яких мала вплив на певну частину українського суспільства. Сам факт наявності кількох партій був позитивним, та водночас цей чинник ускладнив досягнення компромісів у ході розв'язання важливих завдань державного будівництва — давалася взнаки відсутність досвіду конструктивної діяльності політичних організацій у представницьких структурах. З'ясувалося, що вести політичні баталії на теоретично-пропагандистському рівні значно легше, ніж вирішувати на практиці питання, пов'язані з державотворчим процесом. Отже, однією з характерних рис політичного життя України цього періоду є незрілість та неготовність партій українського табору до розв'язання поставлених історією завдань.

Це знайшло вияв уже в діяльності Української Центральної Ради, яка так і не змогла впоратися з нагальними питаннями державного будівництва: створенням владної вертикалі, розв'язанням невідкладних господарських проблем. Більш результативно в цьому напрямку діяв гетьманський режим. Директорія ж змушена була зосередити увагу на військовому будівництві, як того вимагали зовнішньополітичні обставини.

Відсутність вагомих успіхів українських урядів у соціально-економічній сфері була викликана не лише частою зміною політичних

режимів, а й дискретністю реформ, які вони проводили. Це, зокрема, рельєфно виявилось в ході розв'язання аграрного питання. Центральна Рада декларувала скасування приватної власності на землю, однак не мала апарату для втілення земельної реформи в життя. Коли ж селяни почали реалізовувати своє право на землю, УЦР видала указ про її заборону, що викликало негативну реакцію селянства і переорієнтувало значну його частину на більшовицькі гасла "соціалізації" землі, які, власне, повторювали положення земельного законодавства Центральної Ради. Гетьманська аграрна реформа супроводжувалася диктатом окупаційних властей і намаганнями поміщиків відновити дореволюційні земельні відносини і повернути свою власність. Це викликало ремствування широких селянських мас і зумовило консолідацію опозиційних режимів П.Скоропадського сил. Директорія модифікувала земельне законодавство УЦР, але згодом значно ускладнила для селян отримання землі низкою конфіскаційних заходів. Більшовики лише в лютому 1920 р. прийняли закон про землю, але й він був далеким від сподівань трудящого селянства. Отже, жодне з державних утворень, які змінювали одне одного в Україні протягом 1917—1920 рр., не спромоглося вирішити аграрне питання.

Не кращими були справи і з робітничим питанням. Для більшості зрусифікованих заводчан українське відродження було чужорідним, незрозумілим, несвоєчасним. Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату, в свою чергу, наштовхнулася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця неухвага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштувала молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, поки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накопчувався з півночі.

Активні пошуки нових засад організації виробництва соціальна політика всіх без винятку політичних сил, які в той чи інший час перебували при владі в Україні у період визвольних змагань, не стали детермінуючими чинниками докорінної зміни статусу робітничого класу, а отже, не репрезентували його корінних, сутнісних інтересів. Сталим чинником залишалася відчуженість зайнятих у

промисловому виробництві робітників від засобів виробництва. У цьому контексті немає підстав стверджувати, що в ході революційних експериментів робітництво втрачало свої суто пролетарські риси й атрибути.

Визвольні змагання, попри всі декларації різних урядів, не створили умов для повноцінного волевиявлення пролетаріату як суб'єкта реформації. Лише профспілковий рух та незначною мірою участь у таких інноваціях як ради робітничих депутатів, робітничий контроль тощо засвідчували сплеск самосвідомості та самодостатності робітників. Позбавлений економічних основ, на яких міг би базуватися оновлений менталітет пролетаріату, ентузіазм працюючих мас нещадно експлуатовався з метою реалізації амбіційних утопій казарменого комунізму, з одного боку, та владних устремлінь його антагоністів, з іншого. Найбільше цим "грішили" більшовики, на знаменах яких красувалися пролетарські гасла. Діючи від імені робітництва, більшовицька партія насправді лише камуфлювала узурпацію влади купкою партійних активістів-професіоналів.

У процесі визвольних змагань на повний зріст постало питання про форми зв'язків з Росією. В українському русі були адепти різних моделей: автономістської, федералістської та самостійницької. Еволюція поглядів лідерів Центральної Ради від федеративних засад конструювання майбутнього міждержавного об'єднання до проголошення незалежності УНР проілюструвала перехід їх від ідеалістичного до раціонального сприйняття реалій. Це було своєрідним запізнілим прозрінням, ціною якого стала втрата влади. До федеративної форми українсько-російського державного альянсу обставини підштовхували і гетьмана П. Скоропадського. Але це рішення прийшло під тиском обставин, та й зміст його визначався скоріше "єдино-неділимцями", а ніж українськими політичними силами, не кажучи вже про народ.

Лише Директорія в особі С.Петлюри та його однодумців до кінця обстоювала незалежність України від Росії. Та це кинуло її в досить жорсткі обійми Польщі, якій довелося платити втратою українських етнічних земель. Найкраще ж володіння мистецтвом політичного маневру виявили російські більшовики. Чітко усвідомивши настрої різних верств населення України, вони висунули гасло

"самовизначення націй", обеззброївши своїх опонентів у вирішальну мить протистояння.

Революційний процес початку XX століття та аграрне питання

Тоді ще мало хто знав, що Радянська Росія надовго втягне Україну в сферу своїх імперських інтересів. Незрілість і строкатість українського загальнодемократичного процесу, своєрідний комплекс неповноцінності, який незримо тяжів над провідниками ідеї незалежної української державності, "запаморочення" від можливостей, що відкривалися з ліквідацією самодержавства, низький рівень національної свідомості значної частини населення наклали відбиток на весь перебіг визвольних змагань та їхні наслідки.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Якименко М. (лиПолтава)

Участь українських переселенців в русі опору аграрній політиці царату на початку XX ст.

Вивчення історії аграрних міграцій кінця XIX - початку XX ст. дає можливість не лише з'ясувати соціально-економічні наслідки масових переселень селян з центральних губерній європейської частини Російської імперії на її східні окраїни, але й показати їх роль в розвитку антиімперського руху в таких найзначніших районах селянської колонізації як Сибір, Далекий Схід, Середня Азія і Казахстан. Деякі сучасні історики та економісти намагаються показати переселенців вище згаданого періоду як силу, на яку тільки й спирався у своїй внутрішній політиці російський цар. Так, О. Гершенкрон, Р. Абрамович, С. Блек, Д. Тредгольд, Б. Вольф [1] (США), як і окремі представники французької історіографії: А. Мишельсон, Р. Арон, А. Шамбр, В. Суворин, А. Паскаль [2], - перебільшують успіхи економічного розвитку села початку XX ст., роблячи на цій основі висновки про непотрібність докорінних аграрних перетворень на теренах тогочасної Російської імперії. Тим часом, абсолютна більшість переселенців не змогла врятуватися і на новому місці від голоду і злиднів. Це зближувало їх із знедоленою масою

корінних жителів окраїн. Помітну роль в русі опору аграрній політиці царату відіграли переселенці України, загальна кількість яких за весь період капіталізму склала понад 3 млн. осіб, тобто третину всіх вихідців з європейської частини Росії [3]. Майже третина усіх переселенців прибула на окраїни протягом останнього перед 1917 роком десятиріччя, що мало неабияке значення для посилення аграрних рухів на окраїнах.

Перепис 1917 р. зафіксував у Сибіру 472,3 тис. на Далекому Сході 427,0 тис. українців, а в Казахстані - 789,5 тис. [4]. Встановлено, що в Західному Сибіру біднота серед переселенців складала 47,8%, середняки - 33,8%, заможні -18,4% [5]. Приблизно таким же було співвідношення вказаних соціальних груп переселенців на Далекому Сході [6] і в Казахстані [7]. Виходячи з цього можна припустити, що серед українських переселенців також було близько половини тих, які стали активною соціальною групою в боротьбі проти царату. "Люзорні селянські надії на "сибірський рай" лопались при зіткненні з суворою дійсністю" [8], - відзначають дослідники аграрних міграцій. Факт впливу масових переселень селянства на активізацію аграрного руху серед корінних жителів окраїн зафіксований в ряді джерел. Так, наприклад, військовий губернатор Акмолінської губернії, яка була одним із центрів української селянської колонізації періоду столипінської аграрної реформи, писав: "Переселенці з Європейської Росії своїми розповідями про злиденне життя на Батьківщині... заражають і тутешніх селян..." [9].

Перші повідомлення про виступи поселенців проти влади належать до періоду 1905 - 1907 рр. Починаючи з 1905 р. переселенська біднота все активніше почала включатись у виступи проти самодержавства. Боротьба селян мала найрізноманітніші форми. Найпоширенішими були, наприклад, такі: самовільне захоплення казенних земель, вирубки лісу тощо. Восени 1905 р. на Алтаї, де знаходилися землі "кабінету його імператорської величності", переселенці вирубали для спорудження хат та господарських будівель більше 200 тис. дерев [10]. Новосели вимагали від царської адміністрації передачі частини земель в розпорядження безземельних селян, часто застосовуючи силу для захисту своїх прав. Як стало відомо з повідомлень царських чиновників, виступи новоселів у 1906 р. набрали

на Алтаї такої масовості, що адміністрація поставила питання про введення до округу регулярних військових частин. В місцях концентрації великих мас переселенців відкривались навіть нові жандармські відділення, обов'язком яких була охорона існуючої в країні політичної системи [11]. На початку березня 1907 р. завідуючий лісною частиною Алтайського округу доповідав своєму начальству, що багато орендарів почали приходити до нього зі скаргами на переселенців, які стали вимагати негайного їх виселення з арендованих ділянок. Центрами аграрних рухів стали села з великою питомою вагою переселенців з України, зокрема, с Павлівське Барнаульського повіту, Нікольське і Катерининське Зміногорського повіту та ряд інших селищ Бійського і Кузнецького повітів Алтайського горного округу. В с. Сибірчиси Зміногорського повіту 22 червня 1906 р. 40 переселенців, озброєних рушницями, сокирами і дрючками, напали на заїмки ВІЗ кілометрах від села. Це були заїмки місцевих орендарів казенних земель. Селяни "спалили всі підвали і овини разом з майном, порубали господарські будівлі і розстріляли орендаря І.Ф. Савельєва" [12]. Така рішучість у боротьбі з експлуататорами в значній мірі пояснювалась нагромадженням на Батьківщині досвідом. Справа в тому, що в роки революції 1905-1907 рр. і кілька років після неї за настійною вимогою поміщиків центральних губерній найсприятливіші умови переселень були створені саме активним учасникам аграрних рухів. Такий підхід до організації переселень був схвалений, зокрема, 18 січня 1907 р. на засіданні Полтавського губернського присутствія було винесено питання про переселення за казенний рахунок малоземельних і безземельних селян ряду сіл Костянтиноградського повіту "жителі яких майже всі до одного брали участь у всіх "грабежах" навколо себе в повітах Костянтиноградського, Полтавської і Харківської губерній" [13]. Думка поміщиків щодо виселення небезпечних для себе селян на окраїни була одностайною - всіляко сприяти виселенню учасників аграрних рухів у віддалені регіони імперії за принципом: "далі їдеш -тихішим будеш". Переселенці часто привозили з собою на окраїни революційну літературу, розповсюджуючи її серед корінного населення. В грудні 1907 р., наприклад, у селянина с Пантелеймонівки Семипалатинської

області А.Д. Шпірка під час обшуку поліція знайшла програму соціал-демократичної партії, з якою переселенець з України знайомив місцевих селян [14]. Особливо широкого розмаху набрали виступи переселенців на Далекому Сході, який був одним з головних районів селянської колонізації кінця ХІХ - початку ХХ ст. За підрахунками радянських дослідників, тільки протягом 1883-1905 рр. на Далекий Схід переселилось 172,8 тис. селян, у тому числі 109,5 тис. (63,3 %) були українцями [15]. Для десятків тисяч мігрантів переселення у цей далекий край означало на практиці цілковите розорення. В більшості переселенців були всі підстави для невдоволення своїм становищем. Ось кілька ілюстрацій. 10 березня 1910 р. група українських переселенців направила телеграму на адресу Головного управління землеробства і земельних справ, а також депутату Державної думи Олександрю Шилу, в яких говорилось про вкрай тяжке становище їх на Далекому Сході. Кілька разів звертались новосели до переселенського чиновника за обіцяною відповідним законодавством допомогою, але марно. В телеграмі переселенці просили "прийти на допомогу, покласти край свавілля переселенського чиновника, наказати видати нам допомогу на харчування, посів, без чого наші сім'ї чекає голодна смерть. Більшість з нас запасів не мають, не засіяні поля хліба не дадуть і смерть для всіх нас не минуча" [16]. Подібна ситуація була характерна і для інших районів селянської колонізації. Так, в 1911 р. сибірська газета "Степь" писала про становище переселенців в Акмолінській області таке: "Повна відсутність хліба і кормових трав. Населення приречене на голод, худоба обезцінюється, віддається майже безкоштовно: починається падіж. Ціни на хліб виросли до нечуваних розмірів, а на робочі руки вони знизилися до голодних цін. Серед населення паніка" [17]. Витративши на дорогу свої, не такі вже й значні матеріальні і грошові ресурси, основна маса переселенців залишилась без необхідної допомоги [18]. Поступово на окраїнах сформувалась велика армія наймитів, сільськогосподарських і промислових робітників, серед яких переселенці склали від 58 до 80% [19]. В період Першої буржуазно-демократичної революції в Росії однією з вимог далекосхідного селянства, до боротьби якого підключилась і переселенська біднота, стало "визнання волості безстановою, зменшення

витрат на адміністративне управління краєм, ліквідація генерал-губернаторства і створення місцевого самоуправління" [20]. На початку лютого 1906 р. військовому губернатору Приморської області надходили повідомлення від начальника Гроденківської дільниці поліції про те, що українські переселенці сіл Григорівки, Вознесенки, Попівки, Хороль, Прилуки, Новожатці підбивають козаків не слухатись начальства і знищити його. При цьому, говорилось в іншому звіті, новосели "в грубій формі заявляли, що тепер селян немає, а існують тільки громадяни, і що він /селянський начальник- М.Я./ повинен так їх називати" [21].- На придушення селянських виступів була кинута сотня Нерчинського козачого полку. "Бунтівників" сіл Хороль, Попівка і Прилуки обеззброїли, а їх ватажків заарештували і кинули до в'язниці. Після розслідування інцидентів найактивніших учасників селянських виступів повернули на Батьківщину. Українські переселенці брали активну участь у відомому Владивостоцькому повстанні солдат 1907 р. їх активність вплинула і на відповідну міру покарання: до розстріл) були засудженні Герасим Підлужний, Йосип Соляний, Архип Чабан, Володимир Фоменко, Йосип Дяченко, (пізніше ця ухвала була замінена безстроковою каторгою), а також Дмитро Сивовал, Пантелеймон Пархоменко, Тван Тітенко, Панас Шаповаленко, Дмитро Головченко і Прокіп Бондаренко [22].

Ознайомлення з історією аграрного руху на окраїнах показує, що для переселенської бідноти був характерним інтернаціоналізм. Основна маса прибулих з центральних губерній царської Росії селян чітко усвідомлювала, що їх головний ворог-уряд, який захищав інтереси поміщиків і буржуазії. Тому переселенська біднота вважала за необхідне боротись з тими, хто представляв інтереси російського царату незалежно від того, якої національності була та чи інша особа з числа представників царської адміністрації. Як встановив В.Д. Джамгерчинов, під час національно-визвольного руху 1916 р. в Казахстані "загонами повсталих киргизів деякий час командував георгієвський кавалер трьох ступенів М.Д. Власенко" [23]. Активними діями, що викликали симпатію місцевих селян, відзначилась участь проти царських військ українських переселенців Семена Коваленка, Івана Сідлая і багатьох інших, імена яких історія, на жаль, не зберегла [24].

В роки громадянської війни одними з перших проти колчаківської адміністрації виступили переселенці Славгородського повіту, населення якого майже повністю складалось з українців. Важкою була доля славгородських селян. Це про нього, про містечко Славгород, невідомий поету газеті "Барнаульський листок" за 1911 р. писав:

"*Посреди Кулунды, у соленых озерах, Где ни рек, ни лесов, ни синюющих гор, Где "рассейский" народ пухнет с голоду, Там начальство велело быть городу.*

И теперь о поселке заботой полны, Из него норвяты сделать город чины... А народ в нем живет-проживается, А проживишь, назад выбирается " [25].

І ось після того, як у 1918 р. колчаківська влада почала відновлювати царські порядки, майже всі села Славгородського повіту "відмовились вислати новобранців на збірні пункти, прийнявши резолюції протесту проти мобілізації" [26]. Коли ж в переселенські села були направлені каральні загони, новосели повстали, створивши партизанські загони загальною чисельністю в 15 тис. чол. [27]. Один з учасників партизанського руху в тилу колчаківської армії у своїх спогадах писав, що переселенські села "брали участь в повстанському русі поголовно, збираючи тисячні загони із списками, сокирами, вилами кидались в бій" [28]. Такий висновок підтверджується і оцінкою політичної свідомості переселенців колчаківською адміністрацією, яка зроблена, зокрема, у звіті управляючого Єнісейською губернією в департамент міліції 5 березня 1919 р. "Між категоріями населення - старожили - 90% державні, новосели - 90% більшовики" [29]. Немало наших земляків відзначилось в боротьбі з білогвардійцями. Так, про сибірського партизана Федора Колядко "ще при його житті співали пісні і складали легенди" [30]. В партизанській армії на Алтаї заступником командира був А.В. Боженко - колишній переселенець з України. Інший активний учасник партизанського руху в Сибіру А. Кравченко в своїх спогадах писав, що базою партизанської армії, яка довгий час тримала фронт проти регулярних військ Колчака, були 32 переселенських селища. В березні 1919 р. тут була оголошена Степно-Баджійська Радянська

республіка [31].

Як і в Сибіру, так і на Далекому Сході переселенці з України брали активну участь у партизанському русі, діяльності підпільних комітетів. Так, в жовтні 1918р. в с Хмельницькому Приморської області, заселеному майже виключно вихідцями з України, з ініціативи Т.О. Мечик та ряду інших революціонерів, був організований підпільний комітет з підготовки повстання. До його складу ввійшли Мечик, Ілляхов і Гурза. Комітет у свою чергу організував бойові дружини в навколишніх селах: с Гордіївці - Прокіп Гурза і Єгор Пряха; с Бархатному - Данило Кидло; с Бавничих - Сосинович; с Фроловці - Іван Солоненко, Олексій Серов, Самусенко і Коритько; с Казанці - Юхим Касницький, Олексій і Петро Дунаєви; с Новицькому-Самоїленко і Салов; с Перетинному — Костянтин Рослий; селах Катеринівці і Голубівці - Олександр Савицький [32]. Великою популярністю серед учасників боротьби проти білогвардійців на Далекому Сході користувались імена Івана Журби, Степана Сологуба, Свириденка, Фоменка, Самка [33], Булави, Дяченка [34] і багатьох інших. Відомий на Далекому Сході партизан Іван Шевченко очолював один з партизанських загонів. Про окремих борців нам відомо, на жаль, надзвичайно мало, про інших - більше. Немало з переселенців віддали життя в боротьбі проти царських порядків. Пам'ять про них назавжди збережеться в серцях вдячних нащадків. Серед них - Якименко Дмитро Григорович, загинув на Далеком Сході 26 березня 1922 р.; Котенко Василь Дмитрович - виходець з Катеринославської губернії, українець, (народився в 1898 р., а загинув у 1922 р.), Юхименко Михайло Андрійович, народився в 1900 р. в Полтавській губернії, звідки його сім'я у 1912р. переселилась в Семипалатинську область: 2 березня 1923 р. загинув у бою з білогвардійцями біля селища Амги [35]. Можна навести багато інших фактів активної участі селян в боротьбі за нове життя, яке всіляко пропагували численні революційні партії на окраїнах Росії. Проте і з вище-наведеного можна зробити висновок, що новосели не були, як твердять деякі, у тому числі і окремі російські сучасні дослідники, опорою самодержавства на території східних окраїн Російської імперії. Більше того, переселенці в ряді випадків складали головну ударну силу борців за докорінну перебудову існуючих і політичних відносин. Їх можна знайти не тільки

серед рядових учасників революційної боротьби, але й серед організаторів і безпосередніх керівників партизанського руху й антибілогвардійського підпілля. Активність переселенської бідноти вміло використали в своїх інтересах більшовики, гасло яких "Грабууй награбоване" знайшло, на жаль, відгук серед люмпенізованої частини колишніх дрібних землевласників. Переселившись на нові землі, сотні тисяч українських селян втратили своє господарство через те, що обіцянки уряду допомогти їм влаштуватися на нових місцях виявились безпідставними. Результат - створення і на нових місцях армії пролетарів і напівпролетарів, які легко піддавались на різні авантюри, в числі яких особливо трагічні наслідки мала марксистсько-ленінська ідея світової соціалістичної революції, будівництва за два-три десятки років в злиденній країні раю під назвою "комунізм".

1. Див.: Корчагова М.Н. *Англо-американская буржуазная историография о роли крестьянства в революции 1917 г. //История СССР. -1970.-№ 6-С. 173-185.*
2. Афанасьев Ю.Н. *Современная французская буржуазная историография о социально-экономических и политических предпосылках Октябрю //История СССР. -1971.-№3.-С. 197-209*
3. Підраховано на основі даних: Тихонов Б.В. *Переселение в России во второй половине XIX в.: По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики. -М.1978.-С.166-174; Статистический ежегодник России 1916 г. Пер., 1918.-Вып.1.-С.94-101.*
4. Брук СИ., Кабузан В.М. *Численность и расселение украинского этноса в XIX-начале XX в. // Советская этнография.-1981.-№5.-С.21.*
5. СлепцевЕ.ЯО *применении математических методов при изучении разложения сибирского старожильческого крестьянства накануне Октябрьской революции / Некоторые вопросы истории крестьянства Сибири.-Томск, 1976.-С.61.*
6. Старков М.И. *Амурское крестьянство накануне Октября.-Благовещенск, 1962.—С.72.*
7. Тулепбаев Б.А. *Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. - М., 1984.-С. 40Р*
8. Федоров В.С. *Осуществление Ленинского декрета о земле на Востоке Казахстана//Исторические науки. -Алма-Ата, 1976. -Вып. 3.- С. 45.*
9. Кошкинбаева Т.А. *Аграрные волнения в казахском ауле в эпоху империализма //Исторические науки. -Алма-Ата, 1976. - Вып.3. - С.22.*
10. Бузурбаев Г. Б. *Крестьянские волнения в Алтайском округе. - Новосибирск, 1939. - С. 28.*
- П. Центральный державный историчный архив Росії (далі - ЦДІАР). - Ф. 560. - Оп. 27.- Спр.56. - Арк. 1. 12. Бузурбаев Г. Б. Назв. Праця. - С 59.

13. ЦДІАР. - Ф. 391. - Оп. 3. - Спр. 540. -Арк. 30.
14. Бутлер Г. *Из истории революционного движения в Семипалатинской области в 1905 — 1917 гг. // За власть Советов. - Семипалатинск, 1961. - С. 24.*
15. Кабузан В. М. *Как заселялся Дальний Восток/вторая половинаXIX-началоXXвека/. -Хабаровск, 1976. С. 121.*
16. ЦДІАР. - Ф. 391. - Оп. 4. - Спр. 509. -Арк. 2-3.
17. Степь. -1911. - 22 июня.
18. Державний архів Полтавської області. - Ф. 130. - Оп. 1.-Спр. 13.-Арк. 3.
19. Хроленок С. Ф. *Формирование пролетариата золотопромышленности Дальнего Востока // Общественно-политическое движение в Сибири в 1861-1917гг.-Новосибирск. - Вып. 3.-С. 141.*
20. Голионко В. П. *Очерки революционного движения в Приморье/1900-1916/. -Хабаровск, 1940. - С. 34.*
21. Там же. - С. 36.
22. Голионко В. П. Назв. Праця. - С. 63.
23. Джамгерчинов Б. Д. *О прогрессивном значении вхождения Киргизии в состав России. - Фрунзе. - С. 140.*
24. Будянский Д. М. *Интернациональное сплочение и становление дружбы трудящихся разных национальностей / февраль - октябрь 1917 г. / // Известия АН Кирг. ССР. - Фрунзе. 1984. - N'j 5. С. 70.*
25. Див.: Воцинин В. *На сибирском просторе. - СПб., 1912.-С. 33.*
26. Мирзоев В. *Партизанское движение в Западной Сибири/1918-1919 гг. /.-Кемерово, 1957.-С. 19.*
27. Там же.-С. 22.
28. Архипов Ф. *Война народная // За власть Советов. Воспоминания участников партизанского движения в тьлу у Колчака. - Новосибирск, 1947. - С. 84.*
29. Журов Ю.В. *Енисейское крестьянство в годы гражданской войны. - Красноярск, 1972. - С. 187.*
30. Архипов Ф. Назв. Праця. - С. 96.
31. Кравченко А. *Комарчагинский фронт / За власть Советов. Воспоминания участников партизанского движения в тьлу у Колчака. - С. 218.*
32. Самусенко И. В. *В Сучанской долине // За власть Советов. Сборник воспоминаний участников гражданской войны в Приморье в 1917-1922 годах. - Владивосток, 1957. - С. 308.*
33. Шпарийчук М. *За власть Советов. Сборник воспоминаний участников гражданской войны в Приморье... - С. 255.*
34. Моисеенко А. *Рождение партизанского отряда / За власть Советов. Сборник воспоминаний участников гражданской войны в Приморье... С 294.*
35. *За власть Советов в Якутии. Биографический сборник о борцах, погибших в 1918-1925 годах/Под ред. П.У.Петрова/. -Якутск. 1958. -С. 86, 118, 236.*

Тригуб П.М. (м. Миколаїв)

Ставлення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів до питань української державності в період національно-демократичної революції 1917-1918 рр.

Після Лютневої революції 1917 року в Україні, як і скрізь на території колишньої Російської імперії, створювалися ради як класові органи робітників, селян, солдатських мас. Керовані, головним чином, представниками російських політичних партій - меншовиків та есерів - вони визнавали і підтримували Тимчасовий уряд, фактично ігноруючи Центральну Раду та її органи на місцях, її домагання щодо національної державності. Тому вони негативно поставилися до 1-го Універсалу від 10 (23) червня 1917 року про проголошення автономії України.

Ситуація з цього приводу загострилася після Жовтневого збройного повстання у Петрограді та II-го Всеросійського з'їзду Рад, який проголосив радянську владу і утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд - Раду Народних Комісарів на чолі з В.І. Леніним. З цього моменту в Україні розгорнулася гостра боротьба за владу. В ході цієї боротьби ради мали визначитись стосовно питань організації влади, зокрема, ставлення до української державності. Це знайшло своє відображення в резолюціях рад з поточного моменту щодо ставлення до Центральної Ради. Київська, Катеринопільська, Полтавська та інші ради в перші дні після Жовтня вважали, що вона може бути вищим органом влади в Україні при безумовному визнанні нею всієї повноти влади на місцях за радами робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Частина більшовиків сподівалася, що перевибори Центральної Ради зроблять її радянським органом. Тому Київська, Катеринославська, Одеська та деякі інші ради одночасно з визнанням Центральної Ради вищою владою в Україні висували вимогу її переобрання. Вони мусили рахуватися з тим, що у жовтні-листопаді 1917 року більшість інтелігенції та селянства, частина робітників

підтримувала Центральну Раду. Так, 4 (17) листопада у Києві відбулося об'єднане засідання рад робітничих і солдатських депутатів, яке більшістю голосів (433 проти 119) визнало її вищою крайовою владою в Україні, однак вирішили негайно скликати Всеукраїнський з'їзд Рад, який мусив її переобрати. Влада ж у Києві мала належати місцевій раді [1].

18 листопада (1 грудня) об'єднане засідання Київських рад підтвердило, що вся влада в Україні до скликання Українських Установчих зборів належить Центральній Раді та її виконавчому органу - Генеральному Секретаріатові, а влада у місті має перейти до комітету, створеного з представників рад робітничих і солдатських депутатів, міської думи, профспілок і залізничників [2].

Пленум Харківської ради робітничих і солдатських депутатів 24 листопада (7 грудня) 1917 року під впливом більшовиків відзначив, що "теперішня Рада (Центральна Рада. - П.Т.) не заслуговує на довіря" і "тільки Рада, виділена з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів може забезпечити правильне скликання Українських Установчих зборів, вимоги робітників і селян" [3]. 1 (14) грудня Харківська рада оголосила Центральну Раду контрреволюційною і закликала всіх боротись за перехід влади до рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [4].

Виконавчі комітети Одеських рад робітничих, солдатських і матроських депутатів у листопаді 1917 року підтримали Центральну Раду, домовилися про об'єднання своїх дій з українською губернською радою, про перевибори рад. Переобрані в листопаді 1917 та у січні 1918 року ради проголосили в місті радянську владу, придушивши виступ військ Центральної Ради.

Загальні збори Полтавської ради 28 жовтня (10 листопада) 1917 року заявили про визнання її підтримку рішень II-го Всеросійського з'їзду Рад, але одночасно вітали Центральну Раду як вищий державний орган в Україні [5]. На засіданні 17 (30) листопада рада схвалила проголошення III Універсалу від 7 (20) листопада 1917 року Української Народної Республіки, вважаючи це результатом перемоги Жовтневої революції в Росії. Вона підтримала намір Центральної Ради здійснити основні рішення II-го Всеросійського з'їзду Рад про землю, мир і державний контроль. Але "Полтавська рада визнає, - говорилося далі в

постанові, - що Універсал в частині, яка стосується влади на місцях, не відповідає прагненням української революційної демократії, бо органи місцевого самоврядування не можуть бути визнані осередками політичного життя революційної демократії. Інтереси поступального руху революції та висунутих її розвитком завдань вимагають, щоб влада на місцях належала всій революційній демократії в особі рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, розширених входженням інших представників соціалістичної частини місцевого самоврядування, центральних організацій професійних спілок і соціалістичних партій" [6].

Надалі під впливом більшовиків Полтавська рада ухвалила, що влада в Україні має бути організована лише з представників тих соціалістичних партій, які схвалили рішення II-го Всеросійського з'їзду Рад, а в Полтаві да губернії належати радам робітничих, селянських і солдатських депутатів [7]. 13 (26) грудня 1917 року загони Центральної Ради розігнали Полтавську раду, заарештували багатьох її членів, провели перевибори, які дали перевагу національним партіям. Виконком та президія цієї ради повністю підтримувала та здійснювала її рішення аж до захоплення Полтави більшовицькими військами 6 (19) січня 1918 року.

14 (17) листопада пленум Миколаївської ради робітничих і воєнних депутатів схвалив діяльність Центральної Ради і визнав її верховну владу в Україні. "Миколаївська рада робітничих і воєнних депутатів, - говорилося у резолюції ради з цього приводу, - готова увійти в угоду з Українською радою для утворення Тимчасового крайового уряду" [8]. У жовтневі дні 1917 року визнавали Центральну Раду вищою владою автономної України ЦВК Рад Румчероду, Херсонський губернський виконавчий комітет рад робітничих і солдатських депутатів і президія виконкому губернської ради селянських депутатів, хоча в рішенні останньої зазначалося, що "Центральна Рада повинна бути переобрана. Влада в Україні має бути організована за типом радянської влади" [9].

Таким чином, у жовтні-листопаді 1917 року значна кількість рад вважала Центральну Раду вищою владою в Україні, підтримуючи її

основі визнання автономії України в складі в листопаді-грудні 1917 року, не виступаючи, в Російській республіці, а окремі з них ставиди"^^принципі, проти радянської влади на місцях, питання про її переобрання, плануючи зробити приймали постанови про визнання Центральної Ради вищою владою аж до скликання

Росії владу Ради Народних Комісарів на чолі з В.Т. Леніним. Беззаперечно схвалювалася ідея скликання Українських Установчих зборів, які б мали остаточно визначити долю української державності.

За визнання Центральної Ради вищим органом влади в Україні найбільш послідовно виступали в радах представники українських національних партій, які засуджували Жовтневе збройне повстання, висловлювались проти переходу влади до рук рад. Саме таким чином виступали українські есери та еседеки на засіданнях Полтавської та Чернігівської рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 року [10]. 14 (27) листопада на об'єднаному засіданні Одеських рад, обласного революційного комітету, губернської ради і Румчероду представники Центральної Ради Чеховський, Вербицький, Поплавко закликали до її підтримки, у разі неприйняття її пропозицій погрожували громадянською війною [11]. У своєму наказі делегатам I-го Всеукраїнського з'їзду Рад, який мав відбутися в Києві на початку грудня 1917 року, Харківська рада селянських депутатів зазначила, що вона вважає необхідним, щоб "влада в Україні належала Центральній Раді та її виконавчому органу - Генеральному Секретаріату без зміни конституції цих установ. Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів належить право контролю над усіма урядовими установами України" [12].

Окремі члени УСДРП виступали з підтримкою Жовтневого збройного повстання і передачі влади на місцях радам, однак визнавали Центральну Раду вищою владою в Україні, погоджуючись на поповнення її представниками рад робітничих і солдатських депутатів. Ці пропозиції підтримала частина більшовиків та безпартійних, які були налаштовані на співпрацю з українськими національними організаціями.

В такому ж дусі висловлювалися місцеві з'їзди рад. Чимало рядових делегатів (серед них були і більшовики) вважали, що саме Центральна Рада мусить здійснювати верховну владу в Україні, що відображало позиції більшості українського населення, яке підтримувало Центральну Раду. Тому

губернські й повітові з'їзди рад, які відбувалися

Українських Установчих зборів, які й мали вирішити долю державності в Україні. Такі рішення прийняли, наприклад, Новгород-Сіверської (22.11.1917), Чернігівської та Волкинської (11.12.1917), Харківської губерній повітові з'їзди рад [13].

У Харківський губернський з'їзд рад селянських депутатів 6-7 (19-20) грудня 1917 року вітав проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки, запропонував їй евакуювати з України військові частини, де особливо помітним був вплив більшовиків, замінюючи їх національними формуваннями, а всіх українських солдатів на фронті виділити в окремі частини [14].

Слід зазначити, що делегати з'їздів пов'язували з ім'ям Центральної Ради здійснення програми широких соціальних перетворень. Це наочно проявилось у рішеннях Глухівського повітового з'їзду рад Чернігівської губернії (листопад 1917 року). Підтримуючи УНР та Центральну Раду як вищу владу в Україні, з'їзд зажадав від неї здійснення декретів П Всеросійського з'їзду Рад про мир та землю, визнання радянського уряду в Петрограді [15].

Однак ставлення до української національної державності в особі Центральної Ради з боку рад та їхніх з'їздів змінилось, починаючи з 1-го Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові (11-12 (24-25) грудня 1917 року). З цього часу під впливом більшовиків, які знаходились у більшості, вони однозначно виступили проти української державності, підтримали радянську державність в Україні, висловлювалися за встановлення і зміцнення федеративних зв'язків з Радянською Росією. Цьому сприяли неспроможність Центральної Ради негайно задовольнити соціальні вимоги українських трудящих, посилення більшовицького наступу з боку Росії на Україну.

Свій погляд на українську державність більшовицький ЦВК Рад України висловив у декларації від 7 березня 1918 року в зв'язку з посиленням сепаратистських тенденцій, пропонуючи об'єднати Донецьку, Донську, Таврійську, Одеську республіки та радянську УНР для боротьби з наступом австро-німецьких військ:

"1. Ми ніколи не розглядали Українську радянську республіку як національну республіку, а виключно як радянську республіку на території України.

2. Ми ніколи не стояли на точці зору

повної незалежності Української Народної Республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, зв'язане з загальноросійською Робітничо-Селянською Республікою федеративними узами" [16].

Відтепер Центральна Рада була остаточно проголошена контрреволюційною, буржуазно-націоналістичною, яка виступала в союзі з німецькими окупантами, проти якої необхідно вести рішучу й безкомпромісну боротьбу.

На І-му Всеукраїнському з'їзді рад (17-19 березня 1918 року) великої ваги набуло питання "Україна і Федерація", що стосувалося державного устрою України, з якого розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та лівими есерами. Якщо більшовики розглядали Україну як радянську республіку, що об'єднувала всіх трудящих, які жили на її території, то ліві есери головним принципом державного устрою України оголосили національно-територіальний принцип, роблячи наголос на тому, що Українська радянська держава є державою українців, де забезпечуються і гарантуються права інших національностей. Більшістю голосів була прийнята більшовицька резолюція про державний устрій України (408 голосами проти 380) [17].

Радянську форму державного устрою України підтримала більшість місцевих з'їздів рад (січень 1918 року), за ініціативою більшовиків була прийнята резолюція, в якій позитивно оцінювався факт проголошення Центральною Радою Української Народно-Республіки, схвалювався III Універсал, як "демократична програма", але діяльність Центральної Ради характеризувалася як така, що розпалює національну ворожнечу, громадянську війну. Представники національних партій, не зустрівши підтримки своєї пропозиції про визнання Центральної Ради вищою владою в Україні, залишили з'їзд [18]. З критикою політики Центральної Ради виступили більшовики та їм співчуваючі на ІІ-му з'їзді Румчероду (грудень 1917 року), на інших з'їздах.

Представникам українських есерів та есдеків, які ставали на захист Центральної Ради, більшовики часто не давали можливості висловити свою думку. Зокрема, на Полтавському губернському з'їзді рад (лютий 1918 року) українські есери заявили, що фракція більшовиків та лівих есерів "не дала висловитися членам з'їзду і тому випадково була прийнята резолюція, яка не відповідає інтересам

трудящого населення і робітників Полтавщини" [19].

Питання про організацію державної влади в Україні неминуче перепліталися з питаннями про ставлення до Установчих зборів. Ідея підтримки скликання Всеросійських та Українських Установчих зборів домінувала в постановах рад та їх з'їздів, але більшовики послідовно проводили думку, що Установчі збори мають лише санкціонувати радянську владу, схваливши всі її декрети. Після розгону Всеросійських Установчих зборів в Петрограді 6 (19) січня 1918 року більшовики домоглися прийняття на місцях резолюцій, які схвалювали ці дії радянського уряду.

Таким чином, ставлення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів до української державності протягом жовтня 1917 - березня 1918 рр. суттєво змінилось. Якщо безпосередньо після Жовтневого збройного повстання більшість рад стояла на позиціях визнання Центральної Ради як вищого органу влади в Україні, підтримували III-й Універсал, який проголошував Українську Народну Республіку, то в міру захоплення влади в Україні більшовиками Центральна Рада та її діяльність не підтримувалися, а українська державність оголошувалася тільки в радянській формі, у федерації з РСФРР.

1. *Киевская мысль*. - 1917. - 5 листопада.
2. *Там само*. - 19 листопада.
3. *Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. документов и материалов. Февраль 1917 - апрель 1918 гг.* - Х.: Обл. из-во, 1957. - С.304-305.
4. *Там само*. - С.316.
5. *Державний архів Полтавської області (далі ДАЛО)*. - Ф.Р-4042. - Оп.1. - Спр.б. - Арк.106-107.
6. *Там само*. - Арк. 98-99.
7. *Там само*. — Спр.5. - Арк.208.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління Росії (далі ЦДАВО Росії)*. - Ф.1235. - Оп.80. - Спр.75. - Арк.26.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі ЦДАВО України)*. - Ф.3156. - Оп.2. - Спр.б. - Арк.152; Ф.1400. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 186, 226; *Державний архів Херсонської області (далі ДАХО)*. - Ф.Р-1099. - Оп. 1. - Спр.1. - Арк.137.
- Ю. *ДАЛО*. - Ф.Р-4042. - Оп.1. - Спр.б. - Арк. 104-107; *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2-х т.* - Т.2. - К., Наукова думка, 1967. - С.198. У. *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2-х т.* - Т.2. - К., Наукова

- думка, 1967. - С.253.
12. *ЦДАВО України*. - Ф.1400. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.205.
13. *ЦДАВО України*. - Ф.267. - Оп.2. - Спр.2. - Арк.3; *Нова громада*. — 1917. - 13 грудня.
14. *Русская жизнь*. - 1917. - 8 грудня.
15. *ЦДАВО Росії*. - Ф.1235. - Оп.60. - Спр. 75. - Арк.62-63.
16. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов и материалов в 3-х т.* - Т.3. - К.: Госполитиздат УССР, 1957. - С.314.
17. *Вестник УНР*. - 1918. - 22 березня.
18. *Октябрь в Екатеринославе; Сб. документов и материалов*. - Днепропетровск, 1957. - С.228-229.
19. *ДАПО*. - Ф.П-2. - Оп.2. - Спр.93. - Арк.45.

УДК 929:001 "1954/1972"

Бушин М.І., Товстоляк Л.М. (м. Черкаси)

Наукова спадщина професора І.Г. Шульги
(ужгородський період)*Історія була його
душею, Україна —
любов'ю.*

Людина світлого розуму, всебічно освічена, делікатна, високої самоорганізації, відповідальності і доброго наукового хисту - таким був доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України, лауреат республіканської премії імені М. Коцюбинського, автор понад двохсот книг, монографій, статей і брошур Шульга Ілля Григорович.

Шульга І.Г.

Наукова і творча спадщина І.Г. Шульги багатогранна. Він писав не лише академічні праці, але й художні твори, нариси, героями яких були люди відомі й невідомі, історичні постаті, хлібороби і вчителі.

Він завжди приваблював своєю чесністю, невичерпною добротою і довірою до людей, рішучим небажанням миритися з несправедливістю, в якій би формі вона не проявлялась. Професор Шульга І.Г. завжди кидався з відкритим забралом проти всього, що вороже істинній людяності. Його доброта і справедливість, здається, не знали меж. Він завжди сповідував прекрасні принципи: любові і співчуття, честі, совісті, служіння рідній Україні.

Дуже гарна була у Іллі Гавриловича риса: з ким би він не працював, завжди намагався бачити у людині тільки краще. До людей завжди ставився так, як хотів би щоб ставилися до нього.

Ці прекрасні риси формувалися у нього ще змалечку. Ріс в праці, злиднях, але завжди серед порядних працьовитих людей. Він бачив, як важко живеться людям.

Ілля Гаврилович Шульга народився 3 серпня 1921 року в сім'ї селянина-бідняка в Шевченківському краї у селі Верещаки Лисянського району Черкаської області.

Батьки - селяни-трудолюбиві, змалку виховували сина на принципах української народної моралі, яка тісно поєднувала працелюбство з гуманізмом, патріотизм - з повагою до інших народів, скромність - з настирливістю, гордість - з добротою.

Ось таким і зростав маленький Ілля в дружній селянській сім'ї Гаврила Шульги. Він змалечку пізнав злидні, голод, суспільні переломи, але жадібно вбирав в свою дитячу душу любов до рідної України, до українського народу.

Його батько працював трактористом у місцевому колгоспі і ділив свій злиднений пайок між чотирма дітьми та дружиною. І все це проходило перед очима Іллі. Він бачив пухлі від голоду 1933 року ноги матері та молодшого брата Петра. З болем у серці проводжав у вічність своїх ровесників-однокурсників. Їх було 30. Голодомор забрав двадцять сім.

І.Г. Шульга неодноразово наголошував: "Протягом усього свідомого життя пам'ятаю про те, що із тридцяти учнів першого класу моєї рідної сільської школи після голодомору нас живими лишилося троє: Тоня Тараненко, Микола Балденко і я. Мої товариші дитинства лежать у могилах. ... Я залишився живий, але скалічений хворобами - наслідком голодного дитинства. ... Я історик, і я мушу розповісти людям правду про те, чого був свідком" [1,200].

Це була найчорніша, найжахливіша сторінка його життя.

Ілля Шульга почав осмислювати життя українського народу з хліборобської праці. Після школи вступив до Черкаського сільсько-господарського технікуму, а з 1940 року працював зоотехніком у районному земельному відділі. Багато зустрічей з людьми і спілкування з ними привели його до переконання у тому, що для українського народу ще настане світлий день.

Він не брав участі у Великій Вітчизняній війні за станом здоров'я.

В 1943 році Ілля Шульга вирішує пов'язати свою долю з вивченням історії українського народу. Він вступає до Ростовського університету на історичний факультет. Визволена від німецько-фашистських загарбників Україна, і Ілля Шульга переводиться до Чернівецького, а згодом - до Львівського університету. Тут він слухав лекції таких визначних істориків як Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Білякевич.

Університетські роки дали Іллі Шульзі дуже багато. Вони визначили подальшу долю його життя. Він навчився працювати в архівах, збираючи безцінні історичні дані про життя українського народу, Ілля Гаврилович Шульга формувався не лише як вчений, але і як патріот.

Після закінчення Львівського університету Ілля Гаврилович приїжджає працювати на рідну Лисянщину. Протягом трьох років працював спочатку вчителем, а потім директором Лисянської середньої школи. Насамперед, зайнявся ремонтом приміщення старої, ще земської школи, організував історичний гурток з учнів старших класів, ходив з ними по місцях, де діяли гайдамаки. Гуртківці друкували у пресі свої статті, випускали рукописні альманахи, приймали участь у конкурсах.

Іллі Гавриловича не залишала мрія присвятити себе науково-дослідницькій роботі.

На той час завідувачем районного відділу народної освіти працювала людина, яка дуже добре знала педагогічну і шкільну справу - Сергій Герасимович Савраневський. Одного разу Ілля Гаврилович натякнув йому, що дуже хоче продовжити навчання в аспірантурі. Сергій Герасимович доброзичливо подивився на нього і, схвально посміхаючись, сказав: "Ну що ж, Ілля, вчись і будь гідним вченим українського народу" [2, 159]. Цим і благословив Іллі Гавриловича, відпустивши його з посади директора Лисянської середньої школи у далеку

наукову дорогу.

Сергій Гаврилович добре розумів, що Україні потрібні вчені патріоти і тому не вагаючись, навіть на шкоду середній школі, де працював Ілля Гаврилович, відпустив його у велику науку.

Невдовзі Шульга І.Г. став аспірантом Інституту історії АН УРСР. Неодноразово він згадував про свого першого керівника, професора В. Голобуцького, який на перших порах нерідко казав йому: "Навіщо Вам велика наука. Ви ж з села. Там Вам і працювати ..." Але наполеглива праця взяла своє. Праця без вихідних і відпусток в архівах Києва, Кишинева, Москви, Харкова дала прекрасні результати.

У 1954 році Ілля Гаврилович захищає кандидатську дисертацію "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на території Лівобережної України в другій половині XVIII століття" (Київ, 1954) [3,16].

У 1965 році вчений долає ще одну сходику: захищає докторську дисертацію на тему "Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатській Україні в період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу (друга половина XVIII - перша половина XIX ст.) (Ужгород, 1965) [4, 38].

Наукову спадщину І.Г. Шульги можна поділити на два періоди.

Перший, від закінчення аспірантури у 1954 році і до 1972 року. В цей період він працював завідувачем кафедри історії СРСР Ужгородського державного університету. Ілля Гаврилович поєднує наукову працю з педагогічною, досліджує соціально-економічну і політичну історію Закарпатського регіону, зокрема - становище закарпатських селян.

Другий - з 1972 року і до останніх днів його життя, яке обірвалось 9 грудня 1993 року. Цей період умовно можна назвати "вінницький". У 1972 році І.Г. Шульга переїхав до Вінниці, де очолив кафедру історії СРСР і УРСР.

Ця стаття присвячена науковій діяльності І.Г. Шульги в його "ужгородський" період, який відіграв у житті вченого особливу роль. Після захисту кандидатської дисертації Ілля Гаврилович відразу почав працювати на Закарпатті, в Ужгородському державному університеті. В Ужгороді І.Г. Шульга написав більшість своїх фундаментальних праць, а також підготував і успішно захистив докторську дисертацію. Саме тут вихованець львівської історичної школи почав активно досліджувати

маловивчені раніше питання соціально-економічної та політичної історії Закарпаття другої половини ХVІІІ і першої половини ХІХ століття. З середини 50-х років він поринає у соціально-економічну і політичну історію Закарпаття. У цей період Ілля Гаврилович розпочав досліджувати проблему становища закарпатських селян [4,38] та класову боротьбу у ХVІІІ ст. [5, 234], розвиток промисловості і втягнення у товарно-грошові відносини феодалних господарств Закарпаття, історію опришківського руху.

Дослідження Іллі Шульги побудовані на багатьох архівних матеріалах. Він був серед тих дослідників, які роками не покидали читальних залів, архівів не лише Закарпаття, але й Львова та Києва. Свої відпустки Ілля Гаврилович проводить в архівах Закарпаття, Румунії, Угорщини, Чехословаччини.

Ілля Гаврилович піднімав нові пласти історії складних і неоднозначних процесів, що відбувалися на землях Закарпаття в період пізнього феодалізму. Він відводив у своїх працях чільне місце характеристиці категорій і груп селянства Закарпаття, розвитку товарно-грошових відносин. У його працях висвітлюється роль міст в економічному житті Закарпаття. Велику увагу І.Г. Шульга приділяв також зв'язкам Закарпаття з іншими українськими землями. І.Г. Шульгу завжди цікавили питання економічних, політичних та культурних зв'язків різних регіонів України та її історичних сусідів у ХVІІІ столітті.

І як результат, з під його пера вийшло багато публікацій про взаємозв'язки Лівобережної України, Закарпаття, Поділля, Волині, Молдавії, Угорщини, Польщі, Вірменії.

Постійно досліджуючи історію цього прекрасного краю, він по справжньому закохався в його працьовитих людей. Захопився історією опришківського руху. І не випадково у 1971 році вийшла друком історична повість Іллі Гавриловича про опришків "Брате мій" [5,234].

У цій повісті органічно злилися історичні події та поетична фантастика. Вона була гарно сприйнята українською громадськістю. Повість "Брате мій" високо оцінив відомий український прозаїк Микола Сиротюк. Він писав: "Повість "Брате мій" - плід органічного злиття реальної історії та поетичної фантазії. У ній пліч-о-пліч живуть і діють постаті історичні та вигадані люди, перемежуються епізоди героїчні, драматичні, побутові, обрядові, ліричні,

пейзажі, портрети, характеристики. Все це, взяте разом, складає її сюжетну структуру, ідейний зміст, пафос, емоційну атмосферу, відтіняє її стильові прикмети" [6, 6].

Один з авторів цих рядків, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук Микола Іванович Бушин слухав захоплюючі змістовні лекції Іллі Гавриловича в Ужгородському університеті у 1960-1965 рр. Він згадує: "Добре пам'ятаю перші зустрічі з Іллею Гавриловичем. Зайшов в аудиторію високий, статурний, підтягнутий, завжди привітний і усміхнений, але в той же час вимогливий. З кожною лекцією він вражав студентів глибиною історичного викладу. Його лекції зачаровували студентів, які дуже охоче відвідували їх, бо це було справді живе спілкування з історичною наукою. Він був чуйною людиною, студенти відчували це і тому йшли до Іллі Гавриловича з усіма своїми проблемами. Він з радістю давав їм корисні поради як в навчанні, так і в особистому житті" [7,159-160].

Ілля Гаврилович мав хист розпізнавати здібності студентів, умів заглядати у найпотаємніші куточки людської душі.

Він прищеплював молоді справжню любов до науки, відкриваючи своїм студентам невідомі сторінки історії рідної України. До всіх студентів ставився з пошаною і батьківським теплом, але особливо цінував здібних і працелюбних, в цьому визначилася його турбота про виховання гідної наукової зміни істориків.

У 1961 році студенти Ужгородського університету поїхали на сільськогосподарські роботи у Вінницьку область. Керівником історичного факультету на сільгоспроботах був Ілля Гаврилович Шульга, який був натхненником і організатором всього, що відбувалося там.

Траплялися серед студентів і такі, які відносилися до роботи з хитринкою. Іллі Гавриловичу це не подобалося. У всьому він любив порядність. Особливо в роботі і в навчанні. Тому нерідко говорив так: "Нехай студент знає менше, але буде людяний, тоді з ним буде легко працювати, і він стане людиною з великої літери" [8, 160].

Шульга Ілля Гаврилович завжди нагадував студентам слова Бруно Ясенського "Не бійся ворогів - в гіршому випадку вони можуть тебе вбити. Не бійся друзів - в гіршому випадку вони можуть тебе зрадити. Бійся байдужих - вони не вбивають, не зраджують, але лише з їх мовчазної

згоди існують на землі зрада і вбивство".

На матеріалах дисертаційного дослідження І.Г. Шульга публікує ряд нових наукових праць, серед яких, в першу чергу, слід відзначити "К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII в." [9, 35-45], та "Розвиток поміщицького товарного землеробства на Лівобережній Україні в II пол. ХVІІІ ст." [10,314-327].

Загалом в "ужгородський період" І.Г. Шульги вийшла ціла низка монографій, наукових статей і посібників. Їх кількість складає біля 130 назв. Його перу належать такі відомі роботи: "Селянські повстання в Закарпатті у 1703-1711 рр.", "Великі перетворення", "Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині ХVІІІ ст.", "Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст."

У монографії "Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині ХVІІІ ст." Ілля Шульга одним із перших, на основі нових архівних документів, висвітлив запровадження урбаріїв Марії-Терези в Закарпатті та розвиток цехів у краї [11,141].

Високо була оцінена монографія І.Г. Шульги "Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст." її рецензенти - В.І. Бько і М.М. Лелекач - відзначили, що "автор всебічно досліджує соціально-економічне життя Закарпаття".

На завершення хочемо навести слова французького драматурга П'єра Корнеля, які завжди були девізом життя професора Шульги І.Г. "Я будь-яку біду погоджусь перенести, та не погоджусь я заплямувати честі".

Ужгородський державний університет (нині національний університет) славився своєю чоловічою капелою "Боян". Її засновником і душею був Шульга Ілля Гаврилович. Не раз згадував він про концерт, який відбувся в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Секретар партійної організації університету познайомився з програмою виступу і сказав, що не варто виконувати "Заповіт" Т. Шевченка і "Вічний революціонер" Івана Франка.

Концерт закінчився. Актівий зал не вщухав від овацій і тоді Ілля Гаврилович запропонував керівникові хору Івану Гудзю виконати "недозволені пісні". Дозволив, не

думаючи про наслідки. Сказав так: "А чого боятися, адже ми любимо Україну".

1. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. - Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. - С 200.
2. Бушин М.І. Черкаський край а особах. 1941-2001. Лисянщина. - 2001. - С 159.
3. Развитие товарного производства и торговли на Левобережной Украины во второй половине XVIII века. Автореф. дис. канд. ист. наук / АН УССР, Институт истории. -К.: 1954. - 16с.
4. Социально-экономические отношения и классовая борьба на Закарпатской Украине в период разложения и кризиса феодально-крепостнического строя (Вторая половина XVIII-первая половина XIX в): Автореф. дис... д-ра ист. наук /АН УССР. Отделение экономики, истории, философии и права. -К.: 1965.-38 с.
5. Брате мій. Іст. повість. - Ужгород: Карпати, 1971. -234 с.
6. Ілля Гаврилович Шульга. Бібліографічний покажчик. Вінниця, 1991.-С.6.
7. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Лисянщина, 2001. - С159-160.
8. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Лисянщина, 2001.-С160.
9. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII в. //Вопросы истории. -1958. -№10. - С.35-45.
10. Развитие помещицкого товарного землеробства на Левобережной Украине в 2-й пол. XVIII ст. // Наукві записки АН УРСР. Інститут історії. -К, 1957. - Т.9. - С.314-327.
- П. Задорожний В., Вереш М., Олашен М. // В кн.: Педагоги-науковці. Частина друга. - Ужгород, 2000. -С. 141.

УДК: 94 (477) "1920"6 332.2

Кривенко СІ. (м. Черкаси)

Українське село проти карного бандитизму (Черкащина 1920-х років)

Злочинство та карний бандитизм в усі часи викликали люту ненависть селянства. Після розпаду Російської імперії поліцію було розігнано, дискредитовано, її службовці переслідувалися. Нова народна міліція не мала досвіду, вміння і значною мірою використовувалася владою проти різноманітних політичних рухів. У центрі уряди декларували свої

принципи, а на місцях нічого не змінювалося. У цей період надійним захистом населення стало самоозброєння. Один із наших земляків О. Рубан писав: "Село зброєю запасалося по краплині за всякої слушної нагоди... Випадали такі періоди, що й на поле працювати з гвинтівками за плечима (чи в возі) вижджали... Як доводилось в звичайній потребі йти навіть на сусідній куток села, та ще й у вечорі, неодмінно не забували захопити "гвинта", або пістоля (гвинти носили обрізані, щоб легко ховати під свитую)". Казали: "Вийшов без припасу, почуваш себе ніби без штанів". В громадянські часи село до зброї дуже звикло [1]. Начебто збувався декларований більшовиками ще у 1916 році заклик: "...гаслом пролетаріату повинно бути озброєння та навчання військовій справі пригноблених класів для того, щоб перемогти, розброїти буржуазію..." [2]. Проте, з перших років свого встановлення радянська влада розброювала населення рішуче і жорстоко. Тому беззахисні селяни залишилися віч-на-віч з представниками великих та малих добре озброєних карних угруповань. Необхідно нагадати, що основною практикою радвлади тих часів була класова орієнтація на соціально близьких (пролетарів) та соціально чужих (тих, хто щось мав та вмів). Це призводило до м'якого покарання карних злочинців та жорстокого покарання за участь у будь-яких політичних рухах. Саме про особливості цієї боротьби йдеться у доповіді Прохорівської волосної трійки боротьби з бандитизмом (Золотоніський повіт) від 23 березня 1922 року: "Головна справа трійки була і є викорінення політичного бандитизму, оскільки кримінальний бандитизм зачіпає особисті інтереси заможного селянства і самі селяни намагаються вивести такий..., робота у цьому напрямку йде успішно. Стосовно ж політичного бандитизму, виходить абсолютно навпаки, бо в ньому частина заможного селянства... бачить своїх захисників від селянської бідноти" [3].

Таке становище спонукало селян вирішувати питання тільки у дідівський спосіб - самостійно карати злочинців, прикриваючи цей незаконний, з державної точки зору, акт круговою порукою. Якщо представники влади встигали на такий стихійний судовий процес - люди сходом вимагали негайного та прилюдного покарання винних, якщо ні, - виносили вирок та приводили його в дію самостійно.

Відомий черкаський краєзнавець С. Нехорошев, після закінчення вчительської семінарії у липні 1920 року опинився на місці майбутньої роботи. Ось його перші враження: "До села Безбородькове я прибув надвечір. У селі - пекло. Люди озвіріли. За дві години до мого приїзду селяни самосудом вбили 14 зв'язаних бандитів, котрі тероризували увесь район. Я стояв - мимо мене протікав струмок крові. Бандитам відрубували руки, ноги, вилами кололи у живіт, оглоблями били по голові. Крик - неймовірний. Страшно! Страшно мені!" [4].

Подібні факти підтверджуються багатьма офіційними документами. В ніч на 27 лютого 1922 року у селі Келеберда Золотоніського повіту троє злодіїв пограбували млин. По сигналу селян вони були захоплені із зброєю. Вдень відбувся сход, на якому було близько 300 чоловік. Вирок був суворим: "спійманих бандитів розстріляти на очах у сходу" [5]. У червні цього ж року Звенигородська повітова газета "Селянська біднота" повідомляла про спробу самосуду над 16 бандитами - грабіжниками у с. Вільховець. Трьохтисячний сход постановив: "13 чоловік розстріляти, а трьох передати суду революційного трибуналу". Під час прийняття вироку до села прибув голова повіткому із загоном міліції - це відвернуло самосуд [6].

Самосуди рано чи пізно відбувалися майже в кожному селі. Сільський сход с Шабельники Чигиринського повіту 3 вересня 1922 року засудив односельця який займався "крадіжкою коней на ярмарках, крадіжками в селі та на полі хліба у своїх односельчан..." і постановив: "представити (прізвище, ім'я, по-батькові) до вищої міри покарання - вбити, про що донести органам влади для відомості". Акт сходу підписав 171 селянин [7]. Ще більш суворе та масштабне покарання злочинців сталося неподалік. Голова Боровицького волосного виконкому доповідав 16 серпня 1922 року в Чигирин: "...в селі Топилівка громадою було спіймано 3 місцевих бандитів, у яких було знайдено обріз і вони самі зізнались кого вбили. На що громада зробила самосуд над ними та закопали їх живими у землю..." [8].

Проти самосудів держава боролася, караючи ініціаторів та пропагуючи справедливий народний радянський суд, але практично селяни не мали надійного державного захисту від карного елемента. В

огляді діяльності народних судів у Шевченківському окрузі за 1926 рік зокрема говорилося: "... заміна розстрілу народними судами відносно соціально-небезпечних злочинів викликав дуже погане враження в більшості сіл... Під час мого перебування в селі Суботові Чигиринського району після заміни ватажкові банди Орлову розстрілу на 10 років позбавлення волі, селяни явно виказали думку, на майбутнє ніяких свідчень проти того, чи іншого бандита давати не будуть і просили їх заздалегідь повідомити, коли Орлова перепустять на волю, щоб мати змогу вийти на переселення, бо помста Орлова неминуча" [9].

Згодом хвилю самосудів вдалося приборкати. Прояви селянського гніву проти злочинства втратили організований характер і набули вигляду стихійних вибухів, які закінчувалися жорстоким побиттям спійманих на гарячому злодіїв. Характерною ознакою таких інцидентів залишалось переростання обурення безкарністю правопорушників у гостру критику існуючого ладу та бурхливі антирадянські протести.

В одному з донесень Шевченківського (Черкаського) окружного відділу ДПУ за вересень 1928 року з цього приводу говорилося: "Антирадянський та кримінальний елемент використовує місця великого скупчення селян (ярмарки, базари) з метою вчинення масових виступів, що супроводжуються інколи розгромом радянських та партійних організацій, а також терором проти робітників радпарату. Приводом до цих виступів зачасти є відсутність на базарах товарів та продовольчі труднощі..., бувають випадки, коли зав'язкою виступів були самосуди над злодіями, що переходили інколи під впливом антирадянського елемента в політичні виступи" [10].

Для ілюстрації процесів, про які йдеться, пропонується акт Топилівського сільського сходу. На нашу думку, цей документ найбільш наочно висвітлює причини самосуду, його хід та юридичне оформлення результатів. З етичних причин прізвища головних учасників змінені. Документ публікується вперше мовою оригіналу із збереженням стилю його авторів.

АКТ

1922 года месяца сентября 10 дня мы, нижеподписавшиеся гр-не с. Топиловки Боровицкой волости Чигиринского уезда

Кременчугской губернии составили сей акт по следующему поводу. 8 августа сего года, когда в Топиловке как раз был создан сход по распоряжению Боровицкого волисполкома, на сход прибежала видимо сильно взволнованная и в растерзаном виде гражданка с. Топиловка Мелания Антоненко жена Фомы Карповича Антоненка. Она заявила собравшимся гражданам с. Топиловки, что ее муж Фома Карпович Антоненко с его синовьями Митрофаном и Федором Антоненками имеют связь с бандитами гнездящимися на островах реки Днепра, совместно работают с последними, грабят, воруют и что недавно они убили гражданина с. Топиловка Антона Чередника, заграбленное при этом имущество продали в г. Черкасы. Вместе с тем вышеуказанная гражданка Мелания Антоненко сообщила, что у обвиняемых ею имеется огнестрельное оружие. Сильно взволнованная этим сообщением часть граждан бросилась к дому Фомы Антоненка и арестовал его с синовьями Митрофаном и Федором, привели на сход. Здесь начался допрос обвиняемых с целью выяснения степени их виновности, допрос с течением времени силою обстоятельств превратился в суд. Вынуждаемые угрожающей обстановкой уличаемые путем перекрестных вопросов, свидетельских показаний виновные сознались во всех своих преступлениях и выдали бывшее у них огнестрельное оружие. А так как в допросе и показаниях участвовали почти все собравшиеся на сход, то и самый процесс суда приобрел характер стихийный. По мере развертывания картины преступлений обвиняемых в толпе росло негодование, превратившееся в конце концов в слепую ярость, для которой уже не существует никаких сдержек. Особенно сильный взрыв ярости народной вызвало сознание преступников в убийстве Антона Чередника.

Это преступление было еще слишком свежо в памяти народа и слишком ужасно по зверским формам в которых оно выразилось. Заметив нарастание народного гнева и предвидя отчасти его последствия, исполняющий обязанности председателя сельсовета, председатель комитета незможных селян С. Антоненко неоднократно пытался воздействовать на собравшихся в успокоительном духе предлагая предать виновных в распоряжение Власти, но это ни к чему не привело ввиду того, что официальный суд нередко выпускает

обвиняемых на свободу, давая им этим возможность вновь творить безобразия. Таким образом в конце концов стихийные страсти взяли свое. Обезумевшая толпа решила для примера и вселения ужаса в будущее покончить воров, грабителей и убийц, зарыть живьем в землю трех вышеупомянутых преступников: Фому Антоненка с его сыновьями Митрофаном и Федором, что тогда же и привели в исполнение на сельском кладбище.

*Верность изложенного подтверждает
своими подписями:
(45 подписей селян)*

Председатель схода (подпись)

Секретарь (подпись)

Печать

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). Рубан О.М. Повстанський рух на Переяславщині. 1917-1920 рр., рукопис, С.223.
2. Див. Ленін В.І. Военная программа пролетарской революции.
3. ДАЧО. - Р-546. - Оп. 1. - Спр.32. - Арк. 19.
4. Там само. - Ф-5585. - Оп.і- Спр. 64. - Арк. 46-47.
5. Там само. - Ф-546. - Оп. 1. - Спр.39. - Арк. 18.
6. Там само. - Ф-189. - Оп.і- Спр. 42. - Арк. 70 зв.
7. Там само. - Ф-1400. - Оп. 1. - Арк.385-386 зв.
8. Там само. -Арк.394.
9. Там само. - Ф-184. - Оп.і- Спр.41. - Арк.218.
10. Там само. - Ф-375. - Оп.і- Спр.42. -Арк.453.

УДК: 94 (477) "1924/1929": 332.2

*Кравченко В.І. (ли Донецьк),
Лазуренко В.М. (м. Черкаси)*

Специфічні умови участі заможного селянства України у формуванні місцевих органів влади в 1924-1929 рр.

Друга половина 20-х років характеризувалась подальшим, як і в попередні роки цього десятиріччя, недемократичним обмеженням участі заможного селянства України в

тогочасних виборчих (перевибірних) процесах. Слід однак зазначити, що зростаюче невдоволення заможних верств українського селянства такими брутальними діями влади змусило радянсько-партійне керівництво на деякий час послабити свою антиселянську політику. Проголошений восени 1924 р. партійним керівництвом курс "Обличчям до села" дещо пом'якшив нецивілізоване ставлення до заможного селянства (зазначимо, що термінологічно дане селянство в ці роки на офіційному рівні все ж продовжувало, на наш погляд, неправомірно, визначатись як "куркульство") [1,92].

Згідно прийнятого у вересні 1924 року положення "Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів" [1, 92], у заможного селянства нарешті з'явилась реальна можливість увійти до складу місцевих рад. Відносно їх участі у даному процесі в розробленій, на основі згаданого вище положення "Інструкції про вибори в Ради" (1925 р.) [2, 18], констатувалось, що заможні групи села, як й інші суб'єкти виборчого права на селі, користуються повними виборчими правами. Щодо цього зазначалось: "Користуються виборчими правами також селяни та інші особи, які володіють на селі різного роду млинами, крупорушками, молотарками, маслобійнями тощо, якщо вони працюють у вказаних підприємствах без найманої праці з допомогою членів своєї сім'ї чи із застосуванням найманої праці, але не більше як одного дорослого робітника чи двох учнів у віці до 18 років і не позбавлені виборчих прав з інших причин" [2, 18]. Стосовно майнового стану заможного селянства зазначалось, що "велика чи менша ступінь майнового стану трудового землевласника не може слугувати основою для зарахування його до категорії нетрудового елемента на селі, тобто до підведення його під поняття куркуля" [2,18].

Дане положення комітетами незаможних селян сприймалось досить скептично. Вони з великим незадоволенням поставилися до появи в політичному житті села такої активної, а отже конкурентної для них соціальної групи - заможного селянства. Використовуючи свій вплив на процедуру виборів, члени КНС прагнули різними способами не допустити в Ради своїх опонентів. Протиставляючи себе всім іншим верствам селянства, вони породжували у заможних селян-власників прагнення до

об'єднання з іншими верствами селянства з метою захисту власних інтересів. У середині 1925 р. ЦК КП(б)У, аналізуючи такі дії комітетів незаможних селян, змушений був неофіційно визнати, що замість потрібного їм союзу незаможника із середняком, склався союз середняка із заможним селянином, який був особливо небезпечним для тогочасного комуністичного режиму [3,19].

Настрої, які панували на селі, і, зокрема, в середовищі заможних селянських груп, особливо яскраво виявилися під час часткових перевиборів Рад навесні 1925 р.

В матеріалах, підготовлених до ІХ-го з'їзду комуністичної партії більшовиків України (6-12 грудня 1925 р.) секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем відносно перевибірних процесів на селі в 1924-1925 рр. зазначалося, що "... нова перевибірна кампанія в умовах свободи вибору та заміни спискової системи персональним голосуванням, пройшла при великому пошвавленні. Але вона виявила, поряд із загальним ростом активності села, зростаючу активність куркульства, до якого в багатьох місцях приєднувалися середняки та інтелігенція, причому, зазвичай, антирадянська громадськість групувалась навколо церковних приходів. Дякуючи підтримці куркуля середняком, а в деяких місцях завдяки слабкості та не авторитетності комуністичних та комсомольських осередків, кандидатури, які були ними висунені, іноді провалювалися і в ради проходили куркульські елементи" [4,33].

Під час перевиборів заможне селянство поведилось надзвичайно активно. Тому здебільшого вибори завершувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів, зміцненням позицій заможних селян [5, 141-142]. "Куркулі скрізь вимагають свого включення до списків виборців. Боротьба між войовничим куркульством і активними радянськими елементами на ґрунті виборчої кампанії набуває місцями запеклого характеру", - інформував про хід виборів до сільських рад наприкінці 1924 р. Харківський губернський комітет КП(б)У [6]. Не дивлячись на протидію місцевої влади, до складу багатьох рад були обрані представники заможного селянства. Так, у Радомишльському повіті в складі сільських рад було представлено 34 "куркулі", Коростенському - 32, а у Верхньодніпровському вони становили майже половину складу виконкомів [3, 19].

Дані факти викликали надзвичайну стурбованість центральних українських більшовицьких органів влади, а тому останні досить оперативно відреагували на неприйнятні для них результати виборів. Наприклад, в Павлоградському повіті для ліквідації "куркульських" виконкомів навіть були застосовані "методи фізичного впливу" [3, 20], а в ряді повітів України, за настійними вимогами КНС та під приводом порушення Конституції, ці результати були анульовані. Так, в с Совки Київського повіту місцевий комнезам вимагав провести перевибори сільської ради, оскільки, на їх думку, два члени сільської ради, в тому числі і його голова, приєдналися до заможників [3,20].

Зажожні селяни продовжували проявляти велику активність і в наступні виборчі кампанії. Хоч вони й проходили під більшим впливом радянської держави, проте істотно не змінили загальної ситуації. У 1924 р. в 27 округах України, за даними ЦСУ та Центрвиборчкому, до рад було обрано 1 995 заможних селян [3, 20]. Заможне селянство проявило значну громадську активність і наступного 1925 р. В цей рік воно виступило організованіше ніж у попередні періоди. Результатом чого стало масове проходження в ради та навіть очолення заможними селянами їх керівних органів. Наслідком часткових перевиборів взимку 1925 р. стала відчутна зміна соціального складу районних з'їздів Рад. За даними Центрвиборчкому, в районних з'їздах 15 округів України взяли участь 65% заможних селян. При цьому найбільший відсоток - 3% - спостерігався в Мелітопольському окрузі, найменший - 0,1% - в Лубенському та Полтавському округах. На районні з'їзди у 8 округах заможні селяни не потрапили, проте в 5 округах, вони, незважаючи на жорстку більшовицьку протидію, були обрані навіть до складу районних виконавчих комітетів [3,20].

Загроза втратити свій вплив у радах змусила державну партію шукати шляхи вирішення проблеми. Тому Л. Каганович, який був призначений на початку квітня 1925 року генеральним секретарем ЦК КП(б) України і користувався цілковитою підтримкою центру, вирішив покласти край існуванню такої, на думку кремлівського керівництва, "аномалії" у системі органів радянської влади. Для вивчення даного питання в червні 1925 р. було проведено спеціальне вибіркове обстеження комнезамів на

місцях. В матеріалах обстеження, що існували на правах рукопису лише для членів партії, про взаємовідносини організацій КНС та сільських рад зазначалось: "Свій вплив на роботу сільських рад комнезами здійснюють шляхом проведення своїх членів на посади голів та секретарів сільських рад, що фактично означало перетворення рад в органи, що захищають інтереси виключно членів КНС" [7, 8].

Лише невпевненість у міцності своїх позицій на селі та загроза втратити підтримку переважної більшості сільської бідноти не дозволили більшовикам вдатись до широких адміністративних заходів. З цього приводу нарком освіти О. Шумський зазначав: "Я не виключаю можливості, що через деякий час нам доведеться розмовляти з куркулем більш серйозною мовою, а для цього нам потрібна організована біднота" [8, 109].

Перевибори сільських Рад, які проходили в 1926 р. зафіксували, що "активність куркульства повсюдно була значною, - зазначалось в повідомленнях, які надходили в ЦК КП(б)У, про політичне становище села за даними перевибірних кампаній 1926 р., - особливо куркуль активно бореться за сільради та кооперацію" [9, 105].

Головним виборчим методом, яким в цей період користувалося заможне селянство, як і в попередні роки, залишались засоби відкритої агітації- Крім того, заможне селянство не цуралось і поширення провокаційних чуток, дискредитації політичних опонентів, протиставлення центральної влади місцевим органам, ускладнення проведення передвиборчих зборів, включення до списків "мертвих душ". Проте основним їх методом було використання власного економічного впливу та господарського авторитету. Завдяки цьому заможні селянські групи змогли повернути на свій бік середняків, які в ті роки все далі частіше поглядали у бік заможних селян, пропозиції і вимоги, яких часто збігалися з їх інтересами [3,23].

Однак радянський механізм недопуску представників заможних селянських груп до представництва в радах спрацював і в цей рік. В жодній губернії України представникам заможних груп села так і не вдалось досягти помітних результатів. В зведенні, направленому секретареві ЦК КП(б) України В. Затонському про попередні відомості результатів перевиборів сільрад в 1926 р. за матеріалами окружних виборчих комітетів на 9 квітня

1926 р., зазначалось, що "заможних по даних 4 357 сільських рад із загальної кількості обраних - тобто 98 747 осіб, обрано - 903 особи, що складає лише 0,9%" [10, 89]. Найбільша кількість представників заможного селянства, котра потрапила до складу сільрад була зафіксована в Запоріжжі - 3,3%. В даному регіоні по двох виборчих районах до сільських рад потрапило навіть більше 8% заможних селян, але поряд з цим тут були зафіксовані райони, де згадані селяни зовсім не були представлені. На квітень 1926 р. найнижча, за даними згаданого зведення, кількість заможних селян - менше 1% - була на Вінниччині (0,2%) та Київщині (0,3%), а по Бердичівському, Глухівському, Криворізькому та Уманському виборчих округах заможних селян зовсім не було обрано [10, 89].

Слід констатувати також, що в цей період відсоток соціальних груп села, які були позбавленні виборчих прав, був значно меншим, ніж у попередні роки і становив лише близько 2,1% [9, 63]. Згідно з виданою у вересні 1926 р. інструкцією про вибори до рад, особи, а це в більшості випадків представники заможних селянських господарств, які хоч будь-коли використовували найману працю, позбавлялися виборчих прав [11, 501]. В доповіді Статистичної підкомісії ЦК КП(б)У "Про результати виборів у Ради" (1926 р.), відносно цього зазначалось, що позбавлених прав представників заможних селянських груп слід шукати "серед 4,2% позбавлених прав, що по відношенню до всього числа занесених у виборчі списки складе біля 0,06%". Найбільш вірогідним є те, що заможні селяни "могли потрапити в групи підприємців, але останні лише тільки 4,2% від усього числа позбавлених прав, або 6 осіб на 10 000 виборців" [9, 63].

Аби не допустити до участі у виборах селян, які виступали проти соціально-економічної політики радянської влади на селі, державні чиновники виключали їх із списків виборців під приводом їх "контрреволюційності". Штучне позбавлення виборчих прав небажаних представників селянства було поширеним явищем у тогочасній Україні.

1. Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос // Отечественная история. - 1993.-М5.-С. 86-107.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань

- України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1981. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (09.05.-17.12.1925). -129 арк.
3. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія "Історичні зошити". - К., 1996. - 42 с
  4. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1965. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (02.-10. 1925). - 56 арк.
  5. Адамський В. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства // Розбудова держави. -1994. -№10. - С 41-44.
  6. Правда. -1924. -14 ноября.
  7. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2066. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ. - 112 арк.
  8. Пленум ЦККЛ(б)У10-13 січня 1925. Стенографічний відчит.-Х., 1925.-209 с
  9. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2221. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (01.01.-12. 1926). - 126 арк.
  10. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.2223. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (01.01.-01.09.1926). - 90 арк.
  11. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. - М.: Изд-во НКЮ РСФСР, 1926. - №66. - 608 с.
  12. Капустян Г.Т. Суспільно-політична активність селянства (1924-1925рр.)// У.І.Ж.-1985. -Кя 10. - С. 87-92.
  13. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3012. Центральний комітет Комуністичної партії України. Інформаційний відділ (19.01.-04.06.1929). -55 арк.

УДК: 94 (477) "1922/1928": 332.2

Капустян Г.Т. (м. Кременчук)

Від НЕПу до "воєнного комунізму": запровадження командно-адміністративної системи управління в українському селі наприкінці 1920-х років

Як же так сталося, що ідеї нової економічної політики, які пропонували нову форму господарювання, не змогли реалізуватися в українському селі впродовж 1920-х років в умовах радянського політичного режиму? Чому намагання поставити село на рейки вільної ринкової економіки обірвала сталінська "революція згори" з її надзвичайними заходами: примусовими хлібозаготівлями, непомирними

податками, брутальним ставленням до селянина-виробника?

В зв'язку з цим актуальним є вивчення відходу більшовиків від лібералізації соціально-економічного і політичного життя українського села в 20-х роках.

Події, пов'язані з соціально-економічним і політичним життям українського села 1920-х років, радянська історіографія змушена була трактувати в контексті компартійної доктрини, на базі відфільтрованих джерел, котрі вкладалися в запропоновану директивами концепцію. Дослідження 1970-1980-х років, що стосувалися цих питань обумовлювалися жорсткими ідеологічними рамками [1; 3].

Демократизація пострадянського суспільства відкриває науковцям можливість суттєво розширити джерельну базу конкретно-історичних досліджень теми становлення радянського режиму в українському селі.

Село, в силу соціально-економічних особливостей, породжених війнами, революцією, внутрішнім економічним розладом, ставало донором, основним "інвестором" для відбудови зруйнованого господарства і побудови засад соціалістичної економіки. Професор В. Данілов вважає, що з 1925 року по літо 1927 рік радянське село переживало "справжній НЕП" - без примусових заготівель і непосильних податків, коли функціонувала багатуокладна економіка, складалася система ринкових відносин, зростала кооперація [3,7].

В умовах відносно лібералізації економічної ситуації в державі, селянин отримав можливість, враховуючи кон'юктуру хлібного ринку, визначити кому і коли вивозити хліб на ринок для продажу. Така тенденція спостерігається, за незначним виключенням, до впровадження надзвичайних заходів, а з ними і примусових хлібозаготівель на селі. Про це свідчать місячні огляди політичного стану в СРСР 1925-1926 років, підготовані інформаційним відділом ОДНУ.

"Будемо чекати до того часу, доки не піднімуться ціни, а потім реалізуємо урожай і сплатимо податки", - такі думки розповсюджувалися серед селян повсюдно, як фіксували органи ОДПУ. "Селяни Прилуцької округи, перш, ніж вивезти на ринок хліб та сировину, довідуються чи є кооперації і приватній торгівлі необхідні товари, і тільки при їх наявності, продають власну продукцію" [4]. Визначена селянином позиція в

економічних питаннях перебувала під контролем як спецслужб, так і партійно-радянських структур. Надходження окремих сигналів про застосування репресивних заходів при стягуванні податків не набрало всеохоплюючих масштабів. Органи ОДПУ самостійно активної участі у проведенні податкової і хлібозаготівельної кампанії не брали, а тому репресії не набули широкого поширення.

В 1926 році вперше за непівських часів до хлібозаготівельної кампанії залучались органи ОДПУ з певним обмеженням своїх функцій. Таємний циркуляр ОДПУ від 19 серпня 1926 року націлював: "виходячи з умов біжучої хлібозаготівельної кампанії на органи ОДПУ накладалося зобов'язання виявляти" по лінії ЕКУ "причини, що затримують випуск хліба на ринок його держателями", пропонувалось також "вживати заходи, котрі б розкривали та запобігали б звичайним для хлібозаготівельної діяльності злочинів: розтрат, підробок, крадіжок, псування зерна тощо" [3,18]. Перелік можливих злочинів, їх виявлення та попередження - справи, якими займались органи внутрішніх справ та юстиції. Наділення спецслужб не характерними для них повноваженнями підривало ідею лібералізації економічного життя суспільства, створювало прецедент успішного проведення хлібозаготівельної кампанії завдяки вжитим заходам.

24 серпня 1926 року з'являється перше зведення про хід хлібозаготівель, підготовлене ЕКУ ОДПУ [4, 19], яке свідчило, що хлібозаготівлі переходять у розряд стратегічних завдань органів державної безпеки.

Селянам-власникам зерна не вигідно було його продавати через низькі ціни на хліб. В ряді регіонів (Херсонському, Лубенському, Київському, Одеському), як зазначалося в "Огляді політичного стану СРСР" за жовтень 1926 року, "у зв'язку з низькими цінами на хліб, куркулі від продажу останнього утримуються". "Що нам Дніпробуд? Селянину від нього користі немає - міркував селянин-заможник на зборах в селі Святодухівка Гуляйпільського району Запорізької округи (грудень 1926 року), - краще було коли б селянину дали штани, а потім би говорили про Дніпробуд, який теж тягарем ляже на селянина". Низькі ціни на зерно і "товарний голод" об'єктивно формували хлібну кризу, яку використало вище політичне керівництво країни для впровадження сталінських надзвичайних

заходів в кінці 1927 - початку 1928 року в українському селі.

Реально щорічні хлібні запаси в масштабах країни з другої половини 1920-х років складали 529 млн. пудів. ЦСУ під тиском політбюро ЦК РКП(б) в кінці 1925 року завищило цю цифру до 900 млн. пудів (!). Такі "підрахунки" служили юридичною основою для встановлення згори хлібозаготівельних планів [3,17-18]. "Міфічні", за висловом Бухаріна [5, 299], визначені політичною кон'юктурою хлібні запаси горем ляжуть на мільйони селянських доль. Саме так розпочалася сталінська "революція згори".

Формально атака на НЕП в сільському господарстві була проголошена в грудні 1927 року XV з'їздом ВКП(б). 24 грудня 1927 року на пленумі ЦК ВКП(б) з блискавичною швидкістю приймаються постанови "Про хлібозаготівлі", "Директиви Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям", "Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі" [3, 110-114]!

Відповідальним уповноваженим по хлібозаготівлях в Україну був направлений Молотов [3, 110-114]. 30 грудня 1927 року за його участю відбулося надзвичайне засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке прийняло постанову по єдиному винесеному для обговорення питанню "Про хлібозаготівлі": "Виходячи із загального становища хлібозаготівель в СРСР, приступити до виконання річного плану хлібозаготівель по Україні в розмірі 265 млн. пудів... Виходячи із особливої ваги заготівель для всього Союзу... політбюро ЦК КП(б)У визнає абсолютно необхідним добитися на протязі 10 днів рішучого перелому в хлібозаготівельній кампанії".

Методи роботи комісії Молотова в період короткочасного відрядження "диктувалися ударністю завдання", "... багато місцевих керівників радянського, партійного, кооперативного апарату працювали не тільки вдень, але не рідко і вночі, не тільки в будні, але й в свята. Тряхнули добряче". При цьому широко застосовувалися "показові" репресивні "заходи в партійному і радянському порядку", - хвалився уповноважений [3, 184,185]. • Минав час, але перелому в хлібозаготівельній кампанії так і не сталося. Заготівельна кампанія наближалася до повного провалу. 5 січня 1928 року за підписом Сталіна приймається нова директива ЦК ВКП(б) "Парторганізаціям про хлібозаготівлі", яка

однозначно жорстко вимагала виконання плану кампанії [3, 136-137] і нагадувала програму майбутньої "надзвичайщини", спрямовану на злам НЕПу і широкого застосування репресій на селі.

Після директиви 5 січня 1928 року на місця спускались наступні, які забезпечували її здійснення. 12 січня політбюро ЦК ВКП(б) вимагало: "з огляду на систематичне невиконання українським НКТоргом нарядів на вивіз хліба зобов'язати НКТорга Чернова... виконати повністю понад січневий план все недовантаження за грудень, листопад і жовтень, ... зобов'язати НКТорг СРСР на випадок незначного недовиконання нарядів Україною негайно доповідати в політбюро для негайного прийняття партійних заходів стягнення" [3,146]. 14 січня політбюро ЦК ВКП(б) надсилає нову директиву місцевим організаціям "Про посилення заходів по хлібозаготівлям", яка в категоричній формі вимагала "по звирячому натиснути на наші парторганізації" для посилення їхньої роботи по хлібозаготівлям, застосувати крайні заходи, аж до арешту [3,147]. Сталінський вояж в Сибір 18 січня - 4 лютого 1928 року показав приклад "правильного і успішного" керівництва хлібозаготівлями в умовах "надзвичайщини". Підсумки генсеківської поїздки підводила резолюція, прийнята нарадою керівників семи східних округів, яка відбулась в Красноярську 1 лютого 1928 року. Сталінські директиви від 5 і 14 січня і резолюцію цієї наради професор В. Данілов відносить до групи документів, "які поклали початок, по-перше, переходу до політики розкуркулення і, по-друге, введення прямої наруги і насилля в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань згори - всього того, що отримало назву перекурчень" [3,38].

В сталінському сценарії, запровадженням примусових хлібозаготівель, на селі органам ОДПУ, суду, прокуратурі відводилась каральна місія. Телеграфне розпорядження ОДПУ від 4 січня 1928 року "Про проведення арештів приватних заготовачів і торговців" офіційно відкривало дорогу репресіям серед торговців хлібом, які заважали державним хлібозаготівлячам [3,136].

13 січня 1928 року в "Зведенні №1 ЕКУ ОДПУ про хід і результати репресій ОДПУ проти спекулятивних елементів на хлібному,

сировинному і мануфактурному ринках СРСР" повідомлялися перші підсумки: "Українська СРР. При арештах приватників... виявлено цілий ряд таємних складів хлібопродуктів. В Черкасах... було знайдено 20050 пудів ячменю, в Маріуполі - 1000 пудів соняшника, Первомайську - 10700 пудів пшениці і 3000 пудів соняшника і в Одесі - 4000 пудів пшеничного борошна і т.д.". В інформзведенні №6 ЕКУ ОДПУ 14 січня 1928 року вже називалися конкретні цифри репресованих: "За останні дні по Україні арештовано в загальній кількості по всіх округах до 544 приватних хлібників, які вносили дезорганізацію на хлібному ринку..." [4, 653-654].

4 лютого 1928 року ЕКУ ОДПУ надсилає телеграму місцевим органам ОДПУ з вимогою надати підсумки "масових операцій" [3, 200].

З України поспішно звітували: "Всього притягнуто до відповідальності органами ДПУ з 5 1928 року по 26 січня 1928 року 876 осіб, з них заарештовано 704. Закінчено і передано справ прокуратурі на 354 особи, нарсуду для додаткового слідства - на 162 особи і міліції для здійснення дізнання - на 82 особи, по даним окривділів ДПУ, було винесено вирок 275 приватним особам", яких засуджено від одного місця до п'яти років посиленої ізоляції з конфіскацією всього майна і виселенням за межі України. Через Особливу нараду пропущено 34 особи, з них: вислано 33 особи, припинено справу на одну особу" [4,1035]. Активна участь органів ОДПУ в хлібозаготівлях підкреслювала їх важливість у забезпеченні країни хлібом.

Принажуючи селян, власті застосували такий метод покарання як "чорна дошка". В окремих селах Меджибіжського району в березні 1928 року траплялися випадки, коли президія сільських КНС приймала рішення, незважаючи на соціальний стан та економічні можливості селянських родин, прикріплювати "чорну дошку" до воріт тих селянських осель, які не здають хліб. Контроль за наявністю дошки та її стану покладался на окремих селян, які через кожні дві години зобов'язані були доповідати сільській раді.

Аналізуючи хід хлібозаготівельної кампанії, вождь українських більшовиків Лазар Каганович висловлював думку про те, що не варто ігнорувати непопулярні методи для досягнення основної мети: "Перед нами стояла проблема і стояло завдання: або залишитися з чистими руками, з чистою прекрасною

політикою і резолюцією, але без хліба, або залишитися з хлібом в руках і деякими негативними наслідками. Ось як стояло питання. Партія обрала друге: ми вирішили взяти хліб".

Уповноважений по хлібозаготівлям в Бригадирівському районі Кременчуцької округи Інструктор парткому Шкрібач, відкрито застосовував методи "воєнно-комуністичної" епохи: "Куркульня! Хочете, щоб до вас викликали Червону Армію? Ми викличемо. Ми більшовики, ми знаємо, що з вами робити - відправимо на Соловки!" Апофеозом діяльності більшовицького уповноваженого відбувся розгін ним сільської ради і відновлення ревкому - як за часів громадянської війни.

Про те, що насилля і знущання над селянами під час хлібозаготівельної кампанії 1928 року набували широкого розповсюдження, змушений був визнати і квітневий пленум 1928 року ЦК КП(б)У: "Ряд працівників ми зняли, ряд працівників потрапили на лаву підсудних, - говорив на пленумі Л. Каганович, - в нашому низовому сільському і радянському апараті, в низових осередках знаходяться ще люди, котрі проявляють садистські нахили, котрі використали цю ударну кампанію для того, щоб показати свою владу, чи для того, щоб помститися тому чи іншому за те, що він колись сказав йому те чи інше слово".

Газета "Правда" 18 і 19 квітня вперше публічно виклала дві принципово важливі позиції: сталінську і бухарінську, що прозвучали на квітневому 1928 року пленумі ЦК ВКП(б) під час обговорення результатів хлібозаготівельної кампанії зими 1928 року. Сутність першої - адміністративно-вольові методи управління і боротьба навіть з неіснуючими ворогами, необхідність посилення надзвичайних заходів. Бухарінська лінія спрямовувалась на удосконалення роботи партії та держави, поступове здійснення індустріалізації країни і кооперування сільського господарства, удосконалення механізму економічного стимулювання товаровиробника [3,48-49].

Чергова директива політбюро ЦК ВКП(б) від 25 січня 1925 року "Про посилення хлібозаготівель" по суті ще більше підкреслювала характер надзвичайних заходів, що мали місце в раніше прийнятих директивах від 5 та 14 січня. Директива рясніла вимогами: "мобілізувати партсили", "суворо карати", "рішуче натиснути", "встановити суворо

відповідальність заготівельних апаратів", "посилити натиск на куркульську частину", "допомогтися рішучого перелому для найшвидшого досягнення встановлених контрольних цифр".

Політбюро ЦК КП(б)У постановою 11 травня 1928 року намагалося в ситуації, коли надзвичайні заходи ще не стали нормою, пом'якшити адміністративний тиск центру: "... маючі місце факти примусової закупівлі у селян незначних лишків хліба, ... (10-30 пудів), категорично пропонувати окрпарткомам припинення застосування подібних методів...". У 1928 році на липневому пленумі ЦК ВКП(б) відбувалась дискусія між Бухариним та Сталіном щодо доцільності продовження "надзвичайщини". Сталін обґрунтовував необхідність проплати селом "даннини", подібної до надподатку для розвитку індустрії незважаючи на те, що липневий пленум ЦК ВКП(б) окреслив заходи щодо відродження нової економічної політики і стабілізації ситуації на селі [6, 320]. Досягнутий позитив не міг подолати командно-адміністративного натиску сталінського керівництва в суспільно-політичному і економічному житті країни.

Події зими-весни 1928 року і примусові хлібозаготівлі, за висловом професора В. Данілова, завершують "перший акт сільської трагедії" [3, 52].

Нова хвиля "надзвичайщини" накопилася на село в листопаді 1928 року. Про це свідчить термінологія постанови політбюро ЦК КП(б)У "Про хлібозаготівлі" від 10 листопада: "Політбюро ЦК КП(б)У змушене констатувати, що місцеві партійні, радянські і кооперативні організації не вжили достатніх енергійних заходів до максимального посилення хлібозаготівель... Прийняти до неухильного виконання наступне: *Негайно* (курсив наш - Г.К.) домогтися того, щоб низові радянські організації і низові партійні організації приділили максимум уваги справі посилення заготівель і здійснювали реальний контроль і спостереження за роботою хлібозаготівельного апарату і ходом хлібозаготівельної кампанії. ...запропонувати місцевим і партійним організаціям ...по відношенню до найбільш злісних скупників посилити податкове обкладання і адміністративно-судові заходи".

Відхід "правих" - (Бухаріна, Рикова, Томського) від партійно-державного керівництва спрощував перехід суспільства до

командно-репресивної стадії. Селяни протестували проти нової хвилі примусових хлібозаготівель [6, 32-36]. Невдоволення села долалося подальшим репресивним пресингом. 25 січня 1929 року політбюро ЦК КПУ(б)У у питанні "Про куркульський терор" визнає, "ні в якому разі не допускати послаблення репресій до проявів куркульського терору, а навпаки, посилити застосування найсуворіших заходів покарання в судовому порядку...". Зміст цього рішення був продиктований ухвалою політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 року, яка націлювала на блискавичне проведення репресій серед "куркульських терористів" [3,491].

"Надзвичайщина" породжувала особливу поведінку, формувала комплекс "власної завищеності" серед тих, кому система надавала право бути зверхнім над "винуватим селом". "Зараз я тільки отримав твого листа. Відповідаю і негайно їду на село, качати податок, страхові платежі, хлібозаготівельну кампанію (курсив мій - Г.К.) - із листа одного із прибулих "командирів" в село Білоцерківської округи 31 січня 1929 року" [4,491].

А тим часом окреслювалися перші ознаки голоду. Для багатьох сільських мешканців голод вже став реальністю. "Продтруднощі продовжують загострюватися, охоплюючи нові округи (Кременчуцьку, Запорізьку, Дніпропетровську), які до останнього часу не відчували особливої гостроти продтруднощів", - відзначалося в "Огляді політичного стану СРСР за лютий 1929 року" (підготовленого органами ОДПУ). Населення останнім часом вживає в їжу сурогати з хліба, зареєстровані також факти голоду - опухання і захворювання на ґрунті недоїдання. З місць в Центр надходили попередження про критичність ситуації: "Хлібозаготівлі потрібно закінчити, так як у селян немає хліба". "З нашого боку все зроблено - зробити більше - ми не в силах". Наміри окремих працівників заготівельного і радянського апарату протистояти посиленню темпів хлібозаготівель розцінювалися Центром як "демобілізаційні настрої".

Директива політбюро ЦК КП(б)У (11 травня 1929 року) "Про хлібозаготівлі на період травень-липень" націлювала виконати до 75% хлібозаготівельного плану за рахунок заможних верств села. На Полтавщині "куркулям" доводився нереальний план до двору. Декого зобов'язували здавати по 700 пудів хліба, наперед знаючи про неможливість виконати

завдання, а "робилося це з метою розкуркулити дане господарство, а майно продати неподалік розташованим колгоспам". Спостерігалось також викривлення лінії ОПК в розкладі плану на 30% населення. Хлібну розверстку поширювали на більшу частину селянських дворів, а не лише на заможних, як того вимагала постанова політбюро. З невиконавцями спілкувалися силовими методами: описували і продавали майно. До 5 червня було описано майно 444 господарств і зареєстровано 206 випадків його продажу. Голова РНК УСРР Чубар, який в цей час здійснював інспекційну поїздку по округам України, дав розпорядження припинити опис майна та його розпродаж. Він вважав, що подібний повальний підхід до сільських мешканців в справі хлібозаготівель не сприяв класовому розшаруванню села. А останній фактор посідав чи не найголовніше місце серед методів роботи партійно-державного керівництва при проведенні хлібозаготівель.

18 червня 1929 року політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення з конкретним переліком репресивних заходів, спрямованих проти куркуля, який злісно не продає хліб державі: опис і продаж майна, віддання під суд за ст.58, накладання штрафів та підпис зобов'язань "продати хліб в серпні місяці з нового урожаю в рахунок зобов'язань біжучої кампанії". 27 червня 1929 року політбюро ЦК ВКП(б) визнає "доцільним запровадження порядку доведення планових завдань по хлібозаготівлям до окремих сіл".

Керуючись цією директивою, ВУЦВК, РНК УСРР 3 липня ухвалюють постанову "Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавних завдань і планів." З цього часу стали законом і адміністративний порядок накладання штрафів, і їх п'ятикратний розмір "вартості хліба, що його повинно здати (господарство - Г.К.), продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів". У випадках відмови та опору хлібозаготівлям проти таких осіб порушувались кримінальні справи за арт. 57-м КК УСРР. "Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вжиття цих заходів адміністративного впливу за арт. 1 -м цієї постанови, то проти таких осіб необхідно порушувати кримінальні справи за арт. 58-м КК УСРР [6,101-102].

Нові репресії, які отримали у селян назву "кратування", відкрили новий етап в процесі

розкуркулювання. Ті господарства, які попадали під жорна цього закону, не витримавши п'ятикратного штрафу, розорюючись, зникали.

Селяни в пошуках захисту зверталися до вищих органів радянської влади. Мешканець села Зеленківці Вільшанського району Сумської округи Шекола Антон, одноосібний середняк, котрого "Ухвалою Сумського округового суду від 26.07.1929 року ...визнано винним за арт. 7-м та 58-м КК" та оштрафовано майже на 500 крб., звернувся до ВУЦВК з проханням помилування: "Такий тягар, як 500 крб. штрафу, - говориться далі, - цілком руйнує моє селянське господарство і не дає мені змоги хліборобствувати надалі нормально без злиднів". Заради справедливості селянина помилували, зменшивши штраф наполовину. Джерела засвідчують, що більшості селянських скарг-заяв було відмовлено [6,105].

Поряд з п'ятикратними штрафами, селян обкладали "експертним податком". Секретар голови ВУЦВК пояснює, що до "експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають не трудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом" [6, 105].

Уповноважені по хлібозаготівлям у знуванні над селянами доходили крайнощів. В селі Сенжарово-Терноватське Сахновщанського району уповноважений ВВК Буценко зібрав 20 осіб "куркулів" і нависив їм плакати з написом: "Ми - вороги радянської влади, не здаємо лишків хліба" і ганяв по селу, що розкинулося впродовж 30 верств, а підганяли їх члени хлібозаготівельної комісії, які їхали підводою за "куркулями".

Початок хлібозаготівельної кампанії 1929-1930 року мобілізував органи ОДНУ на місцях відповідними циркулярами, телеграмами, розпорядженнями. Кожен документ коригував завдання як біжучого, так і стратегічного значення. Потрібно було забезпечити виконання плану цієї кампанії в першу її половину, тобто до кінця 1929 року. Якщо в попередні хлібозаготівельні кампанії органи ОДПУ забезпечували "загальне інформативне висвітлення ходу заготівель", то тепер: "ЕКУ ОДПУ, враховуючи наявні розробки по шкідництву в сільському господарстві, вважає за необхідне місцевим органам ЕКО поставити роботу по хлібозаготівлям саме в розрізі виявлення в цій області дій, шкідницької

організації, яку розробляють" (курсив мій - Г.К.); (Циркуляр ЕКУ ОДПУ № 168 від 18 серпня 1929 року). В зв'язку з цією постановою, необхідно забезпечити себе відповідною інформацією по заготпунктам, конторам заготорганізацій, амбарам, елеваторам, млинам. Восени 1929 року в процес хлібозаготівельної кампанії активно включилась репресивна індустрія ОДПУ. В довідці інформвідділу ОДПУ "Про хід заготівельної кампанії в зв'язку із заходами ОДПУ" від 23 жовтня 1929 року зазначалося, що "оперативні заходи ОДПУ почали посилено розвиватися з кінця серпня цього року, досягнувши цифри на 24 жовтня 17904 заарештованих осіб, в той час як на кінець серпня кількість заарештованих не перевищувала 3000 осіб. Найбільш широко застосовують репресії ДПУ України і ПП ПКК, а останнім часом і Сибір, де арештовано 3027 чоловік, в той час, як на 7 жовтня кількість заарештованих небагато перевищувала за 200". Документ констатує, що на початку розгортання оперативних заходів (кінець серпня - початок вересня) вістря удару органів державної безпеки спрямовувалися, головним чином, на міського спекулянта (ЦЧО), торговців (Україна) й інших елементів, "котрі оперують хлібом" і не чіпало села [7, 975]. 23 вересня керівництво ОДПУ надсилає телеграму з конкретними вказівками всім ПП ОДПУ про необхідність "рішуче ударити по куркулеві...; домогтися, чого б це не коштувало, здачі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема, виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села".

На місцях органами державної безпеки активно проводилось "вирівнювання". Вже 11 жовтня 1929 року за підписом Ягоди надсилається телеграма всім ПП ОДПУ з пропозицією прискорити розгляд кримінальних справ у зв'язку з "радянськими кампаніями на селі": "З огляду на те, що вже багато арештовано вами осіб по куркульському терору, підбурено до терору, організації масового куркульського опору радянським кампаніям на селі і масовим антирадянським виступам, з огляду на передбачувані нові заходи по цим справам на селі пропоную: 1) вести слідства по цим справам в прискореному ударному порядку, швидко передаючи головну масу цих справ; 2) справи, які вимагають негайної репресії, попередньо розглядати на місці ПП ОДПУ,

накреслювати по узгодженню з крайовими комітетами ВКП заходи покарання винуватим і надсилати вашим доповідачем у Москву для позасудового розгляду". Втілюючи ці директиви в життя, органи ОДПУ до 24 жовтня в Україні арештували всього 3705 осіб, з них - 1858 куркулів і спекулянтів [4,1038].

Звичайно, така поведінка органів ОДПУ в хлібозаготівельній кампанії виходила із загальної політичної лінії радянської влади. Директива політбюро ЦК ВКП(б) "Про посилення репресій" від 3 жовтня 1929 року доручала "ОДПУ, НКЮстам РСФСР і УРСР вжити рішучих заходів, аж до розстрілів, проти куркулів, які організують терористичні напади", допускалось проводити каральні заходи через судові органи, а "в окремих випадках ...карати через ОДНУ" [3, 714].

І лише з цього часу ряд хлібних районів, в тому числі і Україна "фіксують стабілізацію надходжень хліба по п'ятиденкам в рамках, намічених планом". Зокрема, "по Україні, - помічається в результаті посилення репресій, що куркулі цілого ряду районів: Андре-Іванівського (Одеська округа)", Павлівського (Сталінська округа), Нагайського (Мелітопольська округа), посилено вивозять хліб, виконують плани по району на 100%. Паралельно відбувалась руйнація ринкових відносин: "приватний ринок абсолютно деморалізовано, по одеському ринку, наприклад, помічаються випадки повернення селян із зерном, яке вони привозили на продаж" [4,975-976].

Високопоставлені чиновники, уповноважені по хлібозаготівлям, приїхавши на місця, "викачували" хліб, вершили порядок тільки їм підзвітними методами. Панас Любченко, уповноважений по хлібозаготівлям в Ромнах, в листі до Косіора з особливим смаком описує відвідини ним місцевої партійної організації 9 жовтня 1929 року: "Намилив їх хвоста. Відшльопав бюро добренько за таке керівництво. Завтра вранці роз'їжджаються всі на роботи. їду і я разом із секретарем ОПК. Гадаю, що люди виправляться. Станція Ромни. Панас". Документи засвідчують безмірний цинізм зухвальства і знування над людьми з боку уповноважених радянською владою осіб. В Злинському районі Зінов'ївської округи уповноважений по хлібозаготівлям Смадич, викликавши при допомозі міліції більше 120 осіб селян, серед яких більше половини були маломіцні середняки, кожному викрикував

"Скільки хліба вивіз? і отримавши відповідь продовжував галасувати: А хто буде вивозити за тебе, гадино, все інше? На, гад, бери мішки і насип хліба стільки скільки вимагають". За відмову селянина прийняти мішки, він замикав їх в приміщенні театру для того, щоб вони подумали [4,994].

Україна, поряд з Північним Кавказом, в хлібозаготівельній кампанії 1929-1930 років перебувала "на першому місці в частині операцій органів ОДПУ проти куркуля. Із загальної кількості куркулів, заарештованих по Радянському Союзу - біля 90% припадає на Україну і Північний Кавказ". З метою ефективної роботи органів спецслужб, "ОДПУ вважає за необхідне розіслати ряд товаришів на місця для підсилення ваших оперативних апаратів по проведенню оперативних заходів проти антирадянських і куркульських елементів села". "Товариші" відряджалися на чотири тижні. Підчас їхнього відрядження керівництво ОДПУ пропонувало "підтягнути весь... оперативний апарат округових і районних органів, ретельно перевірити всі агентурні і слідчі розробки по антирадянським елементам села і хлібним спекулянтам, і підготувати операцію".

В грудні пошто-телеграма повідомляла ПП ОДНУ і начальників Окрвідділів, які підлягали Центру, що у зв'язку з "відчайдушним опором куркульського антирадянського елемента на селі в період хлібозаготівель нашими органами були проведені масові операції, що дали цілком позитивний результат". В телеграмі ставилось завдання "застосувати енергійні заходи", щоб закінчити слідчі справи арештованих. В позасудовому порядку - "трійками" планувалось в грудні 1929 року розглянути 500 справ, по яким проходили 1000 осіб.

Активне втручання органів державної безпеки і правлячої партії в сферу діяльності органів наркоміюсту засвідчує, що в суспільстві переважали пріоритети моралі над правом. В суспільній думці формувалися збочені поняття щодо норм цивілізованого співжиття, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Насаджувалися страх перед вищестоящим партійним або державним чиновником, формувался образ всюдисущого монстра в особі співробітника ДПУ та міліції, мораль перших двох, і як третього, в однакової мірі залишалась далеко від напрацьованих суспільством віками норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на

загальнолюдських цінностях. А саме суспільство втрачало можливість виходу на шлях розбудови його як правового, громадянського і цивілізованого.

1. *Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: В 2-х т. / Під ред. А.Д. Скаба і ін. - К.: Наукова думка, 1973. - Т.А.*
2. *Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне: Сбор. науч. трудов. - Воронеж.: Изд-во Воронежского ун-та, 1982.*
3. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. - Документы и материалы. В 5-ти т. - Т.1. - Май 1927-ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999.*
4. *Советская деревня глазами ВЧК - ОГПУ - НКВД (1918-1939). Документы и материалы. В 4-х т. - Т.2. - 1923-29. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999.*
5. *Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. - М.: Изд-во Политической литературы, 1989.*
6. *Коллективизация і голод на Україні. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. / Під ред. СВ. Кульчицького, Б.В. Іваненко, Ю.Ю. Кондуфор і ін. - К.: Наукова думка, 1992.*

УДК: 94 (477) "1921": 332.2

Корповенко С.В. (м. Черкаси)

До питання прогресивності продподатку 1921 року

У реалізації державою своїх функцій щодо регулювання економічних процесів в усіх галузях народного господарства провідна роль належить податкам. Податки - обов'язкові платежі юридичних та фізичних осіб до бюджету (центрального та місцевого). Стягнення податків регламентується податковим законодавством або іншими юридичними актами держави. Поява податків дослідниками тісно пов'язується із зародженням владних структур, а згодом - держави, оскільки вони є своєрідною винагородою суспільством державі за ті функції, що вона виконує по відношенню до нього. Такої точки зору дотримувались,

наприклад, А. Сміт, Д. Рікардо. Політика держави у сфері оподаткування передбачає маніпуляцію податками для досягнення певних цілей та завдань як економічного, так і політичного характеру. Разом з тим вона передбачає: 1) встановлення і зміну податкової системи (визначення видів податків, а також ролі кожного з них у формуванні доходів державного бюджету); 2) визначення податкових ставок, їх диференціацію; 3) надання податкових пільг; 4) визначення механізму обчислення і зарахування податків до бюджету [1,633-634].

За допомогою податкової політики регулюються такі важливі процеси соціально-економічного характеру, як обсяг виробництва, зайнятість населення, цінова політика, розвиток науки і техніки, рівень споживання товарів як промислового, так і сільськогосподарського виробництва. З огляду на це, цілком слушно є думка В.Леніна, висловлена 15 березня 1921 року на X з'їзді РКП(б), про те, що "...питання заміни розверстки податком є перш за все і більше всього питанням політичним, оскільки сутність цього питання полягає у ставленні робітничого класу до селянства"[2, 81].

У вітчизняній радянській історіографії, присвяченій новій економічній політиці, міцно утвердився стереотип, що перехід радянської влади до продподатку 1921р. значно покращив економічне становище селянства, оскільки його норми майже на 40% були меншими, ніж продрозверстка врожаю 1920р.[3, 86], а форми і методи його обрахування та стягнення кардинально різнилися від попередніх, "воєнно-комуністичних". В 1924р. П.Попов з цього приводу писав: "...найбідніші селяни оподатковувалися відносно незначним податком, і тягар оподаткування розподілявся більш-менш рівномірно з урахуванням податкової спроможності різних верств населення" [4,43]. Разом з тим автор зауважував, що "сільське населення і в газетах, і на мітингах, і засіданнях виконкомів дуже часто характеризує оподаткування Радянської республіки, як таке, що є надзвичайно важким для населення" [4, 43].

Про зміну податкової політики і зменшення норм оподаткування офіційно радянські лідери заговорили на X з'їзді партії: "попередня наша програма була теоретично правильною, але практично не реальною" [2,92], "розверстка не "ідеал", а гірка і сумна необхідність. Зворотній погляд - небезпечна політика"

[5, 123]. Аналізуючи ситуацію, що склалася в країні, її лідер доводив, що покращити її можна зменшивши розверстку, запровадивши продподаток, "який при середньому врожаї визначений у 240 мільйонів, при неврожаї, може бути ще меншим, щоб селянин знав, що він повинен віддати відому суму, визначену в найменшому розмірі" [6,113].

У цьому зв'язку постає цілком логічне запитання: чи є зменшення норм податку, заміна однієї його форми іншою критерієм справедливості або оптимальності, тобто, прогресивності податку, ознакою зміни попередніх поглядів представників держави на проблему. Одразу зауважимо, що питання визначення критеріїв прогресивності податку активно дебатовалося ще в дореволюційній спеціальній літературі. Так, зокрема, на сторінках "Вестника финансов, промышленности и торговли" С. Кун з даного приводу писав: "...найскладнішим є визначення критерію тягара окремих податків та їх сукупності в країні. Розмір кожного податку щодо оподаткованої одиниці більш-менш відомий. Однак сучасна статистика не дає відповіді на інше, більш суттєве, запитання: про ступінь співрозмірності податків із зарплатою, прибутками або майновими достатками платників, або, іншими словами, про розмір податкового тягара" [7, 92]. Дійсно, справедливості або оптимальності в оподаткуванні - категорії, які тлумачаться по-різному. Оскільки, з одного боку, податки - одне з джерел формування держбюджету, а з іншого - вони через надмірну ставку підривають стимули економічної діяльності. Тому одні вважають справедливим, оптимальним таке оподаткування, при якому всі платники, незалежно від рівня їх прибутків, сплачують податки за однією ставкою - так зване пропорційне оподаткування. Інші, навпаки, оптимальним, справедливим розглядають таке оподаткування, коли більші податки сплачують споживачі більшої кількості безплатних або пільгових благ, створюваних за рахунок податків. Ще складнішим питання визначення критеріїв для оптимального, прогресивного оподаткування є в сільському господарстві.

Разом з тим не буде безпідставним твердження про те, що оптимальне, тобто прогресивне оподаткування в аграрному секторі економіки має ґрунтуватися, принаймні, на таких засадах: 1) не надмірності. При визначенні ставки податку необхідно враховувати кількість

їдців та робочих рук в селянській родині, наявність землі як оброблюваної, так і ні (з урахуванням специфіки її обробітку), худоби, в тому числі робочої, техніки, рівень товарності селянського господарства, прибутки від додаткових видів робіт; 2) одноразовості при обкладанні одним видом податку при максимальній передбачуваності прибутків (в першу чергу врожайності, приросту поголів'я); 3) простота системи і процедури нарахування та стягнення податків; 4) зрозумілості, зручності для платників; 5) мінімальності адміністративних витрат як прямих, так і непрямих; 6) гнучкості, тобто здатності без надмірних ускладнень адаптуватися до соціально-економічних змін.

Крім того, як зазначено вище, податкова політика передбачає маніпуляцію податками з боку держави для досягнення певних економічних та політичних цілей і завдань. Виходячи з цього цілком логічним буде твердження і про те, що не останнім критерієм при визначенні ознак оптимального або прогресивного оподаткування виступає стратегічна мета держави або, інакше кажучи, задля чого чи кого здійснюється податкова політика. Яке ж стратегічне завдання ставила перед собою радянська влада при переході до НЕПу? Відповідаючи на нього ще в далекому 1919 р., В. Ленін писав: "В той момент, коли країна розорена, наше головне, основне завдання-відстояти життя робітника, врятувати робітника, а робітники гинуть тому, що фабрики не працюють, а фабрики не працюють тому, що відсутнє паливо, й тому що виробництво все штучне, промисловість відірвана від місць отримання сировини... Необхідно рятувати робітника, хоча він не може працювати. Якщо врятуємо його на декілька років, ми врятуємо країну, суспільство і соціалізм. Якщо не врятуємо, то повернемося до найманого рабства. Так стоїть питання про соціалізм, який народжується не з фантазії дурня, що називає себе соціал-демократом, а з реальної дійсності, із скаженої, відчайдушно-жорстокої класової боротьби. Це факт. Все потрібно принести в жертву, щоб врятувати робітника"[8, 55].

Ідеї, висловлені Леніним в 1919р., набули свого розвитку і в подальшому, зокрема на X з'їзді РКП(б) у доповіді "Про заміну розверстки натуральним податком": "...в Росії ми маємо меншість робітників у промисловості і величезну більшість дрібних землеробів.

Соціалістична революція в такій країні може мати успіх лише за двох умов. По-перше, за умови підтримки її своєчасно соціалістичною революцією в одній чи декількох передових країнах... Друга умова, це угода між здійснюючим свою диктатуру або тримаючим у своїх руках державну владу пролетаріатом та більшістю селянства... Нам необхідно - відповідно до нашого світогляду, нашого революційного досвіду впродовж десятиріч, урокам нашої революції - ставити питання прямо: інтереси цих двох класів відмінні, дрібний землеробець не хоче того, що хоче робітник. Ми знаємо, що лише угода із селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах" [2, 82].

Отже, стратегічна мета радянської влади при переході до НЕПу очевидна і зрозуміла: врятувати соціалістичну революцію, соціалізм через порятунок пролетаріату, як носія державної влади. Реалізовувати поставлені перед собою завдання радянське керівництво розраховувало за допомогою селянства: "В загальному ситуація така: ми повинні економічно зацікавити середнє селянство піти на свободу обігу, інакше зберегти владу пролетаріату в Росії, при затримці міжнародної революції, не можливо, економічно не можливо" [8,93]. Зауважимо, що мова йде лише про середнє селянство. В даному контексті закономірним є питання: якщо доля революції та соціалізму залежить від пролетаріату, то чому необхідно покращувати соціально-економічне становище селянства, яке В. Ленін вважав "напівтрудівником, напівспекулянт"? "Селянин - трудівник, тому що потом і кров'ю добуває собі свій хліб, його експлуатують поміщики, капіталісти, купці. Селянин - спекулянт, оскільки продає хліб, предмет необхідності, предмет, який, коли його немає, коштує того, щоб віддати за нього все майно. Голод не тітка; за хліб віддають і тисячу карбованців і скільки завгодно, хоч і все майно" [8, 58], а не пролетаріату - носія влади і державності. Відповідь, яку давали на нього радянські лідери, була надзвичайно простою: "Тому, для покращення становища робітників необхідні хліб і паливо... А збільшити виробництво та збір хліба, заготівлю і постачання палива не можна інакше, як покращивши становище селянства, піднявши його виробничі сили" [9, 142]. Таким чином, селянство виступало

зрядям, засобом реалізації поставленої мети - збереження соціалізму і основним об'єктом нової податкової політики радянської влади у відбудові народного господарства. В такому разі селянство сплачувало податки, а матеріальним добробутом, створеним на селянські кошти, користувались інші соціальні верстви. А якщо податок - своєрідна винагорода державі за функції, що вона виконує по відношенню до соціуму, то про яке оптимальне, справедливе, прогресивне оподаткування щодо селянства з боку радянської влади може йти мова.

Викликає сумнів і усталене твердження щодо новизни продподатку по відношенню до розверстки. Так, В.Ленін, визначаючи сутність продподатку, писав: "Продподаток-міра, в якій ми бачимо і дещо від минулого, і дещо від майбутнього. Податок- це значить, що держава бере з населення без будь-якої винагороди... робітнича держава... з одного боку, хоче спертися на податок, визначаючи його приблизно вдвічі меншим, чим була перед цим розверстка, з іншого боку, хоче спертися на обмін продуктів промисловості, на ті чи інші надлишки селянського виробництва. Отже, в податку є частка попередньої розверстки і є частка того порядку, який один тільки є правильним: обмін продуктів великих соціалістичних фабрик на продукти сільського господарства через продовольчі органи державної влади, які належать робітничому класу, через кооперацію робітників та селян" [6, 108-109].

На користь нашого твердження про відносну новизну продподатку свідчить аналіз декретів про розверстку та продподаток. Продрозверстка була введена 11 січня 1919 р. Вона зобов'язувала селян здавати хліб державі за твердими цінами. У статті 1 декрету "Про розверстку між виробляючими губерніями зернових хлібів та фуражу, які підлягають відчуженню в розпорядження державі" викладався основний принцип оподаткування села: "Уся кількість хлібів, зернового фуражу, необхідна для задоволення державних потреб, розверстується для відчуження у населення між виробляючими губерніями" [10, ст.10]. У подальшому вона поширювалася і на інші сільськогосподарські культури: картоплю, льон, хутро, шкіру, м'ясо, молочні продукти і т. д. На практиці це означало, що продрозверстка фактично замінювала податкову і заготівельну систему. Єдиним заготівельником хліба оголошувалась держава в особі її органу -

Наркомпроду. Держава брала на себе і функції постачальника продовольства населенню. Фактично в країні заборонялася приватна торгівля, хоча юридично постанова РНК від 21 січня 1919 р. "Про заготівлю продовольчих продуктів" зобов'язувала органи Радянської влади стежити за тим, щоб вільному гужовому підвозу продуктів на ринок (крім хліба, цукру, чаю, солі, м'яса та жирів) та їх продажу "не чинилося ніким ніяких перешкод чи ускладнень; винних віддавати під суд Революційного Трибуналу" [10, ст.13]. Державою встановлювалися точні зобов'язання по здачі сільськогосподарських продуктів для губерній, повітів, волостей, сіл і окремих селянських господарств. Розверстка здійснювалася як натуральна повинність з примусовим відчуженням потрібної кількості продуктів, означала відмову від попереднього обліку надлишків. Офіційні документи того часу повідомляли: "розверстка 'отримана владою, вже є сама по собі визначенням надлишків" [11, 3]. Декретом точно не визначалась кількість продрозверсток на один господарський рік. 15 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну розверстки натуральним податком: "розверстка як метод державних заготівель продовольства, сировини та фуражу замінюється натуральним податком" [12,256-257]. В день закриття X з'їзду, 16 березня, Президія ВЦВК на своєму засіданні прийняла постанову про заміну розверстки податком [13,120]. Наступного дня, 17 березня, вона була надрукована в газеті "Известия". Перша частина постанови відтворювала основні положення резолюції X з'їзду: "Податок дасть можливість селянству використовувати надлишки від сплати податку для обміну на необхідні в селянському господарстві предмети. Президія ВЦВК доручає спеціальній комісії до 20 березня розробити основні положення відповідного закону для затвердження на сесії ВЦВК" [14,3]. 19 березня розпочала роботу друга сесія ВЦВК VІІІ скликання. Центральним було питання прийняття закону про заміну продрозверстки натуральним податком. 20 березня на вечірньому засіданні сесія заслухала доповідь голови ВЦВК М.Калініна з цього приводу. 21 березня закон був затверджений Президією ВЦВК, а 23 березня надрукований.

Декрет викладав основні засади побудови податкової системи в умовах НЕПу. По-перше, проголошувалося, що обсяг податку зменшується в порівнянні з оподаткуванням по

розверстці, і в подальшому його загальна сума "повинна бути постійно зменшувана в міру того, як відновлення транспорту і промисловості дозволить Радянській владі отримувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти". По-друге, податок мав стягуватися у формі відсоткового або частинного відрахування вироблених у господарстві продуктів. Розмір податку пропонувалося вираховувати, виходячи з обліку запашних земель, врожаю, худоби, чисельності сім'ї. По-третє, підкреслювалася прогресивність податку, вводилася система пільг, яка стимулювала розширення виробництва. По-четверте, скасовувалася кругова відповідальність за сплату податку. Натуральним податком обкладалися окремі господарства в індивідуальному порядку. Сесія внесла доповнення до пункту 8. До слів "обмін дозволяється в межах місцевого господарського обігу" додавалося: "як через кооперативні організації, так і на ринках та базарах" [15,147]. Для розвитку загальної постанови про продподаток було видано низку конкретних законів, якими вводився натуральний податок на окремі сільськогосподарські продукти: на хліб та зерновий фураж, на картоплю, льон, коноплі, на м'ясо, молочні продукти, на яйця, хутро, шкіру, тютюн, овочі і т.д. [15, ст.147, 154;16, ст.197;17, ст.235,239;18, ст.281,291;19, ст.415]. З цього приводу М.Калінін на IX з'їзді Рад слушно зазначив: "Говорячи по суті, ми продовольчу розкладку якою зробили? Вона розкладається на п'ятнадцять предметів і цей податок дуже дратує селянина"[20, 73].

Виходячи з вищенаведених міркувань щодо критеріїв оптимального, прогресивного оподаткування спробуємо з'ясувати наскільки продподаток був оптимальним, прогресивним для українського селянства.

Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1921 р. схвалила закон про норми і розмір податку. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., могли вільно розпоряджатися надлишками. По чотирьох губерніях, які мали найбільший відсоток виконання розкладки, залишок заборгованості скасувався. З метою вчасного інформування українських селян про кількість зерна, яку вони повинні здати в порядку трудового податку з врожаю 1921 р., РНК УСРР від 29 березня 1921 р. прийняла постанову "Про натуральний податок на зернові продукти". В

ній передбачалося встановлення натурального податку зерновим на 1921-1922 р. у розмірі 117 млн. пуд., замість 160 у 1920-1921 р. Проте в Україні, на відміну від інших районів, і надалі продовжувала діяти продрозкладка. Декрет ВУЦВК від 27 березня 1921 р. про продподаток, в порівнянні з декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. мав свої особливості: 1) зменшені норми продрозверстки вилучалися до нового врожаю; 2) створювався спеціальний продовольчий фонд за рахунок надходжень за податком для задоволення потреб незаможного селянства; 3) у зборі податків головна роль відводилась комнезамам, з метою збереження за ними панівного становища на селі.

Затвердивши ці закони, ЦВК та РНК України 27 березня прийняли спеціальне звернення до селян республіки з приводу заміни продрозверстки продподатком. В ньому більшовики закликали селян продовжувати виконувати продрозверстку аж до нового врожаю: "Доводячи це до відома селян уряд переконаний, що 50 млн. пуд. розверстки будуть зібрані без зволікань після посівної кампанії" [21,3].

Під час збирання врожаю 1921 р. стало очевидним, що продподаток на зерно виявився більшим за продрозкладку. Врожай 1920 р. становив 513, 5 млн. пуд., а 1921 р. - 277 млн. пуд. [22,147]

Розроблялись конкретні методи стягування податку для селянських господарств з різним рівнем достатку. Як зазначалося, декрет ВЦВК передбачав часткове відрахування податку. Для реалізації декрету пропонувалися такі заходи. Перший. До відома селян доводилося, що податок буде дорівнювати 7 частини валового збору всіх хлібів, трав, молочної продукції тощо. Кожне господарство зобов'язувалося в установлені терміни, визначити заявкою - декларацією кількість свого посіву, збору і т.д. Після їх перевірки складалися окладні листи, які вивішувалися для загального огляду і взаємного контролю. Після цього місцеві податкові органи вилучали податок в розмірах, встановлених для кожного дворища відповідно до окладного листа. На практиці виявилось, що ця процедура складна і ненадійна. Тому пропонувался другий метод. Практичніше було б виходити з частинного розрахунку продукції для вирахування лише загальних підсумків податку по всій країні. Потім, розвертавши ці підсумки на десятини землі, кількість худоби і

т. д., надрукувати ці ставки податку. Такий підхід передбачав урахування різноманітних господарчих умов, коливання врожайності і т. д. Через це подесятинні ставки для кожного року, губернії, повітів були б різними. Недоліком було те, що така система не гарантувала рівномірного оподаткування. Позитивна сторона полягала в тому, що ліквідувався суб'єктивізм декларацій платників податків, спрощувалося техніка вилучення. Не вирішеним залишилося те, яка площа землі має бути суб'єктом оподаткування: лише посівна чи вся запашна, чи взагалі вся зручна для обробітки, враховуючи угіддя. Питання ускладнювалося і тим, що використовувалися різні форми сівозміни: від підсічної та перелогової до багатопільної з травосіянням. Це створювало істотну нерівномірність обкладання, яка призвела б, з одного боку, до великих недоборів податку, а з іншого - до появи кинутих, нічийних земель. Тому пішли іншим шляхом, виробивши третій метод. Обкладанню підлягала лише посівна площа, але не фактична, а та, що повинна бути засіяною в кожному селянському господарстві, відповідно до наперед визначеного державою плану посіву. Тим самим більшовики досягали підвищення обов'язкових планів засіву. Вводились штрафні санкції до тих дворів, які не виконували плану посіву, а також преміальні тим господарям, що перевищували плани засіву. Крім того, що селянин був зацікавлений у розширенні посівних площ, держава точно фіксувала площі, які підлягали обкладанню.

Така система обрахування та вилучення податку тісно пов'язувалася з загальнодержавним планом засівів. Виходячи із заданої планом площі засівів та пропорційності культур для всіх районів України, користуючись даними про середню врожайність різних культур по районах, легко, ще з осені, вираховувався валовий збір врожаю на майбутній рік, а також процентна ставка податку. В інтересах рівномірного обкладання процентна ставка податку не друкувалася до того часу, поки не визначався остаточно майбутній врожай, не були внесені потрібні корективи. Загальна ставка податку не підлягала зміні. Коли врожайність очікувалась вище середньої, то середні десятинні норми зменшувалися і навпаки, коли врожай очікувався нижче середнього, то вони підвищувалися, при цьому головним було забезпечити виконання директивних норм. Щодо порайонної розверстки, то весь тягар

обкладання припадав на врожайні райони України.

Однак навіть така гнучка система підрахунків не гарантувала повної рівномірності обкладання і не страхувала від податкових недоборів, особливо в неврожайні роки. Тому передбачалося створити резервні фонди, які б покривали недобори. Такі резервні фонди могли виникати за рахунок підвищення ставок податку в урожайні роки чи в урожайних районах. Пропонувалося також відрахування до фонду здійснювати із загальної директивної суми податку. На Україні ця пропозиція була втілена у життя таким чином. Із 117 млн. пуд., передбачених продподатком 15% або 18 млн. пуд. були виділені в місцевий фонд спеціального призначення [23,4].

Втілення на практиці нового декрету про заміну продрозверстки продподатком одразу загостило низку проблем, пов'язаних з реалізацією закону. Перш за все, не всі податкові органи на місцях перейшли до вилучення продподатку. В окремих регіонах України, аж до 1 серпня вони займалися виконанням плану продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вироки за несплату продрозверстки [24,1]. Працівники податкових органів Полтавщини не були проінструктовані відносно нових методів роботи. Багато з них не розуміли навіть сутності НЕПу. Будучи безграмотними, відірваними від обласних центрів, не отримуючи газет вони не були знайомі з декретом про НЕП. Як визнавали самі більшовики, проблемою проблем залишався інтелектуальний рівень податкових службовців. Податкова інспектура, яка складалася з робітників та селян, як правило, не мала ніякої освіти. За свідченням періодичної преси того часу, на місцях відбувалися одверто грубі порушення законодавчих актів. Так, наприклад, податкові органи Полтавщини вимагали від селян губернії хліб авансом. Вводячи в оману селян, інспектори говорили, що селяни здають не податок, а лише його аванс. При цьому для того, щоб селянин не запідозрював лихого, цифри авансу не вказували, "а казали селянину - вези, а там розрахуємося" [25, 2]. Цим самим директивні вказівки виконувалися значно раніше встановлених норм.

"В Катеринославській губернії вводились не встановлені законом прямі податки, самовільно встановлювалися відстрочки

патентного збору, до цього ж ці розстрочки дозволялися згідно записок секретаря Губфінвідділу. Там же спостерігається слабке надходження податків. Крім того, по всій Українській Республіці при непрямому обкладанні УСНЕ затримує своєчасне проведення в життя постанов ВЦВК та РНК. Український ЦВК, РНК, ЕКОСО видали ряд постанов, які протирічать порядку вилучення акцизів підривають податкову політику центра" [26,6].

Недосконалість системи обрахування ставки податку, механізму його вилучення призводили до приховування селянами справжньої кількості їх земельних наділів. Для розв'язання цієї проблеми застосовувалися методи "воєнного комунізму": ревтрибунал, кругова відповідальність. "Селянство здає в більшості добровільно без особливих нажимів потрібне за податком. В даному випадку, однак, не виключалася можливість репресій в порядку рекомендованого центром" [27,46, 13].

Практично з весни селянин не знав всієї суми податку, яку йому потрібно було сплатити. Це значно погіршувало продподаткову кампанію. Тогочасна преса писала: "Не дивлячись на швидкість, з якою видавалися декрети та інструкції, постанови ВЦВК про те, щоб закон про податок був надрукований повністю до початку весняних польових робіт, щоб селяни знали про розміри своїх зобов'язань, це не було зроблено. Більшість розпоряджень були розроблені та побачили світ в ході вилучення податків і внесли розлад в попередній план на місцях. Така поспішність в розробці законодавства відобразилась і на самій системі податкової політики" [28, 50, 28-29].

Суттєвим недоліком нової системи місцевих податків була чисельність, дрібність, навіть дрібязковість податків, про що і йшлося на VII Всеукраїнському з'їзді Рад у 1922 р.: "Говорячи про незручності, викликані для сільського господарства чисельністю податкових обкладань, з'їзд висловлює переконання, що уряд поступово виправить недоліки існуючої системи обкладання" [25,16,9]. Кожен продукт мав свій термін сплати, що порушувало єдність податкової системи. Впродовж року селянам доводилось платити натуральні податки. Цим самим порушувалася рівновага селянського господарства.

Чільне місце в системі доказів переваг продподатку 1921 року радянські дослідники

відводили порівнянню тягара оподаткування в Російській імперії у 1913 році з тягарем 1921 року. При цьому наводилась наступна таблиця:

РОКИ	Всіх вилучень на 1 душу населення
1913 рік	11крб.33коп.
1921/1922 рік	5крб.28коп.
1922/1923 рік	6крб.64коп.

Висновки радянських вчених зводились до того, що "...сучасне оподаткування вдвічі менше довоєнного" [4, 43]. Однак їх достовірність викликала сумніви ще в 20-ті роки ХХ століття. Так А. Большаков, полемізуючи з прорадянськими дослідниками, твердить, що останні, при співставленні царської та більшовицької податкових політик на селі, не враховували економічних особливостей довоєнного та поствоєнного українського села. Автор зауважує, що, не дивлячись на всі підрахунки статистів, реального покращення добробуту на селі не спостерігається. І він пояснює це тим, що "по-перше, населення села позбавили заробітків від промислів, промисловості, міста; наприклад, у 1922-23 рр. воно отримало цих прибутків, в порівнянні з 1912-13 рр., менше на 1,5 млрд. крб. По-друге, якщо тепер на одну душу сільського населення припадає більше 90% прибутку від сільськогосподарської продукції, а 10 років тому - 85%, то купівельна спроможність того ж таки пуда борошна впала у порівнянні з довоєнним пудом того ж борошна; наприклад, у 1914 р. за пуд борошна (житнього) можна було придбати 6,3 аршини ситцю, а тепер не купиш і 3" [29, 34].

Дійсно, дореволюційний державний бюджет Російської імперії ґрунтувався на непрямих податках і на прибутку від виногорілчаного монополії. Прямі податки складали V_{30} частину бюджету. Витрати бюджету в 1913 р. досягали 3,208 млн. крб. Якщо звідси виключити відшкодовані прибутками експлуатаційні витрати підприємств у розмірі 875 млн. крб., то витрати складуть 2333 млн. крб. Виходячи з даних про чисельність населення, то на 50 губерній Європейської Росії з цієї суми припадало 74% або 1725 млн. крб. Якщо додати бюджету земств — близько 285 млн. крб. та міст - 114 млн. крб., то загальний підсумок для 50 губерній дорівнюватиме 2154 млн. крб. 30% цієї суми стало на потреби оборони, 25,5% на культурно-освітні потреби, 17,5% - на платежі

позаймай, 10,5% - на утримання адміністрації та суду, 4,5% - на поліцію, в'язниці і т.д. [23, 1].

Для Радянських республік деякі з цих витрат відпали, зокрема платежі за позиками. Разом з тим, виникли нові витрати на соціальний захист інвалідів війни і т. д. Відмовитися від них було б не можливо, оскільки престиж більшовизму остаточно був би підірваний. Отже, думати про скорочення витрат держави, які підлягали розкладці на працездатне населення, не доводилося. Таким чином, витрати царської Росії та більшовиків були приблизно однакові [23, 1].

Весь народний прибуток 50 губерній Європейської Росії на 1913 р. складав 11805 млн. крб, а якщо виключити суперечливу статтю прибутків від торгівлі, то 10124 млн. крб. цієї суми на свої потреби держава витратила близько 2154 млн. крб., тобто 20,9%. Отже, кожен працюючий царської Росії віддавав на суспільні потреби не менше V_j частини чистого продукту своєї праці. При заробітній платі, одержуваній в 1913 р., кожний пролетарій міг, сплативши податки, утримувати 4-5 їдців [23, 2].

Продуктивність праці дореволюційного робітника перевищувала в $2\frac{1}{2}$ рази норму прожиткового мінімуму сімейного робочого.

Така ж ситуація була і на селі. Селяни виробляли в 2,5 рази більше спого прожиткового мінімуму. Наприклад, якщо селянин віддавав поміщику за користування землею половину валового збору, виплачуючи із залишеного податки державі і все-таки безбідно існував, то його продуктивність праці була достатньою [23, 3].

Більшовицькі перетворення в усіх сферах суспільно-політичного та економічного життя значно погіршили ситуацію. На селі, як і в промисловості, різко впала продуктивність праці. І те, що раніше було посильним тягарем, стало нестерпним в 1920-1922 роках. Цьому є своє пояснення. Абсолютна кількість сільського населення з 1913 по 1920 р. майже не змінилася, але відсоток працездатного населення у зв'язку з мобілізаціями та результатами бойових дій 1914-1920 рр. помітно зменшився: з 45% у 1913 р. до 36% у 1920 р., а кількість робочих рук скоротилася на 20% [30, 3]. Площа орних земель зменшилася ще більше. П. Рум'янцев це скорочення на 1916 р. оцінював у 7%, в порівнянні з 1913 р., аз 1916 р. по 1920 р., за даними ЦСУ, площа посівних скоротилася на 20,3% [23, 4]. За підрахунками П. Попова,

зробленими за даними ЦСУ, чистий збір хлібів, картоплі, у перекладі на зерно та кормові хліба у межах РСФРР (в тому числі й в УСРР), крім Туркестану, дорівнював 3000 млн. пуд. у 1913 р., а в 1920 р. - 1800 млн. пуд. Через скорочення посівних площ було втрачено 780 млн. пуд. чистого продукту 1909-1913 рр., через неврожай - 420 млн. пуд. Ці втрати при таких посівних площах дорівнюють 19% [23, 4]. Норма сплачуваного за продподатком в 1921/1922 господарському році мала дорівнювати 20 і більше відсотків [30, 4]. В умовах 1921/1922 господарського року селяни безболісно могли сплатити 17% податку від чистого, або 14% від валового збору врожаю при середній врожайності 70% валового збору [23, 5].

Таким чином, незважаючи на те, що продподаткова норма була меншою за продрозкладку, виконати її в умовах 1921-1922 р. було дуже і дуже складно. На підтвердження цього наведемо повідомлення з місць про виконання норм продподатку.

Продподаткову кампанію в Україні планувалося закінчити 15 грудня 1921 р. Українські селяни мали сплатити U_3 частину загальнофедеративного плану. Норма сплати продподатку сягала 81,5 млн. пуд. хліба, тоді як по всій федерації планувалося зібрати 240 млн. пуд. [31, 46]. Більш-менш точні дані на 1 грудня 1921 р. були відомі по Волинській, Київській, Чернігівській губерніям. На 15 грудня 1921 р. по Україні було зібрано 55 млн. пуд. хліба із запланованих 81,5 млн. пуд. Недобір нараховував 26,5 млн. пуд. [32, 2]. 3 серпня по листопад заготівельна кампанія йшла такими темпами: в серпні було вилучено 3,2 млн. пуд. хліба, або 3,9% запланованого; у вересні відповідно 20,2 млн. пуд. або 24,8%; у жовтні - 20,2 млн. пуд. або 24,5%; у листопаді - 7,6 млн. пуд. або 9,3%. Всього за 4 місяці за продподатком українські селяни платили 51 млн. пуд. хліба або 62,5%.

Найкращі показники мали: Київська губернія, в якій селяни сплатили на 20 листопада 101 млн. пуд. хліба, що склало 77,8% запланованого; Подільська - 6,3 млн. пуд., 39, 2%; Волинська - 5,6 млн. пуд., 79,8%; Полтавська - 9,6 млн. пуд., 74,2%; Чернігівська - 3,8 млн. пуд., 62,8%; Харківська - 4,2 млн. пуд., 74,2%; Кременчуцька - 3,7 млн. пуд., 62,3% [32, 3-4]. В ході сплати селянами продподатку він мав і деякі зміни. Бачучи очевидну неспроможність селян сплатити заплановану норму у

117 млн. пуд., Укрнаркомпрод зменшив її до 81,5 млн. пуд., але, як свідчили повідомлення з місць, і вона була виконана лише на 80-85% [32, 5].

До кінця 1921 р. зберігалися трудова та гужова повинності, які раніше не регулювалися, а тому були незручними і нерівномірно розподілялися між районами, волостями, селами. 22 листопада 1921 р. була прийнята постанова про заміну повинностей трудовим та гужовим податками. Як йшлося в постанові, це робилося з метою "усунення ускладнень, які заважають прояву та розвитку у сільського населення господарської підприємливості, що вимагає вільного користування селянами своїм часом, гужовими засобами після того, як ними виконані зобов'язання на користь держави" [33, ст.658]. Все трудове сільське населення (чоловіки віком від 18 до 50 років, жінки від 18 до 40 років), приналежна йому худоба мали впродовж 1922 р. відробити 6 днів. Постанова нагадувала селянам не так давно скасоване кріпацтво і була зустрінута з обуренням. Виконання цих податків проходило з величезними ускладненнями і було здійснене лише на 29,3% [34, 696-697].

Таким чином, є підстави твердити, що продподаток 1921 року не був прогресивним, оптимальним, оскільки: 1) незважаючи на те, що норми продподатку були менші за продрозверстку, виконати його в умовах 1921/1922 господарського року було надзвичайно складно через те, що: а) врожай 1920 р. дорівнював 513,5 млн. пуд., а 1921 р. - 277 млн. пуд.; б) відсоток працездатного населення на 1921 р. зменшився до 36%, а кількість робочих рук - на 20%, в порівнянні з 1913 р.; в) площа орних земель скоротилася із 70% у 1916 р. до 20,3% у 1920 р.; 2) перший рік податкових перетворень виявив суттєві недоліки в діяльності податкових органів. Більшість податківців не мали освіти, що позначилося на виконанні ними їх службових обов'язків. Необізнаність із законодавчими актами, неінформованість приводили до того, що робітники податкової системи продовжували виконання продрозверстки силовими методами, не розуміли сутності НЕПу, грубо порушували закон; 3) система нарахування та стягнення податку була складною, малозрозумілою селянству, вона не гарантувала прогресивного оподаткування; 4) як свідчить проведений аналіз декретів про розверстку та продподаток, вони практично дублювали один одного.

1. *Основи економічної теорії*. - К.: Вища школа - Знання, 1997. - 743 с.
2. *Ленин В. Доклад о замене разверстки натуральным налогом 15 марта* / В кн. *Ленин о товарном производстве в период строительства социализма*. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. - 326 с.
3. *Історія селянства Української РСР: В 2-х т. -Т.2.- К.: Наукова думка, 1967. - 533с.*
4. *Попов П.И. Сельское хозяйство Союза Республик*. - М. Л., 1924. -48с.
5. *Ленин В. План брошюры "О продовольственном налоге"* / В кн. *Ленин о товарном производстве в период строительства социализма*. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. - 326 с
6. *Ленин В. Доклад о продовольственном налоге на собрании секретарей и ответственных представителей ячеек РКП (б) г. Москвы и Московской губернии 9 апреля 1921 г.* / В кн. *Ленин о товарном производстве в период строительства социализма*. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. - 326 с
7. *Кун С. Опыт сравнительного исследования налогового бремени в России и других главнейших странах мира*//*Вестник финансов, промышленности и торговли*. - 1913. -№3. - С.91-98.
8. *Ленин В. Речь об обмане народа лозунгами свободы и равенства на Всероссийском съезде по внешкольному образованию 19 мая 1919г.* /В кн. *Ленин о товарном производстве в период строительства социализма*. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. -326 с.
9. *Ленин В. О продовольственном налоге*/В кн. *Ленин о товарном производстве в период строительства социализма*. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. -326 с.
10. *СУ РСФСР*. - 1919. -№1.
11. *Известия ЦКРКП(б)*. - 1920. - №1.
12. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК: В 10-ти т.* - М.: Издательство политической литературы, 1983. - Т.2. 1917-1922. - 606 с.
13. *Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922)*. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1954.- 504 с.
14. *Известия ВЦИК, 1921, 17марта*
15. *СУРСФСР*. - М., 1921.-№26.
16. *СУ РСФСР*- М, 1921.-№37.
17. *СУРСФСР*.-М., 1921.-№48.
18. *СУРСФСР*.-М., 1921.-№51.
19. *СУРСФСР*.-М., 1921.-№60.
20. *Исторический архив*.-1962.- №1.- 80 с.
21. *Коммунист*. - 1921. - 29 марта.
22. *Панченко П.П. Аграрна Історія України*.- К.: Видавничий центр Просвіта, 1996.- 360 с.
23. *Струмилин С. От продрозверстки к продналогу* // *Экономическая жизнь*. - 1921.—№82.
24. *Гольдберг С. Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине* // *Экономическая жизнь*. - 1922.—№9.
25. *Бюлетень VII Всеукраїнського з'їзду Рад*.- 1922- №5.- 16. с.
26. *История социалистической экономики СССР: В 7-ми т.* - М.: Наука, 1976. - Т.А.-448 с.
27. *СУ РСФСР*. -М., 1922. -№75.
28. *Двенадцатый съезд РКП (б). 17-25 апреля 1923 г. Стенографический отчет*. - Л., 1968. - 400 с.
29. *Большаков А.М. Современная деревня в цифрах*. -Л., 1925. -112 с.
30. *VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924. - Полтава: Голос труда, 1924. - 48 с.*
31. *Вестник агитации и пропаганды*. -1922. • №2-3.
32. *Кактынь А. Письмо из Украины. Хлеб насущный*. // *Экономическая жизнь*. - 1922. -№1. - С.1-5.
33. *СУРСФСР*.-М., 1921. -№78.
34. *Народное государственное хозяйство СССР в 1922-1923 г.*-М., 1923.-800 с.

УДК: 94 (477) "1921/1929": 338.43

Сушко О.О. (м. Київ)

Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу

Поняття "селянський ринок" маловживане в історико-економічній літературі. Найчастіше застосовують визначення "сільськогосподарський ринок", "сільський ринок", які підкреслюють його функціональні ознаки та адміністративно-територіальні кордони. Попит на продукти сільського господарства та відповідну сировину для промисловості в роки НЕПу був достатньо високим, а пропозиція залежала від специфіки дрібнотоварного виробництва. Селянське господарство залишалося основним виробником продукції, а відтак й основним джерелом формування ринку сільськогосподарської сировини.

Підприємницький тип селянського господарства поєднував декілька основних функцій: організація праці та виробництва, визначення товарної частини шляхом співставлення норм споживання та кон'юнктури ринку, реалізація продукції. Селянин був не лише суб'єктом ринкових відносин, а також творцем самого ринку, тому визначення "селянський ринок" є історичним фактом. Відомий дослідник бюджетів селянських господарств у 20-і рр.

В.О. Якиманський вважав, що поняття "товарність селянського господарства" означало, по своїй суті, саме "місцевий, селянський, ринок сільськогосподарських продуктів" [1, 19].

Наявність ринкової структури (біржі, ярмарки, сільські базари, ринкові комітети, торгові ряди, суб'єкти обмінних операцій) засвідчувала зовнішні ознаки селянського ринку, а його внутрішню специфіку можна відстежити через аналіз конкретної участі самих господарств у ринкових відносинах. Селянський-ринок існував навіть в період "воєнного комунізму", хоча вирізнявся нелегальними формами, тому що природа дрібнотоварного виробництва немислима без обміну. Не кожен хлібороб міг самотужки виготовити необхідний реманент (плуга, борону, воза), а тому звертався до місцевого коваля, теслі-візника тощо.

Перехід до НЕПу не лише легалізував неформальний ринок сільськогосподарської продукції, а й організував його на засадах комерції та підприємництва. Так, 19 квітня 1921 р. Раднарком УСРР дозволив вільний обмін, продаж та купівлю сільськогосподарських і промислових товарів, але після виконання продподатку [2, 193]. Передбачалося створення ринкових майданів, поширення лотків, лавок, магазинів типу закритих помешкань, а не лише торгувати на вулиці просто неба. 26 серпня 1921 р. уряд України видав постанову, яка встановлювала право приватної власності на продукцію, яку одержано через товарообмін. Дозволялося продавати та обмінювати надлишки сільськогосподарської продукції "в необмеженій кількості". Початковий період торгівлі в українському селі не був таким ідеальним, як передбачалося урядовими постановами. Давалася ознака інерція продрозкладки. Виглядала дещо по-воєннокомуністичному і постанова Раднаркому УСРР "Про боротьбу з незаконним продажем сільськогосподарських продуктів" від 12 серпня 1921р. [4,443]. Якщо селянин раптом продав зерно до виконання продподатку, його заарештовували і судили. Тим, хто мав документ про виконання продподатку, заборонялося торгувати продукцією сусіда [4,443].

Участь селян-товаровиробників у формуванні ринку сільськогосподарської продукції була дозволена законом, але в реальному житті з'явилося чимало перепон як суб'єктивного, так і об'єктивного плану. Не всі господарства мали однакові стартові можливості, не для кожного

ринок став матеріальним стимулом, місцем товарообміну. Причини, що заважали ефективному проникненню селян на ринок, можна поділити на три функціональні блоки, зумовлені різними чинниками: внутрішньогосподарські, загальноекономічні (регулятивна політика держави), ринково-кон'юнктурні (ціни тощо). Ми не будемо торкатися цих специфічних проблем, оскільки вони є предметом економічних наук. Важливіше проаналізувати конкретні факти безпосередньої участі селянських господарств як суб'єктів підприємницької діяльності на ринку сільськогосподарської продукції.

Товаровиробник в українському селі мав безпосередній (самостійний вихід на базар) та опосередкований (збут продукції через посередника) зв'язок з місцевим ринком. Сільська торгова мережа була недостатньою для активного товарообміну. В 1925/26 р. лише в 11609 селах УСРР (21,8%) з 53204 були торгові заклади [5,23-24]. Засекторамиторгівлі в 1925-1926 р. налічувалося кооперативних 11992, державних - 1828, приватних - 37334 торгових заклади [6,290]. Політика боротьби з приватною торгівлею призвела до скорочення сільської мережі на 20,6 тис. закладів, у тому числі 16 тис. становили приватні лавки, магазини. Наприклад, в с. Литвиновка Димерського району влітку 1927 р. діяло 5 приватних крамниць, у яких ціни були вищими від кооперативних лавок, але асортимент товару кращий [7]. Приватні торгові заклади в с. Горенка, Красятичі на Київщині також вирізнялися якісними товарами [7]. Сільська торгова мережа, у тому числі і державно-кооперативна, не лише забезпечувала селян необхідними промтоварами (гас, сіль, сірники, цукор, ситець тощо), а також приймала на реалізацію продукцію селянських господарств. Вона була справді "товаропровідною мережею" між містом і селом, між виробником і споживачем різної продукції. Приватні крамниці, які не мали централізованого постачання і стабільного кредитування, за рахунок інтенсивного товарообігу функціонували значно краще. Коефіцієнт товарообігу становив 26 раз на рік, тобто 1 раз за 17 днів відбувався обіг грошей, товару, що дозволяло власнику сільської лавки витратити дві третини прибутку на розширення торгівлі [8, 65].

Селянин-товаровиробник, якому завжди бракувало грошей, не міг купувати, не продавши

власної продукції. Половину матеріальних потреб, тобто закупок промтоварів, він задовольняв у сільських торгових закладах: приватних і державно-кооперативних, - арешту в містах [9, 70-71]. Традиційно основним товаром в українському селі були зернові культури, їхня питома вага в сільськогосподарській товарній масі дещо понизилася, порівняно з дореволюційними роками, але залишалася суттєвим джерелом поповнення сімейного бюджету селянина. В 1924/25 р. вони становили 28,5%, в 1925/26 р. 35,5%, в 1926/27 р. 35,2%, в 1927/28 р. 34,7% товарного фонду сільськогосподарської продукції, яка була на ринку [10, 26]. Торгівля хлібом відбувалася через систему державно-кооперативних та приватних покупців (заготівель). Після виконання податку, обсяги якого були непосильні для значної частини товаровиробників, селянин обирав самотужки джерела реалізації продукції. Важливе значення мала заготівельна ціна, яка неухильно зростала від перших днів по жнивях до зимових місяців. Для того, щоб сплатити борги і податки, господар продавав зернові культури восени за досить помірними цінами. "Селянин їде продавати свої продукти тому, - зазначалося на VIII Всеукраїнському з'їзді рад у січні 1924 р., - що його примушують ті зобов'язання, які лежать на ньому, він не бере участі в розвитку ринку, він не купує" [11,71]. Занепад сільськогосподарського виробництва, що стався внаслідок інерції продрозкладки, яка діяла упродовж 1921/22 рр. та виснажливого голоду, негативно вплинули на купівельну спроможність селянських господарств. Передчасним і категоричним, з нашої точки зору, є висновок наркомфіна УСРР Кузнецова, котрий виступаючи на з'їзді рад з промовою, заявляв, що селянин брав участь у формуванні ринку і купував. Купівельна спроможність українського селянина, особливо першої половини 20-х рр., була мізерною. В 1923/24 рр. пайщик споживчої кооперації купував товару на 83 крб. на рік, а продаж на одного селянина сягав 4 крб. 39 коп. Лише п'ята частина сільського населення була купівельно спроможною [12]. Купівельний фонд, тобто спроможність сільського населення в грошових одиницях, становив 547 млн. крб. [13, 17]. Реалізації продукції селянських господарств на ринку перешкоджала боротьба державних органів з так званими мішечниками, яка розпочалася за "воєнного комунізму" і тривала ще і на початку

НЕПу. 21 грудня 1921 року УЕН при Раднаркомі УСРР встановила порядок провезення ручного багажу на залізниці: 3 пуди вагою і 4 місця кладі [14,57]. Реквізиції підлягала лише сіль, яка була дефіцитною.

Основна маса хліба потрапляла на ринок не шляхом мішочних поставок, а через систему державно-кооперативної та приватної заготівлі. Перша достатньо висвітлена в історичній літературі, а роль і місце приватника залишається малодослідженими. Інколи його функції виконував безпосередньо селянин-виробник. Ставлення державних органів до приватних хлібозаготівельників було негативним. Зокрема, 31 серпня 1922р. питання про участь приватного сектору в реалізації урожаю слухали навіть на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке не рекомендувало державним органам використовувати приватника в якості посередника і "контрагента" в хлібозаготівлях [15, 59-60]. 29 листопада 1924 р. відбулося закрите засідання Повноважної комісії з відновлення і розвитку торгівлі хлібом при УЕН, на якому зобов'язали НКВТ УСРР приступити до організації заходів по вилученню 40% продукції (зерно, борошно, крупи) на приватних млинах, а також вплинути на зменшення питомої ваги приватного капіталу на хлібному ринку [16, 7-8]. Неврожай 1924 р. вимагав поповнення державного фонду споживання 9 млн. пудів за три місяці [16, 7-8], а тому вдалися до такого "воєннокомуністичного заходу"-як вилучення 40% продукції приватної борошномельної промисловості: в жовтні було вилучено у такий спосіб 415000 пудів борошна і 20000 пудів зерна, в листопаді 673580 і 92085, в грудні 357412 і 60616, а всього 447615 пудів борошна та 172701 пудів зерна [17, 12]. Селяни продавали хліб приватному борошномельнику, котрий орендував млин, а тому купував у них хліб за вільними цінами, які влаштовували виробника. Постанову про вилучення 40% продукції у приватних орендарів млинів борошномельної продукції за цінами держави УЕН УСРР ухвалила 20 вересня 1924 р., а сама кампанія, що мала "тимчасовий ударний (бойовий) характер", завершилася на початку лютого 1925 р. [17, 3-6]. Власники та орендарі млинів відвантажували заготовлений хліб на кооперативні млини, де 40% не вилучали, намагаючись у такий спосіб уникнути державних поборів. Пропозиція зменшити відрахунок до 20%, але зберегти саму практику, не знайшла підтримки з боку НКВТ УСРР [17,

15]. Приватник, котрий швидко орієнтувався на хлібному ринку, купував зерно в державних кооперативних установах, безпосередньо у селян, на біржах, формуючи "маневрений хлібний фонд", тобто реалізував його у відповідності до попиту на ринку. В 1924р. з 73 млн. пудів заготовленого в СРСР частка хліба УСРР становила 27 млн. пудів [18].

Держава, незважаючи на її упереджене ставлення до приватника, залучала його до хлібозаготівель, тому що державно-кооперативна система не справлялася з пропозицією селянського хліба. Хлібний комітет НКВТ 28 липня 1925 р. розіслав на місця інструкцію про фінансування приватних хлібозаготівель, якою передбачалося доведення кожному підприємцю відповідних лімітів (квот) на заготівлю зерна [19,2-4]. Банки надавали кредит під 12% річних та чверть відсотка комісійних з обов'язковим поверненням упродовж місяця [19, 3]. Траплялося, що приватні особи купували зерно в кооперації або ж використовували її в якості заготівельника [20,26]. Питома вага приватника в хлібозаготівлях була невисокою: у 1925/26 р. 16%, в 1926/27 р. 8%, в 1927/28 р. 4% [21, 84]. Міжвідомча комісія по вивченню ролі приватної торгівлі, яка діяла при НКВТ УСРР, визнала, що приватник заготовив в 1925/26 р. 20-25%, але міг би й значно більше, якби його не обмежували [22]. Ця цифра найбільш реальна, тому що співпадає з іншими джерельними даними. Так, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 жовтня 1926 р. зазначалося, що з 200 млн пудів заготовленого на ринок хліба, частка приватника становила 40 млн. пудів, тобто чверть [23,88]. Він купував на кошти державно-кооперативних установ та власні, переплачуючи селянам 10-20 коп. [23, 88]. Одне селянське господарство в середньому продало хліба упродовж 1927 р. державно-кооперативним установам на суму 36 крб., приватнику -13 крб. [24, 86].

Приватні підприємці, які працювали на зерновому ринку, виконували посередницькі функції між товаровиробником та заготівельними органами. Так, в заготівлях акціонерного товариства "Хлібопродукт" доля приватника становила в 1923/24 р. 5,1%, в 1924/25 р. 4,5%, в 1925/26 р. 3,7%, в 1926/27 р. 4,1% [25]. В хлібозаготівельну кампанію 1926/27 р. приватник заготовив через посередництво "Укрхліба" понад 680625 пуд., "Хлібопродукту" понад 1,2 млн. пуд., Держбанку 2,7 млн. пуд.,

споживчої та сільськогосподарської кооперації 7,6 млн. пуд. [26, 106]. Приватник платив селянинові в 1927 р. від 4 крб. 69 коп. до 6 крб. 6 коп. за центнер жита, а за пшеницю - від 7 крб. 14 коп. до 7 крб. 77 коп., що на 30-50 коп. більше від цін державно-кооперативної системи [27, 318]. Приватні фірми купували у селян за вищими цінами зернові культури: жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку, атому виробник збував продукцію приватнику, хоча держава штучно стримувала приватні хлібозаготівлі. Частка приватного заготівельника хліба в місцевому обігу в 1926 р. становила 5%, а в попередні роки, як зазначалося на X з'їзді рад України весною 1927 р., вона сягала 30% [28,267].

Зернові культури, заготовлені приватними особами, як свідчать попередні підрахунки, становили від 20 до 25% хлібного ринку, а відтак йшлося про десятки мільйонів пудів. Якщо не брати до розрахунку внутрішньогосподарський товарообіг основних п'яти зернових культур, то їхня питома вага серед ринкової маси сільськогосподарської продукції становила в 1923-1927 рр. від 16,6 до 19,6 % [29,24]. Економічні можливості селянських господарств були досить обмежені для збільшення товарності, тобто продажу продукції на ринку. Господарства з посівом до 3 десятин вивозили на ринок в степових районах 6,7 пуд. на двір, в лісостепових - 37,7 пуд. зернових культур, з посівом понад 15 десятин - 113,3 пуд. в степу і 130,7 пуд. в лісостепу [1, 17]. Реалізація зернових селянином давала йому в 1923/24 р. 27,2%, в 1924/25 р. 12,7%, в 1925/26 р. 19,7%, в 1927/1928 р. 21,5% загального прибутку від збуту всієї продукції [30,130], яку він вивіз на ринок. Вивіз хліба на ринок, у якому активну участь брали і його виробники, відбувався шляхом фізичної маси (жита, пшениці), а також у вигляді борошна, круп, готового хліба. Торгівля випічками і готовим хлібом на 85-91 % належала приватнику, особливо в дрібних містах промислових районів [31,255].

На ринку сільськогосподарської продукції, крім зерна, борошна, готового хліба, користувалися попитом інші товари. Приватні підприємці, посередники, скупники, заготівельні контори, починаючи з перших днів НЕПу, монополізували заготівельно-збутові операції з окремих видів сільськогосподарської продукції. На приватника припадало 50% махорки, 54% конопель, 70% хмелю, 88% лікарських рослин, 88% картоплі, 80% фруктів, заготовлених в 1923/

24 рр., але внаслідок адміністративного тиску державних органів його питома вага значно знизилася - від 10 до 35% [32, 60-61]. Через приватну торгово-заготівельну мережу на ринок вивозилося 30% шкірсировини, 70% яєць [33, 64,93]. Шкірсиндикат купував у приватника 75,2% в 1925/26 рр. та 73,8% в 1926/27 рр. [34, 87], Харківська контора кооперативної спілки "Кооптах" заготовила через приватника-посередника 35,1% яєць, Запорізька контора 34,1%, а Русавторг -100% від загального обсягу цього виду продукції [34, 87]. Маслотрест мав справу переважно з приватним сектором, коли йшлося про купівлю у населення насіння соняшника [35]. В 1926/27р. в заготівлі олії частка приватника становила 57,8%, але після наполегливого втручання державних органів вона зменшилася на початку 1927/28 рр. до 27,9% [36, 32]. Заступник наркома торгівлі УСРР О. Нурінов надіслав у 1927 р. листа до місцевих господарських органів з вимогою обмежити участь і питому вагу приватника в заготівлі олії [37, 31]. В першій половині 1926/27 рр., за його даними, доля приватних заготівель становила 52,3% всієї олії на ринку продукції [38].

Прибутковими для селянського господарства були технічні культури, хоч і дуже трудомісткі, які не кожному двору вдавалося освоїти. Наприклад, цукровий буряк становив 87-92% за рівнем прибутковості для селянського господарства, хміль 61-91%, тютюн і махорка 83-96%, а льон всього 0,7%, коноплі від 5 до 20% [30, 130]. Незначна питома вага льону та конопель зумовлена високим рівнем їхнього внутрішньогосподарського споживання (виготовлення одягу, мотузок, білизни тощо). Приватник в 1924 р. скуповував 80% товарної маси хмелю, яка потрапляла на ринок [39, 43-45]. Ще в 1923 р. держоргани Волині, де переважно і вирощували хміль, намагалися шляхом зниження цін обмежити приватника, але безуспішно. Заготівельна ціна одного пуда коштувала 45 крб., а на біржі - 110-190 крб., а тому до осені 1924 р. приватні посередники володіли ринком хмелю [40]. Наприклад, в Коростенській окрузі до 1913 р. під культурою було 92 дес, а в 1926/27 рр. вирощуванням хмелю займалося 2236 господарств [41, 130-138]. Впродовж другої половини 20-х рр. площа селянського хмелю зросла, а доля приватника значно скоротилася, тому що основним заготівельником стала державно-кооперативна система. В 1926р. Наркомторг звернувся до

Наркомзему УСРР з пропозицією про встановлення монополії на заготівлю хмелю саме державно-кооперативним торговим апаратом [42, 21-23]. Якщо в 1923/24 р. приватник постачав на ринок 70% хмелю [43, 88], то в 1925/26 р. 24%, в 1926/27 р. 12%, в 1927/28 р. 5% [44,34]. За іншими джерелами, в 1927 р. кооперація заготовляла 99% хмелю [45, 28], але не слід забувати, що вона інколи купувала сировину в приватника. Зокрема, в грудні 1927 р. кооперативна спілка "Сільський господар" дозволила приватнику заготовити 10 тис. пудів хмелю, але згодом вирішили усунути його з ринку цієї продукції [46].

В селянському господарстві вирощувалася основна маса цукрового буряка, конопель, льону, тому що питома вага усуспільненого сектору була мізерною. Місткість українського ринку цукру становила 50 млн. пудів, а восени 1926р. його було 65 млн. пудів, в тому числі 46,8 млн. пудів власного виробництва [47, 88]. Конопляне господарство за роки війни було фактично зруйноване. В 1925р. коноплями засіяли 66800 десятин, що становило 85% довоєнної площі, а товарна частина сягала 1 млн. пудів [48]. 1923/24 рр. заготівлі приватника мали 51 %, а весною 1925 р. лише 8% обсягу товарно-ринкової маси [49]. В 1925-1927 рр. приватний сектор торгівлі заготовляв п'яту частину прядива, від 25 до 60% шкір та 22,2% живої худоби [50,34]. В дрібних містечках відбувалася жвава "безпатентна торгівля" м'ясом без належного санепідемогляду [51, 15], якою займалися і селяни навколишніх сіл. Влітку 1927р. А. Дудник, котрий був заступником голови Раднаркому УСРР, зазначав, що роздрібна торгівля м'ясом, городиною, продукцією садівництва перебувала "здебільшого в руках приватного торговця й посередника" [52].

Ми показали роль і місце приватного підприємництва у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, його взаємини з селянином-виробником. Статистично-економічні довідники, опубліковані в 20-х рр., дозволяють висвітлити й іншу проблему: значення основних секторів торгівлі у формуванні бюджету селянського господарства. Від проданого селянином зерна в січні-березні 1927 р. він одержав від державно-кооперативної заготівельної системи 57,3%, а від приватного сектора 42,7% загальної суми прибутку [30, 172]. Держава контролювала ринок хліба, а

починаючи з січня 1928 р. вдалася до повторної продрозкладки, застосувавши карально-репресивні заходи. Частка приватного торговця і просто продавців у реалізації живої худоби селянських господарств в 1927-1928рр. була основною. Вона становила в 1927 р. 88-94% селянських прибутків від реалізації, 1928 р. - 78-83% [30, 172-173]. Абсолютна перевага приватника простежувалася і в реалізації молочної продукції, а також у прибутках від всієї кількості проданої селянами продукції. Приватний збут передбачав також участь самих селян у реалізації продукції власних господарств, котрий був визначальним у прибутках. Частину продукції виробник продавав кооперації, приватнику, а також сам торгував нею на ринку. В основному це була роздрібна торгівля, яка в селянському бюджеті становила в 1927 р. від реалізації худоби 59-69%, а молочних продуктів 48-51% [30, 172-173]. Основним джерелом існування селянських господарств було їхнє приватне сільськогосподарське виробництво [30, 59].

Виробник сільськогосподарської продукції продавав її не лише для одержання прибутку, а, насамперед, для задоволення господарських та особистих потреб. Організація праці, весь уклад селянського життя вимагали від господаря оновлення реманенту, вдосконалення засобів виробництва. Структура витрат на купівлю промислових та сільськогосподарських товарів, по-перше, свідчить про рівень купівельної спроможності селянського господарства, по-друге, про баланс споживання та культуру землеробства. Одне господарство в середньому купувало сільськогосподарської продукції на 98,4 зол. крб., а промтоварів на 36,7 зол. крб. [1, 12]. Зазначимо, що селянин платив не золотими карбованцями царської чеканки, просто йдеться про вартість реалізованої ним продукції. Йому доводилося купувати і зернові культури, худобу, птицю, тобто продукцію сільськогосподарського призначення. Зокрема, лише у приватника в

1927р. селяни купували 36,1% продуктів тваринництва, 24,6% борошна та круп, 18% промтоварів [53, 34]. Весною 1924р. приватні торговці продали селянам 54% спожитого в Україні гасу [54]. Сільське населення купувало необхідні в господарстві промислові товари (сіль, будматеріали, цукор, сірники). У коробці непівського періоду, як зауважував Ф.Е. Дзержинський, порівняно з дореволюційними роками, не вистачало 15-20 сірників

[55,12]. Більшість промтоварів була недоступна селянинові, тому що дуже дорого коштувала. Посуд, мило, хімікати, парфуми, металовироби (сокири, пили, лопати), прянощі (чай, кава, шоколад) [56], за високих цін на них, селянин не купував. Дефіцитні товари приватні торговці реалізовували в містах, а купували де завгодно, але переважно на митницях. Так, питома вага приватного капіталу на торгах Шепетівської митниці становила 45,2%, Київської - 59,8%, Одеської - 84,3%, а взагалі на митних торгах - 54,9% закупок [57, 92].

Витратна частина селянського бюджету, яка покривала господарські та особисті потреби, не перевищувала його доходної частини. За деякими підрахунками, чистий прибуток господарства з посівом 4-6 дес. становив 360 довоєнних крб., а з посівом понад 15 дес. 1067 зол. крб. [58, 61]. Отже, витрати на промислові товари не перевищували 1,0% доходу, якщо не брати до уваги відрахунки на борги, податки, повернення кредиту тощо. Неабияким попитом користувалися в українському селі сільськогосподарські машини, але їх відправляли колгоспам, радгоспам, машинно-тракторним товариствам, кооперації. Приватним підприємцям, у тому числі і дрібним товаровиробникам на селі, також доводилося купувати. Якщо взяти за сто відсотків вартість реманенту та машин, то частка поодиноких покупців складала в 1926/27 рр. 85-95%, в 1927/28 рр. 51-67%, в 1928/29 рр. 39-59% в залежності від регіону [59, 106]. Середнякам не забороняли купувати сільгоспмашини, а "дрібнокапіталістичним елементам" ставили перепони, відтак їхня питома вага в закупівлях сягала в 1927/28 р. 8,6%, в 1928/29 рр. 3,2% загальної вартості техніки.

Універсальність селянського господарства полягала в професійній здатності хлібороба поєднувати сільськогосподарське виробництво з промислами. Кожен селянин мав професійні здібності теслі, візника, але не кожен займався професійно кустарними промислами. Селянин був виробником продукції землеробства, продавцем, а також дрібним підприємцем-промисловцем.

1. Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины (по бюджетным обследованиям 1923г.). -Х., 1924, -С. 19.
2. СУ Украины. -1921.- №7. - С. 193.

3. СУ України. -1921. - №16. - С.377.
4. СУ України. -1921. - №15. - С.443.
5. ЦДАВО України. - Ф.828. - Оп.5. - Спр.210. - Арк.23-24.
6. Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. - Х., 1929. - С.290.
7. Частная торговля на селе // Экономический вестник. -1927. - 31 августа, №194.
8. Червинский П. Частноторговый капитал // Хозяйство Украины. -1926. -№1. - С.65.
9. Фишгендляр А. Основные вопросы советской кооперации. -М., 1925. - С.70-71.
10. Соловейчик В.М. Основные вопросы пятилетки сельского хозяйства УССР//Хозяйство УССР. - 1928. -ШО. -С. 26.
11. Всеукраїнський з "із рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17-20 січня 1924 р. - Х., 1924. -С. 71.
12. Гречка А. Охват покупательской способности населения потребительской кооперации // Украинский экономист. -1925. - 6 февраля, №29.
13. Труды народного комиссариата внутренней торговли Украины. Выпуск V. Вопросы реализации урожая Украины в 1925-26 г.: Материалы к докладу НКВТ УССР сессии ВУЦИК, 15 октября 1925г. - Х.: Пролетариат, 1925. -СП.
14. ЦДАВО України. - Ф.3040. - Оп.1. - Спр.28. -Арк.57.
15. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.30. -Арк.59-60.
16. ЦДАВО України. - Ф.3040. - Оп. 1. - Спр.493. - Арк. 7-8.
17. Там саяю. - Спр. 653. - Арк. 12.
18. Гринштейн А. Частная конъюнктура и частная торговля // Украинский экономист. -1925. - 30 октября, №26.
19. ЦДАВО України. - Ф.3040. - Оп. 1. - Спр.1229. - Арк.2-4.
20. Там само. - Ф. 423. - Оп.2. - Спр.354. -Арк.26.
21. Там саяю. - Ф.828. - Оп.5. - Спр.210. - Арк.84.
22. Приватний капітал у лінійних хлібозаготівлях //Комуніст. - 1926. - 29 июня, №145.
23. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.104. -Арк.88.
24. ЦДАВО України. - Ф.828. - Оп.5. - Спр.210. - Арк.86.
25. Гольшин. П'ять років роботи "Хлібопродукту" //Комуніст. -1927. - 20 травня.
26. ЦДАВО України. - Ф.30. - Оп.2. - Спр.1274. -Арк.106.
27. Україна. Статистичний щорічник на 1929р. - Х., 1929. - С.318. •
28. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... С.267.
29. Виноградский Н. Основные хозяйственные итоги первого полугодия 1927-28 сел. -хоз. года//Хозяйство Украины. - 1928. -№11. - С.24.
30. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. -Х., 1929. -СІ 30.
31. Коптев К.Н. Частный капитал на хлебом рьнке / Частный капитал в народном хозяйстве СССР. - С.255 (250-267).
32. ЦДАВО України. - Ф.539. - Оп.4. - Спр.630. - Арк.60-61.
33. ЦДАГО України. -Ф.1. - Оп.20. - Спр.2303. -Арк.64,93.
34. ЦДАВО України. - Ф.539. - Оп.4. - Спр. 1684. - Арк.87.
35. Майданчик Л. Практика покровительства частными заготовителям//Украинский экономист. -1925. - 29 октября, №25.
36. ЦДАВО України. - Ф.2623. - Оп. 1. - Спр.3307. -Арк.32.
37. ЦДАВО України. - Ф.539. - Оп.4. - Спр.1424. -Арк.31.
38. Нуринов. Итоги борьбы с частными капиталомі // Украинский экономист. — 1927. - 16 ноября, №261.
39. Черненко Т. Сировинні операції "сільського господаря" // Сільський господар. -1926. -№1. - С. 43-45.
40. Гроссман И. Итоги хлебных заготовок//Украинский экономист. - 1925. -13 июня, №132.
41. ЛерманИ. Украинское хмелеводство и мировой рынок хмеля//Хозяйство Украины. -1927. -№10. - С. 130-138.
42. ЦДАВО України. - Ф.539. - Оп.4. - Спр.1424. -Арк.21-23.
43. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.104. - Арк.88.
44. ЦДАВО України. - Ф.828. - Оп.5. - Спр.210. -Арк.34.
45. Там само. - Ф. 27. - Оп.8. - Спр.843. - Арк.28.
46. Регулирование рынка хмеля // Экономический вестник. -1927.-25 декабря, №292.
47. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6 - Спр. 104. - Арк.88.
48. Эжель А. О рационализации украинского коноплеводногохозяйства // Украинский экономист. -1925. - 6 октября, №5.
49. Гроссман И. Пеньковский рынок Украины 1924-25 год // Украинский экономист. - 1925. - 14 апреля, №84.
50. ЦДАВО України. - Ф.828. - Оп.5. - Спр.210. - Арк.34.
51. Там само. - Ф.423. - Оп.2. - Спр.411. - Арк. 15.
52. Дудник А. Народне господарство України за перше півріччя//Коліуніст. -1927. - Злипня, №149.
53. ЦДАВО України, ф.828, оп.5. спр.210, арк.34.
54. После понижения цен // Экономическая жизнь, - 1924. - 21 лиарта.
55. Держинский Ф. Э. Основные вопросы хозяйственного строительства СССР. Сборник статей. - М.-Л., 1928.-С. 12.
56. Аробат А. Отзывы села о качестве и цене пролітоваров // Украинский экономист. -1927. - 1 октября, №224.
57. ЦДАВО України. - Ф.539. - Оп.4. - Спр.1684. -Арк.92.
58. Капиталы и национальный доход Украины в 1923-24 г. (опыт исчисления). - Х., 1926. - С.61.
59. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. -Х.,1930. - СІ 06.

УДК: 94 (477) "1943": 332.2

Перехрест О.Г. (м. Черкаси)

Сільське господарство України на початковому етапі відбудови (весна-літо 1943 року)

У ході зимової наступал ьної кампанії 1942-1943 року радянські війська звільнили від німецько-фашистських окупантів частину Східної України. При цьому юрогбув вибитий не лише з території, захопленої ним влітку 1942 року, але і з ряду районів, окупованих у 1941 році [1,56]. У визволених районах відразу ж

приступили до відбудови зруйнованого війною, ліквідації наслідків фашистського "господарювання" та відродження радянської системи ведення господарства. Важливою складовою частиною цього процесу була відбудова сільського господарства.

Вона була пов'язана з надзвичайно великими труднощами. У значній частині районів відбудова здійснювалася фактично у прифронтових умовах. Господарство всіх колгоспів, радгоспів і МТС було зруйноване і пограбоване фашистами. Практично заново , довелося створювати їх матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, відроджувати цілі галузі, запроваджувати нормування та облік. Ситуація ускладнювалася тим, що у іселах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення і основною робочою силою були жінки, люди похилого віку та підлітки.

Одним із першочергових завдань на початковому етапі відбудови було відновлення господарської діяльності колгоспів, радгоспів та МТС. Скрізь воно розпочиналося відразу ж після визволення Червоною армією населеного пункту. Із січня по квітень 1943 року, тобто до початку весняних польових робіт, колгоспи, радгоспи та МТС були відновлені у 26 районах Ворошиловградської, 14 районах Харківської, 1 районі Сталінської та 1 районі Сумської областей [2, 129], а з другої половини серпня цей процес розпочався також у щойно звільнених від окупантів 7 районах Харківської, 3 районах Сумської та 1 районі Полтавської областей [2,126].

Перед трудівниками відновлених господарств стояли завдання освоїти посівні площі, налагодити виробництво сільськогосподарської продукції для постачання Червоної армії та населення продовольством, а промисловості - сировиною. Для виконання цих завдань необхідні були титанічні зусилля селян.

Восени 1942 року на площах, які після визволення були повернуті колгоспам і радгоспам, фактично не було проведено оранку на зяб, сівбу озимих культур проведено лише на частині площі озимого клину, причому, як правило, у пізні строки, прямо по стерні. Порівняно з довоєнним рівнем, площа посіву озимих культур під урожай 1943 року була скорочена приблизно до 55%. Вкрай незадовільна якість посіву озимих культур восени 1942 року, відсутність належного догляду за ними,

призвели до їх загибелі на великих площах. Із 190 тис. га озимих, посіяних у 1942 році, збереглися до збирання в 1943 році біля 126 тис. га [2, 126]. У цій ситуації доля майбутнього врожаю залежала від того, як будуть проведені весняні польові роботи, в першу чергу, оранка та сівба ярових культур. За державним планом сільськогосподарських робіт на 1943 рік, встановленим для 19 районів Ворошиловградської і 9 районів Харківської областей (для решти районів цих областей і районів Сталінської та Сумської областей у зв'язку з їх близькістю до лінії фронту державний план не встановлювався, а завдання щодо весняної сівби та інших видів сільськогосподарських робіт визначалися обласними радянськими та партійними органами), сівба ярових культур в колгоспах мала бути проведена на площі 335,8 тис. га. Фактично ж колгоспники засіяли 374,8 тис. га [2, 129]. Були значно збільшені площі під овочевими культурами. У 19 районах Ворошиловградщини їх посіяли на площі 9700 га (проти 9000 га, посіяних у 1942 році, по всім 33 районам області). Були збільшені площі під овочеві культури, порівняно з 1942 роком, і у Харківській області. Незважаючи на труднощі з посадковим матеріалом, у колективних господарствах Ворошиловградської області було посаджено 7300 га картоплі, а у колективних господарствах Харківської області - 1400 га. У районах Харківської області було також посіяно 4100 тис. га цукрового буряка (з яких збереглися для збирання 3000 га) [2, 130]. Слід зазначити, що у більшості колективних господарств весняна посівна кампанія була закінчена у встановлені строки. І це при тому, що в колгоспах та радгоспах не вистачало тягла та насіння. Ще в перший період війни значну частину коней було передано для потреб Червоної армії, евакуйовано за межі України та втрачено під час евакуації, потім послідували тотальні реквізиції окупаційних властей. Та ж незначна кількість коней та волів, які залишилися на момент визволення, перебували у вкрай виснаженому стані, були вражені інфекційними хворобами. У середньому на одне колективне господарство приходилось по 4-5 коней і по 3-4 пари волів, які були мало придатні до використання під час весняних польових робіт [2, 126,141]. Дефіцит насіння становив приблизно 40-50 %, при цьому насіння бобових та трав у колгоспах було майже повністю відсутнє [3, 339].

Що ж до використання під час весняних польових робіт техніки, то можливості були обмежені. Парк тракторів та іншої сільськогосподарської техніки у відновлених МТС після руйнувань та пограбувань за час війни та окупації був незначний, зношений, застарілий. Не вистачало запасних частин, кваліфікованих ремонтників та механізаторів. Враховуючи таке становище, загальносоюзні та республіканські радянські та партійні органи намагалися вживати заходи щодо поліпшення справ із технічним забезпеченням села у визволених районах. Так, згідно постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 січня 1943 року "Про заходи щодо відбудови МТС і колгоспів у районах, що звільнюються від німецько-фашистських окупантів", передбачалося, поряд з поверненням Ворошиловградській і Харківській областям евакуйованого тракторного парку та інших сільськогосподарських машин, поставити значну кількість нової техніки [1, 74]. Однак реевакуація техніки у визволені райони України фактично здійснювалася вже після закінчення весняних польових робіт і вона могла бути використана вже тільки під час збирання врожаю та осінніх польових робіт. Щодо поставок нової техніки, то їх в ці райони не було, адже в 1943 році всі МТС СРСР одержали лише 500 нових тракторів, а поставки сівалок, комбайнів, молотарок, автомашин для потреб села цього року взагалі не здійснювалися [1,74]. До червня 1943 року не було і централізованих поставок запасних частин, ремонтних матеріалів та інструментів, тому ремонт тракторів проводився виключно за рахунок використання внутрішніх ресурсів [3, 344]. Важливе практичне спрямування мала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23 березня 1943 року "Про підготовку до весняної сівби 1943 р. по колгоспах і радгоспах районів УРСР, звільнених від німецько-фашистських окупантів", якою до 1 квітня 1943 року передбачалося здійснити заходи по комплектації та відновленню роботи ремонтних заводів, МТМ, майстерень МТС і радгоспів, виготовленню і реставрації запасних частин, закінченню ремонту техніки та інвентаря, організації збирання запасних частин та ремонтних матеріалів. Цим же документом для виконання завдань, поставлених у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 року "Про підготовку тракторів, комбайнів і сільськогосподарських машин МТС до польових робіт 1943 року", облвиконкоми та обкоми КП(б)У

зобов'язувались організувати з числа робітників промислових підприємств ремонтні бригади в складі кваліфікованих слюсарів, ковалів, токарів, електрозварювальників і направити їх на чолі з бригадиром-інженером або техніком у МТС, в яких не вистачало кваліфікованих спеціалістів для закінчення ремонту тракторів [4,46]. Наркомземсправ УРСР, Наркомрадгоспів УРСР, облвиконкоми та обкоми КП(б)У, директори МТС і радгоспів зобов'язувались до 1 квітня 1943 року закінчити підготовку трактористів у кількості, необхідній для забезпечення двозмінної роботи [4, 48]. В районах була розгорнута відповідна робота по виконанню вказаних постанов, але в силу об'єктивних та ряду суб'єктивних причин реалізувати намічені заходи повністю не вдалося. Навіть відремонтована техніка через відсутність палива та мастил простоювала. Наприклад, масові роботи по комплексу весняної сівби у радгоспах розпочалися 11-12 квітня, а перші 28 тонн гасу радгоспи одержали лише 22 квітня, перші 3 тонни автолу - 29 квітня. Таким чином, тракторний парк радгоспів у кількості 306 відремонтованих тракторів, із наявних 428, розпочав роботу лише 30 квітня, тобто коли строки сівби ранніх зернових культур наблизились до кінця [3,345]. Тому сівба ранніх колосових культур, розрахована в основному на виконання тракторами, була проведена головним чином на живому тяглі - коровах колгоспів та радгоспів, колгоспників, робітників і службовців [5, 124]. Так, під час весняних польових робіт у колгоспах Ворошиловградської області щодня в середньому працювало біля 40 тис. корів [6, 9].

В цілому, в ході весняної посівної кампанії 1943 р. у визволених районах України було освоєно лише біля 60 % орної землі, у порівнянні з довоєнним рівнем [7, 129].

У наступний період в колективному секторі рільництва виникла нова серйозна проблема. У зв'язку із великим забур'яненням полів під загрозою опинився майбутній урожай зернових та просапних культур. Власними силами колгоспники та працівники радгоспів не могли впоратися з обсягом робіт. Тому, згідно постанови РНК УРСР та ЦК КП(б) від 17 травня 1943 року, на польові роботи в колгоспи і радгоспи була мобілізована необхідна кількість працездатного міського населення та сільських жителів, які не були членами колгоспів, а також учнів 6-10 класів. З метою надання агротехнічної допомоги та організації сільськогос-

подарських робіт у колгоспи були відряджені всі агрономи земельних органів, МТС та інших організацій [8,149-150]. Ціною великих зусиль в основному вдалося врятувати поля від бур'янів.

У 20-х числах липня 1943 року колгоспи і радгоспи звільнених районів України приступили до масового збирання врожаю зернових. У зв'язку з відсутністю необхідної кількості збиральної техніки збирання хліба проходило з великими труднощами. Із 807 наявних комбайнів

вдалося відремонтувати лише 453, решту - через відсутність двигунів та інших вузлів - не змогли підготувати до збирання. Але з 453 відремонтованих комбайнів працювали лише 230. Інші не використовувалися по причині відсутності шківів, корінних та арматурних пасів. Тому значна частина зернових збиралася простими механізмами та вручну. Так, станом на 10 серпня 1943 року у колгоспах Ворошиловградської області із 226 тис. га, які підлягали збиранню, було скошено 203,8 тис. га (90,2 %), з них комбайнами лише 23168 га або 11,4 %. У колгоспах Харківської області із 113 тис. га було скошено 100,2 тис. га (88,7 %), з них комбайнами - 2238 га або 2,2 % [9, 130-131]. Через нестачу техніки та робочих рук затримувалася молотба та скиртування соломи. Станом на вказану дату у колгоспах Ворошиловградської області зернові були обмолочені молотарками і котками з 31,8 тис. га або 17,7 %, а у колгоспах Харківської області відповідно з 5,3 тис. га або 5,4 %. Солома була заскиртована у колгоспах Ворошиловградської області лише на 97,6 тис. га (54 %), а у колгоспах Харківської області на 23 тис. га (23,5 %). Дещо кращим було становище із використанням комбайнів у радгоспах системи Наркомземрадгоспів УРСР. Із запланованих до збирання зернових на 203 84 га станом на 10 серпня 1943 року було зібрано урожай на 14 917 га (73,7 %), з яких на 6 284 га або 43,0 % - комбайнами [9,132].

На темпи та якість сільськогосподарських робіт влітку 1943 року негативно впливала і слабкість тракторного парку. Станом на 15

серпня 1943 року у звільнених районах України вже було відновлено роботу 72 МТС, в тому числі у Ворошиловградській області - 47, у Харківській області - 20, у Сталінській - 3 і Сумській області - 2. Про наявний у них тракторний парк свідчать дані наступної таблиці:

Назва марки тракторів	Всього	У тому числі			
		Ворошиловградська область	Харківська область	Сталінська область	Сумська область
ХТЗ	2695	2271	379	16	29
У-2	536	403	119	4	10
ЧТЗ-60	149	123	25	1	-
ЧТЗ-65	41	18	23	-	-
СТЗ-НАТІ	92	70	22	-	-
Зарубіжні марки	3	-	3	-	-
	3516	2885	571	21	39

Однак значна частина й цього недостатнього тракторного парку не використовувалася по через несправність, відсутність запасних частин та паливо-мастильних матеріалів. Тракторним парком МТС у Ворошиловградській області роботи були виконані всього - на 39,1% площ від встановленого плану, а у Харківській області на 39 %. Виробіток на один умовний 15-ти сильний трактор у МТС Ворошиловградської області становив 175,5 га, а у МТС Харківської області-181,5 га[9,133-134], при плановому навантаженні 500 га [3, 344].

Після вигнання окупантів у жалюгідному стані знаходилась і тваринницька галузь. Після евакуації в 1941 році в колгоспах Ворошиловградської, 10 районах Харківської та 2 районів Сталінської областей залишилось поголів'я худоби, головним чином, хворе, яке не підлягало перегону, а також знесилена худоба із перегінних гуртів інших областей України. За даними на 1 січня 1942 року її кількість була такою: велика рогата худоба - 30,6 тис. голів, вівці та кози - 20,3 тис. голів, свині - 4,4 тис. голів, коні - 49,8 тис. голів. У результаті проведених у першому півріччі 1942 року заходів щодо розвитку тваринництва, кількість худоби у колгоспах названих районів значно зросла і, за даними на 4 липня 1942 року, становила: велика рогата худоба - 68,9 тис. голів, вівці та кози - 47,7 тис. голів, свині - 20,7 тис. голів. У зв'язку із воєнними подіями поголів'я худоби із колгоспів Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей у червні 1942 року було евакуйовано повторно. Більша його частина досягла

р. Дон, але незабаром шляхи евакуації були відрізані і лише незначну частину колгоспної худоби вдалося перегнати на лівий берег Дону. Решта худоби залишилась на захопленій ворогом території.

За період окупації колгоспні та радгоспні ферми були зруйновані та розграбовані. Величезних збитків зазнало тваринництво і в господарствах селян. Велику кількість худоби, зокрема племінної, було вивезено до Німеччини та забито на м'ясо. В результаті, кількість худоби в громадському тваринництві колгоспів, у порів'янні з показниками на 4 липня 1942 року, зменшилась: великої рогатої худоби на 57%, свиней на 71%, овець на 48%. Значно зменшилося поголів'я худоби і в особистих господарствах селян. На 1 березня 1943 року кількість худоби в колгоспах та особистих господарствах колгоспників, робітників і службовців у звільнених районах України була наступною. У колгоспах 23 районів Ворошиловградської області: великої рогатої худоби - 20617 голів, свиней - 3411 голів, овець і кіз - 15953 голови, коней - 3033 голів; у господарствах колгоспників, робітників і службовців: великої рогатої худоби - 88718 голів, свиней - 9012 голів, овець і кіз - 21808 голів. У колгоспах 8 районів Харківської області: великої рогатої худоби - 2367 голів, свиней - 96 голів, овець і кіз - 811 голів, коней - 1858 голів, у господарствах колгоспників, робітників і службовців: великої рогатої худоби - 42197 голів, свиней - 1238 голів, овець і кіз - 3378 голів. Коней в особистих господарствах селян в обох

областях не було. Такі галузі, як свинарство, вівчарство та птахівництво були майже знищені [9, 135-137]. У структурі стада великої рогатої худоби поголів'я молодняка складало лише до 25 %. Найбільш гостро стояло питання забезпечення молочного поголів'я продуктивними виробниками. Так, у Ворошиловградській області їх кількість становила: жеребців - 56, биків - 963, хряків - 225, баранів - дані відсутні.

У Харківській області відповідно - 27,285,20 і 37.

Відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах розгорнулася цілеспрямована робота по відродженню тваринницької галузі. Був встановлений державний план її розвитку та відновлення тваринницьких ферм у колгоспах. За рахунок часткової реевакуації, контрактації молодняка худоби у населення та інших джерел на 1 липня 1943 року тваринницькі ферми (з поголів'ям великої рогатої худоби понад 20 голів, свиноматок - 5 і більше голів, вівцематок - 10 і більше голів) мала наступна кількість колгоспів [9, 138]:

	К-ть колгоспів	Наваність ферм ВРХ	У % до загальної к-ті колгоспів	Наваність свиноферм	У % до загальної к-ті колгоспів	Наваність вівцеферм	У % до загальної к-ті колгоспів
Ворошиловградська обл. (дані по 24 районам)	819	556	67,8	291	36,7	337	41,1
Харківська обл. (дані по 6 районам)	364	161	47	56	15,4	58	16

За перше півріччя зросла і кількість худоби на колгоспних фермах. Станом на 1 червня 1943 року вона була такою [9, 132]:

	Всього ВРХ	У т.ч. корів	Всього свиней	У т.ч. свиноматок	Всього овець	У т.ч. вівцематок	Всього коней	У т.ч. робочих	Всього птиці
Ворошиловградська обл. (дані по 24 районам)	25301	4806	6444	1438	31836	11284	4929	2923	14715
Харківська обл. (дані по 6 районам)	3560	291	462	111	1785	901	2258	1921	40000

Таким чином, з наведених даних видно, що стан у сільському-господарстві звільнених від німецько-фашистських загарбників районів України навесні-влітку 1943 року був надзвичайно тяжким. Та долаючи труднощі, трудівники села ціною неймовірних зусиль відроджували зруйноване війною господарство, організовували виробництво рослинної та тваринної продукції, чим робили свій

популярний внесок у справу боротьби з ворогом.

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. - Т.2. - К, 1945.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.30. - Спр. 32.
3. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы: 3-х т. - Т.2.-К., 1985.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). - Ф.17.- Оп.43. - Спр.2270.
5. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.32.
6. РДАСПІ. - Ф.П.- Оп.88. - Спр.241.
7. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.32.
8. РДАСПІ. - Ф.17. - Оп.43. - Спр.2270.
9. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.32.

УДК: 94 (477) "1953/1964": 332.2

Лубко І.М. (м. Черкаси)

Пенсійна реформа в контексті соціальної політики М. Хрущова на селі (1953-1964 рр.)

У другій половині 50-х років на порядок денний час поставив запитання: якими є доміанти у зовнішній та внутрішній політиці? М. Хрущов добре розумів, що просування країни вперед не можливе без врахування соціальних проблем людей. Продовжувати нехтувати їх побутом, труднощами, про які він знав ще з попередніх років своєї діяльності в Україні, означало б "сліпе" наслідування політики попередника, погодитись з якою новий радянський лідер не міг, та, власне, і не збирався. Ще Сталін називав Хрущова "народником", маючи на увазі добру його обізнаність з побутовими нюансами життя робітників та селян.

Серед соціальних заходів, реалізація яких розгорнулася з ініціативи М. Хрущова, слід особливо підкреслити значення пенсійної реформи. До середини 50-х рр. система соціального забезпечення орієнтувалася на норми виплати пенсії, встановлені ще в 1932 році, і була досить недосконалою (не існувало відповідності між рівнем заробітної плати та пенсійним забезпеченням). Значна кількість постанов, що почала з'являтися починаючи з

1947 р., стосувались лише підвищення пенсій робітникам окремих галузей народного господарства (про працівників сільського господарства, що виходили на пенсію, мова не йшла). За даними Міністерства соціального забезпечення УРСР, до 1956 р. існувало понад 600 законодавчих актів у справах пенсіонування [1]. Зрозуміло, що непомірна кількість останніх вносила елемент хаосу в роботу відповідних органів.

Викачуючи грошові кошти із колгоспів та радгоспів, держава протягом десятиліть не вважала за необхідне виплачувати колгоспникам, як й іншим категоріям громадян, пенсії. Такі обов'язки перекладалися на плечі колгоспів. Старість, що завжди була шанованою в народі, літні люди, що не покладаючи сил працювали на розвиток сільського господарства і під час війни, і в післявоєнне десятиріччя, зустрічали незабезпеченими. їм ні на кого було сподіватись і тому працювали до останніх днів. Забезпечення старості стало справою їх самих. Доведені до злиденного стану колгоспи, що неспроможні були витягнути власну економіку, звичайно ж не могли належно опікуватись людьми похилого віку.

Спробу подолання досить складних схем нарахування розміру пенсій було зроблено в липні 1956 р. Прийнятим Верховною Радою СРСР "Законом про державні пенсії" [2] передбачалося майже на 80% підвищити рівень пенсій, скоротити розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян, ліквідувати обмеження в призначенні пенсій. Новий закон набував чинності 1 жовтня 1956 р. Згідно Ст.13 вводились такі розміри пенсій:

- 1) тим, хто одержував заробітну плату до 350 крб. на місяць, пенсії встановлювалися в повному обсязі заробітку, але не нижче 300 крб.;
  - 2) при зарплаті від 350 до 500 крб. пенсії призначалися в розмірі 85-90% ставки;
  - 3) від 500 до 600 крб. - 75-80% ставки;
  - 4) від 600 до 800 крб. - 65-70%;
  - 5) від 800 до 1000 крб. - 55-60%;
  - 6) від 1000 крб. і вище - 50-55% ставки,
- але не вище встановленого максимального розміру пенсій - 1200 крб. на місяць [3].

У відповідності із Ст.56 пенсіонерам, що постійно проживали в сільській місцевості і були пов'язані з сільським господарством, пенсії призначались в розмірі 85% норми, встановленої законом [4].

В кінці 50-х-напочатку 60-х рр. пенсійне

забезпечення здійснювалось через каси взаємодопомоги колгоспів. Закон про державні пенсії також передбачав підвищення розмірів державних пенсій для колгоспників - інвалідів Великої Вітчизняної війни, членів сімей загиблих воїнів та людям, що отримали інвалідність на виробництві. Пенсійне забезпечення колгоспів не було гарантованим. В кожному господарстві це питання вирішувалось у відповідності до його бюджетних можливостей.

Економічно міцні колгоспи вводили повне пенсійне забезпечення. Щорічно на засіданні правління затверджувались списки тих, хто виходив на пенсію. Пенсії нараховувались залежно від віку, трудового стажу та виробничої активності. Крім того, престарілим трудівникам нерідко видавали допомогу продуктами та грошима. Так, у сільгоспартілі "Здобуток Жовтня" у березні 1957 р. вирішено було видати кожному колгоспнику пенсійного віку 15 кг борошна, 6 кг крупи, 0,5 л олії, 0,5 кг сала, 15 л молока [5].

Проте кількість таких господарств була незначною. Фінансові можливості навіть таких колгоспів не дозволяли виділяти пенсії по старості, інвалідності тощо.

Не беручи до уваги складності процесу пенсійного забезпечення, варто зазначити, що реалізація статей нового закону активно підтримувалась і безпосередньо на місцях. Більшість сільгоспартілей почала відраховувати 2% своєї продукції та грошових заощаджень у колгоспні фонди допомоги непрацездатним. В Україні на 1957 р. майже половина колгоспів уже виплачувала пенсії [6]. На кінець липня 1958 р. в Україні одержували пенсії 1748 тис. чол., середньомісячний розмір пенсії становив 353 крб., до введення нового закону відповідно 946,9 тис. чол. та 199 крб. [7]. Більше того, деякі положення пенсійної реформи 1956 р. продовжували працювати аж до початку 90-х рр.

Опікування держави долею людей похилого віку цим не обмежувалось. Вже 15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР прийняла "Закон про пенсії та допомогу членам колгоспів", що вступив в дію з 1 січня 1965 р. У відповідності з ним, для колгоспників вводилась пенсія по старості, інвалідності, у випадку втрати годувальника, дотації для жінок-членів колгоспів по вагітності та родах. Для цього створювався централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників.

Фінансування проводилось за рахунок відрахувань доходів колгоспів та щорічних асигнувань держбюджету країни. Порядок та розміри пенсійних внесків визначались державою. Право на пенсії по старості отримали члени колгоспів: чоловіки по досягненню 65 років і при стажі роботи не менше 25 років та жінки - по досягненню 60 років і при стажі роботи не менше 20 років. Мінімальний розмір пенсії був визначений в розмірі 12 крб. на місяць [8].

Питання матеріального забезпечення старих і непрацездатних членів колгоспів відтоді почали вирішуватись на основі єдиних принципів і норм. В 1964 р. кожний колгосп на потреби соціального забезпечення своїх членів вніс 2,5%, а в 1965 р. - 4% прибутку, а держава протягом 3 років зобов'язувалась вносити в цей фонд щорічно по 400 млн. крб. [9].

В Україні було створено республіканську раду соціального забезпечення колгоспників, яку очолив депутат Верховної Ради, Герой Соціалістичної Праці О.Г. Бузницький. Рада опікувалась тим, щоб призначення і видача пенсій відбувались в найкоротші строки і згідно чинного законодавства. Плідна взаємодія різних державних структур дозволила зробити відрахування до Всесоюзного пенсійного фонду колгоспників в 1965 р. у розмірі 177 млн. крб. Всім ветеранам, що мали заслуги перед державою, призначались персональні пенсії. Загальна сума пенсій колгоспникам становила 275 млн. крб. [10].

Отримання в такому розмірі пенсії не означало для селян звільнення їх від праці в колгоспах та у власному господарстві. Мізерна підтримка держави не давала можливості безбідно прожити в селі. Багато колгоспників продовжували працювати, незважаючи на поважний вік та слабе здоров'я, оскільки пенсія при цьому зберігалась в повному обсязі. Більшість пенсіонерів займалась особистим господарством: вирощували для себе та на продаж овочі, фрукти, ягоди, тримали худобу тощо. Це помітно доповнювало їх сімейний бюджет. Однак, незважаючи навіть на допоміжні заходи, саме ця категорія громадян була найменш захищеною в соціальному відношенні. У них відрізалась присадибні ділянки, саме вони відчували найбільші тиски з боку керівництва колгоспів у випасі худоби та сінокосінні. Таке безправ'я було повсякденним.

1. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.31/2. - Спр.593. - Арк.61.
2. Сборник документов и материалов по истории советского периода (1917-1958 гг.). - М.: Издательство Московского университета, 1966. - С.549-553.
3. Там само. - С.551.
4. Там само. - С.553.
5. ДАЧО. - Ф.3728. - Оп. 1. - Спр.58. - Арк.24.
6. Історія Української РСР. - К: Наукова думка, 1979. - Т.8. - Кн.Л. - С.257.
7. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.31/2. - Спр.1136. - Арк.151.
8. Ведомости Верховного Совета СССР. -1956. - №15. - С.313.
9. Історія селянства Української РСР. - К: Наукова думка, 1967. - Т.2. - С.502.
10. Радянська Україна. - 1965р. - Іблистопада.

УДК: 94 (477) "1921/1928": 332.2

Морозов Л.Г. (м. Черкаси)

Розвиток сільськогосподарської кредитної кооперації в добу НЕПу

Пошук та вибір ефективних шляхів, форм і методів розвитку аграрного сектора народного господарства України - одне з невідкладних завдань, через вирішення якого лежить шлях до розв'язання цілого комплексу пекучих соціально-економічних проблем. Особливого значення воно набрало сьогодні, коли перед нинішнім поколінням українського народу постало історичне завдання надзвичайної ваги - створити надійні економічні підвалини незалежної української держави.

Докорінна зміна суспільно-економічних відносин в усіх сферах аграрного сектора народного господарства України, швидкий поступ по шляху формування з кожної зайнятої в ньому людини не лише кваліфікованого працівника, але й справжнього господаря, зацікавленого організатора виробництва, обов'язково повинна супроводжуватись створенням всіх необхідних для цього передумов.

Організаційною віссю цих зусиль може і повинна стати високоорганізована система фінансово-кредитного обслуговування сільського господарства України. Необхідність значних капіталовкладень в усі галузі сільськогосподарського комплексу на сьогодні в цілому зрозуміла переважній частині суспільства. Та значно складнішим є питання про шляхи конкретної організації практичної роботи по виявленню всіх потенційних фінансових джерел та ефективному використанню мобілізованих кредитних коштів.

Господарування на землі, мабуть, як ніяка інша галузь виробничої діяльності людини надзвичайно чутлива до найменших, інколи майже невлесних, не зафіксованих найдосконалішими макроекономічними моделями специфічних особливостей: природо-кліматичних, територіальних, демографічних, транспортних, нарешті, навіть побутово-звичаєвих. Тому успіх цієї складної і багатогранної, обумовленої багатьма чинниками роботи, з одного боку, є неможливий без подальшого

сміливого, творчого пошуку досконалих моделей соціально-економічної організації аграрного сектора народного господарства. З іншого боку, весь світовий досвід наочно свідчить, що пошук плідних форм організації економіки не можливий і у відриві від історичного досвіду, при відмежуванні від життєвих реалій, нехай і віддалених певним часовим проміжком.

Переконливий приклад напрочуд ефективної роботи по фінансовому забезпеченню розвитку сільського господарства України продемонструвала кредитна сільськогосподарська кооперація. Розквіт її діяльності припав на середину 20-х рр. ХХ ст.

Вільна, творча праця селянства, посилення допомога держави, вмiла організаційно-господарська діяльність різноманітних кооперативних систем, серед яких чільне місце займала кредитна, дозволили вже на кінець відбудовного періоду досягти немалих успіхів у розвитку сільського господарства.

Посівні площі навесні 1925 року склали вже 95 відсотків рівня 1913 року [1, 3]. Врожайність основних зернових культур у селянських господарствах також була близькою до довоєнного рівня [2, 165]. Поголів'я ж худоби вже в 1924 році становило 8,2 млн. - на 0,5 млн. більше, ніж у 1913 році [3, 91].

Та поряд з успіхами існували і серйозні труднощі. Гостро давалася взнаки нестача робочої худоби. Лише починалась широка робота по відновленню племінного тваринництва.

Ліквідація добре поставлених поміщицьких економік та розкуркулення великих заможних селянських господарств у перші післяреволюційні роки знизили середню врожайність, а отже і загальні обсяги збору як зернових, так і технічних культур. Тому загальний збір зернових в 1925 році все ще складав 91 відсоток від середньорічного збору 1909-1913 років [4, 134].

Подальше підвищення продуктивності сільського господарства, збільшення як загальних об'ємів сільськогосподарської продукції, так і її товарної частини, було найтіснішим чином пов'язане з розвитком діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації, яка виступала основним організаційно-економічним чинником цієї роботи.

В ході роботи Народи представників спілок сільськогосподарської кооперації (21 лютого 1925 року), які вели кредитну роботу.

відзначалось не мало суттєвих недоліків у роботі сільгоспбанків і подавались конкретні, чітко сформульовані пропозиції про шляхи подальшого поліпшення організаційної структури системи державно-кооперативного сільськогосподарського кредиту.

Виключну важливість цього завдання відзначила і VIII конференція ЦК КП(б)У (травень 1925 року). В резолюції "Доповнення до тез РКП(б) про роботу на селі" підкреслювалось, що необхідно приділити значну увагу найшвидшому завершенню організаційного будівництва сільськогосподарського кредиту, зокрема: добре налагодити взаємодію вищих щаблів системи з її периферією [5, 297].

Швидкий розвиток кооперативно-кредитної периферії, чому в значній мірі сприяли сільбанки, з часом привів до того, що яскраво виражений принцип централізації розподілення кредитів, задуманий як засіб, на певному етапі цілком доцільний, боротьби з хаотичністю, безладдям, а отже низькою ефективністю фінансування сільськогосподарського виробництва, почав спрацьовувати у прямо протилежний бік. Суворона централізованість почала привносити у господарське життя не лад, а безладдя.

Надання Укрсільбанком переважної частини кредитних коштів обов'язково цільовим призначенням (на придбання робочої худоби, проведення посівної тощо) із суто виробничої точки зору було виправдане, тому що в протилежному випадку, як це показала практика, кошти, що виділялись на виробниче кредитування, в умовах дрібнотоварного виробництва легко повертались "на комерцію". Поступове збільшення загального об'єму кредитних коштів почало створювати таку ситуацію: отримавши певну суму спеціальних кредитів, товариство не могло повністю вкласти їх у виробництво через відсутність необхідної кількості запитів саме на цей вид кредитів. Випускати ж отримані кошти товариству було не вигідно, оскільки, знаходячись в обігу, вони приносили йому певний комерційний прибуток, а також підвищували його господарський авторитет. Тому, як правило частина кредитів, формально наданих за призначенням, на ділі приховано переадресовувалася на інші виробничі потреби, хоча загальногосподарські інтереси вимагали інтенсифікації виробництва саме у тих галузях сільського господарства, на які передбачалися кредитні кошти.

У той же час сусіднє товариство могло відчувати гостру нестачу саме цього виду кредитів. Та це у кращому випадку. Траплялося і так, що кошти роздавались товариствами без будь-якої загальногосподарської доцільності. При цьому вони у більшості випадків направлялися на ту ж "комерцію".

Багато видів цільових кредитів через сезонний характер доводилося розподіляти за короткий час, тому, що через відсутність в системі сільськогосподарського кредиту достатніх резервних коштів, кредити надавалися вже безпосередньо перед початком тієї чи іншої господарської кампанії.

То ж цілком природно, що, проводячи операції у середньому із 150 товариствами, здебільшого віддаленими, сільбанки не могли у достатній мірі слідкувати за швидкоплинними соціально-економічними течіями вкрай динамічного господарського життя селянства, на стан якого одночасно впливали буквально десятки різноманітних факторів, сторонньому оку інколи просто непомітних, а під час і зовсім курйозних, але ж економічно цілком реальних. Так, наприклад, організовуючи розширення площ, зайнятих під тютюн, потрібно було наперед добре пам'ятати те, що селянин з перших же слів пропозиції прилучатись до вирощування тютюну завжди мав на увазі, а хто конкретно, яка особа з доброю чи негативною репутацією - буде визначати його сортність, від чого дуже залежала оплата праці селянина.

У ході проведеного в першій половині 1927 року детального обстеження роботи 23 кредитних сільськогосподарських товариств Київської округи було встановлено, що індивідуальні тримачі кредитів використовували їх за призначенням лише на половину [6, 59].

Незважаючи на постійне збільшення об'ємів кредитних коштів, сільбанки не могли також перешкодити їх розпорощенню. Середня сума кредиту, що надавалась товариствами на початку 1927 року, дорівнювала лише 30 карбованцям [7, 31]. Про купівельну спроможність цих коштів можна мати уяву з того, що 1 пуд пшеничного борошна коштував 3,0-3,8 крб., метр сукняної тканини - 7-8 крб., чоботи 15-18 крб. [8, 14]. Навіть незаможникам, чий господарства були особливо чутливі до розмірів отримуваних ними кредитів, оскільки власних виробничих коштів, які вони могли б докласти до суми кредиту, майже не було, на купівлю коня

часто надавались ті ж 30 крб. Природно, що ефект від такого кредитування був не значний.

Для розуміння сутності процесів, які характеризують діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації, слід чітко відзначити, що певний час, принаймні до середини 1927 року, вона розвивалася, спираючись на всебічну підтримку держави. На момент завершення формування її організаційної структури два вищих ступені системи, Укрсільбанк та губсільбанки, фактично являли собою державні акціонерні організації з досить незначною участю кооперативного капіталу.

Суто кооперативним був низовий ступінь - кредитні сільськогосподарські товариства. Але й тут основні кошти, якими оперували товариства, в значній мірі були державного походження. Вони передавалися товариствам за певний відсоток вищими ступенями - Укрсільбанком, губсільбанком.

Спеціалізований розподіл коштів вимагав систематичного, і при тому в дрібних сумах, кредитування сільськогосподарських товариств. Це змушувало товариства нести великі витрати на поїздки до кредитного центру - губсільбанку. По Уманській окрузі, наприклад, потрібно було покривати з цією метою 300-400 верст.

Віддаленість губсільбанків від розкиданих по декількох округах кредитних сільськогосподарських товариств практично виключала можливість реального контролю за господарчою доцільністю та фактичним використанням кредитних коштів. Ситуація ускладнювалася дуже приблизним обрахуванням реальних потреб тих чи інших місцевостей в сумах і видах кредитів. Це вело до того, що кредити часто використовувалися на непродукційне призначення.

Товариства ж нерідко свідомо йшли на перекручення вихідних даних, на основі яких губсільбанк визначав доцільність та розмір кредиту, з метою отримати якомога більше кредитних коштів, а надто коли вони надходили готівкою. Навіть один й той же район міг мати надлишок одних цільових коштів, а в той же час нестачу інших.

Це вело до того, що одні райони не рідко були перевантажені коштами, в той час інші відчували їх гостру нестачу, не будучи в змозі задовольнити навіть найголовніші потреби селянських господарів.

Необхідно було також удосконалювати фінансові стосунки системи кредитної сільсько-

господарської кооперації з іншими системами сільськогосподарської кооперації, які почали швидко розвиватися з кінця відбудовного періоду: тваринницькою, птахарською, буряківничою, плодоовочевою, насінницькою. Кредитні сільськогосподарські товариства у фінансових питаннях співпрацювали з сільбанками (акціонерними товариствами сільськогосподарського кредиту), організація ж збуто-постачальницьких операцій вирішувалась ними через спілки сільськогосподарської кооперації. Узгодити достатньою мірою ці два процеси вдавалось далеко не завжди.

Потреби всебічного розвитку сільськогосподарського виробництва знову почали настійливо диктувати необхідність об'єднання, але тепер вже на рівні спілок кооперативних товариств кредитної і збуто-постачальної роботи.

Загальне зміцнення всієї системи сільськогосподарської кооперації, покращення організаційного та фінансового стану цілої низки універсальних та спеціальних сільгоспспілок у поєднанні із зростанням потреби в координації кредитної та збуто-постачальницької роботи кредитних сільськогосподарських товариств поставили на порядок денний питання про реорганізацію економічно найбільш міцних сільгоспспілок у кредитні спілки.

Січневий (1925 року) Пленум ЦК КП(б)У, розглянувши це питання, відзначив, що, враховуючи організаційне та економічне зміцнення низової мережі кредитної кооперації, у ряді випадків можна вважати доцільним створення спілок кредитних сільськогосподарських товариств [9].

Друга сесія Надзорчої ради "Сільського господаря" (червень 1925 року) доручила правлінню спільно з Укрсільбанком негайно розробити статут спілки кредитних сільськогосподарських товариств [10, 79].

Потреби подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо великих, економічно міцних округ, нагально висували проблему створення в них самостійних установ сільськогосподарського кредиту. Міжокругові товариства сільськогосподарського кредиту вже не могли встигати за швидко зростаючими обсягами, темпами, урізноманітненням запитів чисельних виробників різних видів сільськогосподарської продукції.

Дотримуючись історичної правди, потрібно зазначити, що серед партійного і радянського

керівництва України не існувало якогось остраху чи упередженості відносно подальшого організаційного і фінансового розвитку кредитної сільськогосподарської кооперації. Керуючись принципом господарської доцільності, політбюро ЦК КП(б)У впродовж 1925-1926 років п'ять разів розглядало це питання, досить ґрунтовно розв'язуючи цілу низку проблем, необхідних для його вирішення [11, 40]. Остаточоно воно було розв'язане постановою політбюро ЦК КП(б)У від 11 червня 1926 року, якою затверджувалось положення про спілку кредитних товариств [12, 40].

На кінець 1926 року, про що йшлося у доповідній записці на адресу ЦК КП(б)У голови правління Укрсільбанку І. Мусульбаса, вже цілий ряд округ - Артемівська, Луганська, Старобільська, Прилуцька, Білоцерківська, Моколаїська, Зінов'ївська, Первомайська - настійливо наполягали на створенні спілок кредитних сільськогосподарських товариств [13, 40]. Здавалось би, що за умов, коли прагнення широким кіл кооперативної громадськості мало в Україні всебічну підтримку, від окружкому партії і окрвиконкому до ЦК КП(б)У і Укрсільбанку, проблем із вирішенням цього назрілого питання господарського життя не повинно було б виникати.

Це завдання полегшувалось тим, що певний досвід кредитної роботи був на той час вже накопичений спілками сільськогосподарських товариств, або як їх в той час називали - сільгоспсоюзами.

Незважаючи на те, що хоча формально сільгоспсоюзи і не займалися фінансово-кредитною роботою, на практиці вони проводили дуже важливу організаційно-господарчу роботу, створюючи оптимальні умови для ефективного використання кредитних коштів. Вони вели велику організаційну роботу по створенню низової мережі кредитних сільськогосподарських товариств, зміцнюючи цим самим основну мережу губсільбанків. Систематично інструктували низових кооперативних працівників з питань фінансово-кредитної роботи, проводили ревізійні обстеження, запобігаючи можливим зловживанням, чи й просто ліквідуючи фінансову нерозпорядливість, яка сама по собі могла привести до великих грошових збитків.

Виступаючи головною організаційно-господарською ланкою кооперативного руху на селі, сільгоспсоюзи активно впливали на зміст

та характер кредитної політики на місцях, формуючі основні її елементи, сільгоспсоюзи неквапливо, без поспіху творили міцну, надійну основу для розвитку виробничих сил та підвищення товарності селянських господарств. Кредитні важелі ефективно використовувались для чисельного зростання кооперації, що в свою чергу зміцнювало її фінансові можливості за рахунок сплати вступних, пайових та спеціальних внесків.

Велику увагу сільгоспсоюзи приділяли досконалому вивченню специфічних особливостей економіки окремих районів: природно-кліматичних умов, можливостей переробної бази, транспортних шляхів, наявності агрономічних, зоотехнічних спеціалістів, місцевих землеробських традицій, психологічної підготовленості селянства до участі в тій чи іншій господарчій роботі.

Використовуючи кредитні кошти з державних та кооперативних фондів, сільгоспсоюзи одночасно створювали умови для максимального залучення до виробничої діяльності власних грошових накопичень селянства.

Враховуючи наявні природно-кліматичні фактори, економічний розвиток тієї чи іншої місцевості, сільгоспсоюзи приділяли пильну увагу економічно доцільному розміщенню коштів, дбаючи про їх максимальну народногосподарчу віддачу. Одночасно активно проводили організаційні заходи, спрямовані на здешевлення кредиту для селян-позичальників. Сільгоспсоюзи фактично здійснювали і практичний контроль за доцільністю кредитної роботи того чи іншого кредитного сільськогосподарського товариства. Будучи одним із найавторитетніших чинників господарського життя, сільгоспсоюзи активно впливали на спрощення порядку кредитування, максимальне наближення кредитуючих організацій безпосередньо до селянських господарств.

Та вже на початковому етапі реалізації цих завдань реалістично думаючим партійним та господарським працівникам довелося зіткнутися з впертою протидією завзятих поборників "чистоти революційних принципів". Поряд з партійними та радянськими інстанціями, вони обіймали багато керівних посад і в Укрсільбанку. В загальноукраїнській та місцевій пресі з'явився цілий ряд статей, автори яких твердили, що сільбанки та їх філії - це "командні висоти", а організація кредитних спілок - "поступка

куркульо".

В концентрованому вигляді такі настрої голосно звучали і в напористо атакуючому виступі на XIV партконференції РКП(б) (квітень 1925 року) Ю. Ларіна [14, 172]. За ним, що не було таємницею для вищого ешелону партійно-господарського керівництва в Україні, стояв Й. Сталін.

Та загальна ситуація в країні на той час складалася не на їх користь. Розпочавши з літа 1924 року запеклу боротьбу проти своїх недавніх спільників - Каменева і Зінов'єва - Сталін з тактичних міркувань змушений був опиратися на більш реалістично мислячих лідерів партії і країни - Рикова, Калініна, Бухаріна. Загострення боротьби всередині політбюро вимагало від обох сторін між якими, власне, не було ніяких принципових розходжень в оцінці становища та виборі форм і методів керівництва, піти на цілий ряд суттєвих кроків, популярних серед широкої громадськості. То ж не дивно, що саме 1925 рік позначився "потеплінням" всього внутрішньополітичного курсу, в тому числі й значною лібералізацією економічної політики.

Зазнавши очевидної поразки в ході започаткованої ними ж дискусії, не маючи сил для відкритої політичної протидії через відсутність прямої підтримки "центру", прихильники "тиску" на селянство з середньої адміністративно-бюрократичної ланки почали всіляко гальмувати практичну роботу по створенню кредитних спілок. В цьому їм, зокрема, додавало сил і те, що навіть у одній з найбільш конструктивних, у плані визначення подальших шляхів розвитку аграрного сектора народного господарства, резолюції XIV конференції РКП(б) "Про кооперацію" все ж містились досить однозначні застереження не просто про збереження, а навіть про посилення "небезпеки", яка в майбутньому вбачалася у розвитку приватного підприємництва, зміцненні селянської "буржуазії" та загостренні конкуренції між соціалістичними та капіталістичними елементами господарства як у місті, так і особливо у селі [15, 458].

Що це були не пустопорожні розмови, слід віддати належне тогочасній "керівній команді", було швидко підтверджено реальною практикою. Вже через два місяці після прийняття цих рішень, в червні 1925 року, під прямим тиском партійно-урядових інстанцій губернські товариства сільськогосподарського кредиту

змушені були піти на економічно зовсім необгрунтований крок - припинити розповсюдження серед населення спеціальних, вартістю 5 крб. золотом, селянських акцій [16, 78]. Це було зроблено незважаючи на те, що такі операції в січні 1923 року були санкціоновані спеціальним декретом ВУЦКВ [17, 11]. Придбавши одну чи декілька акцій, селянське господарство, нарівні з державними та кооперативними установами, отримувало ряд важливих юридичних та економічних прав, а крім того, ще й цінні для нього господарські пільги. Негативне значення цього кроку важко переоцінити. Адже по мірі відновлення і зміцнення селянських господарств саме цей напрямок діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації повинен був стати головним джерелом надходження коштів до системи кооперативного сільськогосподарського кредиту.

На вимогу реалістично мислячих радянських працівників, широких верств кооперативної громадськості питання про штучні перепони на шляху до подальшої розбудови кредитної кооперативної системи спеціально розглядалося НК РСІ УСРР [18, 40]. Були відхилені як такі, що не відповідали реальним потребам селянства, пропозиції про надання організованим кредитним спілкам суто фінансових функцій.

Про те наскільки актуальним було для сільського господарства питання про організацію кредитних спілок з посередницькими санкціями свідчить факт, що ще до офіційного вирішення цього питання, 9 серпня 1925 року на Катеринославщині, 29 серпня в Первомайській окрузі, пройшли організаційні збори по створенню кредитних спілок, були окреслені реальні шляхи формування їх основних та оборотних коштів [19, 77]. Спеціально присвячене цьому питанню засідання Української економічної наради (8 лютого 1926 року) відзначало, що з місць надійшло вже 17 заяв про дозвіл на організацію кредитних спілок. Розглянувши подані матеріали, УЕН вирішила, що є всі підстави для безвідкладного початку роботи Сталінської кредитспілки. Відносно Ізюмської та Херсонської кредитних спілок, не заперечуючи в принципі проти початку їх роботи, УЕН визнала за необхідне негайно провести їх всебічне обстеження [20, 40].

"Сільський господар" виробив спеціальне положення, що визначало основні питання організації та діяльності кредитних спілок. їх

членами могли бути кредитні сільськогосподарські товариства, спеціальні сільськогосподарські товариства, артілі, комуни, які за обсягом господарської діяльності не могли бути достатньо обслуговувані кредитними товариствами, а також спілки спеціальних сільськогосподарських товариств.

Кредитні спілки безпосередньо включалися у кредитний план Укрсільбанку, який передавав їм всі кредитні кошти, що були призначені для даного району. Продовжуючи залишатись членами "Сільського господаря" і користуючись його обслуговуванням з організаційних питань, збуто-постачальницькій роботі, кредитні спілки одночасно входили в систему Укрсільбанку і обслуговувались ним по лінії сільськогосподарського кредиту.

Перший етап цієї роботи було завершено 27 серпня 1926 року. Раднарком України прийняв постанову "Про реорганізацію районних спілок сільськогосподарських кооперативів в кредитні спілки" [21, 351]. Реорганізації універсальної сільгоспспілки у кредитну передувала детальний аналіз її фінансового стану, вивчення складу клієнтів, її кредитоздатність, господарські перспективи, підготовленість управлінського персоналу. Особлива увага приділялася розвитку мережі кредитних сільськогосподарських товариств, їх економічному становищу, а також доцільному узгодженню районів господарської діяльності з адміністративними кордонами. Такий підхід до справи виключав можливість перетворити серйозну ділову роботу на гучну кампанію. На 1 жовтня 1926 року в Україні вже працювали три перші кредитні спілки. Вони об'єднували 259 кредитних сільськогосподарських товариств, які налічували 71,3 тис. членів [22, 50]. Вже перші кроки кредитних спілок підтвердили доцільність їх створення. Якщо середній баланс трьох спілок (Сталінської, Херсонської та Ізюмської) за період з 1 жовтня 1926 року по 1 вересня 1927 року збільшився на 193 відсотки, то середній баланс 10 сільбанків за цей же період лише на 148 відсотків [23, 78].

Особливо показовою була робота кредитних спілок по організації селянських вкладів. За вищезгаданий період 7 кредитних спілок (кожна з них виконувала всі функції сільбанку) - Сталінська, Ізюмська, Херсонська та чотири нових, що працювали лише 2 місяці - мобілізували 1,17 млн. карбованців, або майже

34 відсотки від сум вкладів, мобілізованих сільбанками, які обслуговували 33 округи [24, 99].

На основі узагальнення досвіду роботи кредитних товариств, а потім і перших спілок кредитних товариств, ЦВК та Раднарком СРСР 18 січня 1927 року видали спільне "Положення про кооперативний кредит", яке забезпечувало авторитетну законодавчу основу створення кредитних спілок і намітило широку перспективу їх дальшого розвитку [25,39]. В положенні особливо наголошувалось, що кредитно-кооперативні організації повинні були зосередити свої зусилля на забезпеченні, в першу чергу, виробничих потреб населення, а також сприяти йому у нагромадженні грошових коштів. Прийняття цього законоположення мало велике позитивне значення у справі розвитку кредитної кооперації. Адже її діяльність була пов'язана, насамперед, з грошовими коштами селянства, яке дуже чутливо сприймало все, що гарантувало їх збереження чи навпаки. Підведення під кредитну кооперацію такої авторитетної законодавчої основи, як спільна постанова ЦВК та Раднаркому СРСР, зміцнювало довіру до неї самих широких верств селянства.

На 1 жовтня 1927 року в Україні працювали вже 18 кредитних спілок. їх діяльність позитивно впливала на загальний стан системи сільськогосподарського кредиту. Так, сума кредитів, виданих одним товариством, збільшилась з 14,8 тис. карбованців у 1925/26 році до 35,3 тис. карбованців у 1926/27 році [26, 224].

Наочним підтвердженням вірності вибору такої організаційної форми кооперативної роботи є той факт, що створення спілок кредитних сільськогосподарських товариств не декретувалося згори, а навпаки, йшло саме, переборюючи опір міцніючого радянського чиновництва, внаслідок розвитку кооперативної ініціативи самого селянства та його різного роду об'єднань.

1. *Сільський господар*. - 1924. - №7. - С.2.
2. *Там же*. - 1924. - №6. - С.27.
3. *Складено на основі: Коопероване село*. - 1927. - №20. - С.63.
4. *Складено по: Сільський господар*. - 1924. - №6. - С.2; *Коопероване село*. - 1927. - №24. - С.12.
5. *ЦЦАВО України*. - Ф.290. - Оп.4. - Спр.34. - Арк.146.
6. *Радянське село*. - 1927. - *Исерпня*.

7. Підраховано на основі: ЦДАВО України. - Ф.0325. - Оп.1. - Спр.392. - Арк.10.
8. ЦДАВО України. - Ф.325. - Оп.1. - Спр.292. - Арк.10.
9. Там же. - Ф.325. - Оп.1. - Спр.272. - Арк.100.
10. Там же. - Ф.325. - Оп.1. - Спр.102. - Арк.28.
11. Там же. - Ф.325. - Оп.1. - Спр.272. - Арк.30.
12. Там же. - Ф.320. - Оп.1. - Спр.272. - Арк.30.
13. Січеський господар. - 1926. - №20/21. - С.16.
14. Коопероване село. - 1927. - №20. - С.62.
15. Весняна засівна кампанія і заходи с-г. кооперації... - С17-18.
16. ЦДАВО України. - Ф.27. - Оп.2. - Спр.49. - Арк.33.
17. Сільський господар. Звіт за 1927/28 операційний рік. - С18.
18. Там же.
19. Весняна засівна кампанія і заходи с-г. кооперації - С.19.
20. Кооперована громада. - 1929. - №12. - С.14.
21. Кооперована громада. - 1929. - №7/8. - С.Ю.
22. Там же. - С.42.
23. Складено на основі: Коопероване село. - 1927. - №20. - С.62; Сільський господар. Звіт за 1927/28 операційний рік. - С.28.
24. Підраховано на основі: ЦДАВО України. - Ф.27. - Оп.8. - Спр.Пб-Арк.46.
25. Див.: КПСС в резолюціях... - Т.3. - С.373.
26. Див.: там же.

УДК: 94 (477) "18/19": 332.2

Марочко В.І. (м.Київ)

Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини XIX - першої половини XX століття

Кооператив, кооперація, кооперативний рух, кооперативне товариство, кооперативна система - історико-теоретичні поняття, які віддзеркалюють організаційні основи сільсько-господарського дрібнотоварного виробництва в українському селі. Вони споріднені, але вирізняються між собою функціональними ознаками, зумовленими організаційно-господарським та юридичним статусом кожної структурної одиниці кооперативної системи: товариства, спілки тощо.

В історії та теорії кооперативного руху існує чимало визначень самої суті кооперації. Її з'ясування має велике науково-практичне значення для виявлення "кооперативності" сільськогосподарських підприємств. Майже всі фундатори і теоретики кооперації, починаючи

з другої половини XIX століття і до середини 20-х рр. XX століття, вважали кооперацію новою формою суспільно-господарської організації дрібних товаровиробників. Науковці виокремлювали універсальні принципи діяльності кооперативних товариств: добровільності, соціальної взаємодопомоги, економічної зацікавленості. Принцип добровільності не обмежувався самостійною згодою селянського двору стати членом кооперативу. Він означав можливість вибору форм кооперації, свідчив про розвиток своєрідності кооперативної демократії, тобто соціальної самоорганізації безпосередніх товаровиробників[^] сільському господарстві.

Теорія кооперації, особливо селянської, досить вичерпно висвітлена у працях вчених першої чверті XX століття¹. В.О. Тотоміанца [1], С.Л. Маслова [2], М.І. Туган-Барановського [3], М.Л. Левитського [4], А.Є. Куличеного [5], О.В. Чаянова [6]. Видатним теоретиком кооперації був М.І. Туган-Барановський.

М.І. Туган-Барановський

Його заслуга, як знаного вченого і досвідченого організатора української кооперації, полягала в тому, що він спромігся у найкритичніший для суспільства час піднятися над повсякденною практикою, узагальнити і

водночас з'ясувати суперечливі проблеми кооперації з точки зору наукового аналізу. Він вважав, що господарською системою дрібних товаровиробників є кооперативне товариство. На його глибоке переконання, це не благодійне об'єднання, не установа ідейно-політичної пропаганди, а, насамперед, господарська одиниця для досягнення окремими соціальними групами конкретних економічних результатів [7]. Для заснування кооперативного товариства важливо мати не лише матеріальні кошти, а також добровільну згоду безпосередніх виробників і соціальну готовність суспільства. Товариство, на переконання вченого, можна вважати кооперативним лише тоді, коли воно ставить за мету не одержання максимального прибутку на затрачений капітал будь-якою ціною, а, передусім, дбає про добробут своїх членів шляхом спільного господарювання [8]. Необхідно зазначити, що М.І. Туган-Барановський не був байдужим до соціалістичної ідеї, але не більшовицького гатунку, а європейського, тобто соціал-демократичного спрямування. Безперечно, його світоглядні і політичні погляди певним чином позначились на концептуальних основах власної теорії кооперації.

Торкаючись проблеми соціально-класової та економічної природи кооперації, вчений виокремлює три основні соціально-організаційні форми: пролетарську, селянську і дрібнобуржуазну [9]. В статті "Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії"² (1918 р.) він порушує, на перший погляд, риторичне, але досить важливе концептуальне питання: "не всяке підприємство кооперативу є кооперативне підприємство" [10]. Наприклад, цукроварня, яка була членом кредитспілки, але водночас використовувала найману робочу силу. Інша справа, коли її організували селяни - безпосередні виробники сільгоспсировини.

Кооперацію селян М.І. Туган-Барановський вважав об'єднанням товаровиробників, конкретною організаційною формою соціального захисту від визиску торгівельного чи промислового капіталу. Він аналізував кооперативну систему за умов ринку, наявності товарного виробництва, банківського, а на селі - лихварського капіталу, а відтак обстоював принципи діяльності кредитної селянської кооперації. Його теорія класовості кооперації була своєрідною, яка абсолютно вирізнялася від більшовицької. Михайло Іванович допускав

можливість створення кооперативних товариств різними соціальними групами [11]. Кооперація, на його думку, вабила селянина тим, що не усупільнювала його господарства, не руйнувала соціальної структури даного виробничого процесу. У відомому дослідженні "Соціальні основи кооперації" М.І. Туган-Барановський наголошував на тому, що селянин-кооператор є "осередком складної кооперативної організації"³, яка не руйнує його господарство [12]. Самодіяльність і самодопомогу він вважав характерними функціональними ознаками селянської кооперації.

Розбудовчу функцію кооперації виокремлював Л. Зак, котрий на початку 1919 р. [13], вшановуючи світлу пам'ять М.І. Туган-Барановського, зазначав, що кооперативні товариства започатковують новий тип сільськогосподарського виробництва, коли селянин переймається лише питанням організації праці, а решту господарських операцій - кредитування, постачання, переробка, збут продукції - виконує кооперативна система: від сільського товариства до спілки.

М.І. Туган-Барановський одним з перших розробив класифікацію кооперативних товариств за соціально-економічними та функціональними ознаками. Він називає дев'ять видів кооперативних об'єднань: кредитні, споживчі, будівельні, закупівельні, збутові, переробні, підсобні, трудові та виробничі артілі [14]. Кожен з перелічених видів кооперативних товариств мав типовий статут. Зосередження уваги на відмінних і спільних ознаках деяких видів кооперації має принципове значення для виявлення її сутнісних характеристик. Історики кооперативного руху, не з'ясувавши його специфіку, інколи ототожнюють поняття, явища, які стосуються саме типових рис кооперації. Зокрема, "кооперативне будівництво" вважають синонімом руху, розвитку, поступу, забуваючи про те, що це просто галузь кооперації, одна з її організаційних підсистем.

Принципове значення для організації і функціонування кооперативної системи має вивчення теоретичної спадщини М.І. Туган-Барановського щодо взаємовідносин кооперації і держави, з'ясування ролі кооперативного вкладу в економічне життя капіталістичного і соціалістичного суспільства. Вчений застосовує системний аналіз проблеми. Кооперація, на його думку, виникає на хвилі революційного, соціалістичного руху, але її⁴ не можна ототож-

новати з соціалізмом [15]. В одній з останніх статей "Кооперація в сучасну світову епоху" (1919 р.) вчений намагається показати діалектичну відмінність між поняттями, якими рясніли всі газети. Він вважав, що "соціалістична революція - це не є соціалізмом", а "соціалістичний уряд ще не є соціальним суспільним ладом" [16]. Для їх функціонування необхідно було мати справжнє соціалістичне господарство, яке базувалося б на суспільній, а недержавній власності. Оцінюючи особливості політичного та соціально-економічного життя суспільства, він дійшов висновку, що "соціалізм найближчого майбутнього може бути тільки державним соціалізмом" [17]. Йшлося про більшовицьку модель соціалізму, яка "містить в собі дуже мало етики, його рухлива сила є не етика, а люта класова ворожнеча і класовий егоїзм" [18]. Знаючи специфіку економічного устрою західноєвропейських держав, М.І. Туган-Барановський вважав їх значно ближчими до соціалізму, ніж Росію - "соціалістичну республіку сходу".

Західноєвропейське суспільство функціонує на засадах парламентаризму, ринкової економіки, багатопартійної системи формування політичних владних інститутів, демократичних прав і свобод, приватної власності. За таких умов соціалізм означав не соціалізацію всього і вся, а забезпечення організаційно-господарських та правових підвалин для соціальної самореалізації. Модернізація чи трансформація суспільства, яку започаткували більшовики у 1918 році, вирізнялася не лише формами і методами, а, насамперед, функціональними принципами: замість парламентаризму постала класово-представницька й ідеологічно обмежена форма законодавчої влади, монопартійна система функціонування владних структур, пролетарська демократія, державна власність на засоби виробництва, планова економіка тощо. Соціального ідеалу суспільного розвитку, на переконання М.І. Туган-Барановського, можна досягнути через кооперацію, а не лише через державу. Він вважав, що "сучасний соціалізм" і селянська кооперація "йдуть не протилежними, але різними шляхами" [19]. По-перше, кооперація не є організаційною формою концентрації селянських господарств та перехідною ланкою до соціалізму. Кооперація, якщо вона діє на справжніх кооперативних принципах, не поглинає господарств. Вона, на переконання

вченого, навіть охопивши обіг та виробництво, призвела б лише до утворення виробничої артілі. Їхня сукупність сприяла б формуванню селянської виробничої асоціації, а не колгоспу. Актуальними залишаються теоретичні праці відомого економіста-аграрника О.В. Чаянова. Він економічно обґрунтував основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації, виклав власну концептуальну систему класифікації кооперативних товариств, дуалістичної природи кооперації (як системи підприємств і форми соціальної самоорганізації виробників). Його теорія оптимізації дрібних сільськогосподарських підприємств, вертикальної і горизонтальної концентрації ("кооперативної колективізації"), аналіз особливостей окремих видів і типів селянської кооперації - заслуговують спеціального і прагматичного дослідження.

О.В. Чаянов

Особливістю кооперативного руху в Україні було помітне відставання теорії від практики становлення кооперації. Найпершими постали споживчі кооперативні осередки. Зокрема, у 1863 році, за свідченням відомого етнографа XIX століття Ф. Щербини, в одному з сіл Полтавської губернії з'явилася перша

кооперативна бакалійна крамниця [20]. Однак, першим товариством, котре започаткувало розвиток споживчої кооперації в Російській імперії взагалі, було Харківське, статут якого офіційно зареєстрували 6 жовтня 1866 року. Ініціаторами його створення були члени Харківської громади професори Бекетов, Гордієнко, Брильянтів [21], хоча частіше згадують активних діячів споживчого товариства М.П. Балліна та В.С. Козлова.

До початку 90-х років XIX століття споживча кооперація розвивалася переважно в містах. Голодні 1891-1894 рр. виявили до неї зацікавленість серед сільського населення. Зразковий статут споживчого товариства 1897 року та відповідні пільгові умови (достатньо заяви фундаторів до губернатора) сприяли розвитку цієї форми селянської кооперації. Наприкінці 1913 року в Україні діяло 2871 споживче товариство, з них дві третини були сільськими [22]. В українських губерніях Російської імперії, за підрахунками М.І. Туган-Барановського, зосереджувалася четверта частина товариств споживчої кооперації [23].

Майже одночасно з споживчими почали з'являтися осередки кредитної кооперації. Перше ощадно-позичкове товариство в Україні виникло в 1869 році у м. Гадяч, яке проіснувало до 1918 року [24]. В 1895 році уряд видав закон про установи дрібного кредиту, яким дозволив створення кредитних товариств. Ощадно-позичкові товариства діяли на паях, а кредитні формували свій основний капітал із позичених коштів. Держбанк надавав кредитним товариствам, які фактично виконували роль його агентів, цільову позику на суто виробничі потреби. Позику одержували й аграрно-позичкові об'єднання, але під заставу нерухомого майна [25]. В 1895 році діяло ощадно-позичкове товариство в селі Дзєндзелівці Уманського повіту, рахівником якого був тоді молодий Християн Барановський [26]. Станом на 1 липня 1913 року в Україні налічувалося 724 ощадно-позичкових і 1713 кредитних товариств [27], які становили п'яту частину кооперативів подібного типу Російської імперії, а наступного 1914 року - відповідно 911 позичкових і 2181 кредитних, які обслуговували 1,7 млн. чол. [28]. Переважна кількість споживчих і кредитних товариств діяла на селі.

Ставлення російської держави до української кооперації зумовлювалося відповідним політико-економічним статусом "юго-

западного края", тобто підлеглим становищем українських губерній, територіальною, а не суто національною системою економічних відносин. Кооперативні товариства не мали власних спілок, хоча спробу їх заснування виявляли українські кооператори. Останні вимагали ведення діловодства українською мовою, але не заперечували загальноросійських кооперативних установ, проте обстоювали принцип федералізму. В Україні виходили друком українські кооперативні часописи: "Наша кооперація", "Українська кооперація", "Світова зірниця", "Хлібороб", "Рілля", "Комашня". В архівах збережені звіти різних кооперативних товариств, їхні статuti. За неповними підрахунками, до революції діяло 15 типів кооперативних товариств, які охопили майже всі галузі сільськогосподарського виробництва - тваринництво, рослинництво тощо. Створення та діяльність всіх видів кооперації відбувалися на підставі зразкових статутів, а після Лютневої революції 1917 року на організаційних принципах "Положення про кооперативні товариства та їхні спілки" від 20 березня і постанови "Про реєстрацію товариств, громад і спілок" від 21 червня 1917 року, ухвалених Тимчасовим урядом [29]. Обидва закони розглядали українську кооперацію як складову частину всеросійської кооперативної системи, хоча кооперативні принципи мали демократичну спрямованість.

Сільськогосподарська кооперація має давні витoki. її організаційною формою була спочатку артіль, ідея заснування якої виникла і була реалізована у 1820 році в селі Карлівка Полтавської губернії. Кожна селянська родина одержала від місцевого пана 6 десятин землі, 2 воли і відповідний реманент. Спочатку зголосилися до співпраці 120 селянських дворів, а згодом їх налічувалося 520. Землю обробляли спільно, худобу утримували в артільному хліві, а врожай розподіляли порівну - половина панові, а решта селянам. Артіль діяла 12 років [30]. Хліборобські артілі на селянських землях почали з'являтися у 90-х роках XIX століття на Херсонщині. Ініціатором їх створення був М.В. Левитський, якого називали "артільним батьком" української кооперації. Його перша хліборобська артіль виникла 17 (30) вересня 1894 року в селі Федвор Олександрівського повіту [31], а наприкінці 90-х років налічувалося 125 артілей [32]. Херсонським хліборобським артілям присвятив свою п'єсу І. Карпенко-Карий

"Понад Дніпром". Артіль за своїм статутом нагадувала ТСОЗ 20-х років, але виписані ним права пайовиків виконувалися: селянин залишав артіль разом з його часткою майна. Худоба утримувалась у хлівах. Усупільнення землі, яке мало доволі умовний характер (на час перебування в артілі), відбувалися за згодою. Необхідну норму делегування земельного паю, скажімо, обирали у розмірі 5 десятин. Якщо селянин пропонував менше, то решту компенсував грошима, відповідно до ринкової ціни землі в регіоні. Розподіляли врожай таким чином: створювали необхідні фонди (фуражний, насінневий), сплачували борги, податки, а решту видавали селянам по кількості робочих душ в кожній родині, тобто діяв своєрідний коефіцієнт трудової участі [33]. Артільна форма не прижилася в українських чорноземах, селяни поверталися до індивідуального господарства, поправивши за рахунок спільного обробітку власне економічне становище.

До революції виникли і суто кооперативні сільськогосподарські товариства, які займалися організацією виробництва, переробки та збуту продукції селянських господарств. Напередодні Першої світової війни діяло 1061 сільськогосподарське товариство, тобто їх п'ята частина від загальноросійського загалу [34]. З'явилися фахові об'єднання, які займалися заготівлею та переробкою молока, виготовленням масла, сиру. Перша кооперативна молочарня в Україні виникла в 1910 році в Узині Васильківського повіту [35]. Поширеною формою збутових форм кооперації була молочарська артіль. З 84 фахових товариств, які діяли у 1913 році в Україні, 43 становили артілі по переробці та збуту молока [36].

Функціонували товариства, котрі займалися збутом продукції птахівництва, городництва, рільництва, садівництва. Наприклад, у с. Стара Петрівка, під Києвом, діяло кооперативне товариство по збуту полуниць [37]. Існувало п'ять кооперативних млинів [38], запроваджувалася система кооперативного страхування худоби, що діяла за статутом сільськогосподарського товариства. Зокрема, О.В. Чаянов опублікував у Харкові брошуру з проблем кооперативного страхування худоби [39], атрохи згодом з організації кооперативного збуту льону та інших технічних культур [40].

Формування національної кооперативної системи припадає на роки Української революції та визвольної боротьби 1917-1920 рр.

9 квітня 1917 р. постав Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК) - "ідейний представник української кооперації в Україні, в Росії і за кордоном" [41], котрий координував діяльність кооперативних установ, займався підготовкою проектів закону з кооперації, скликав з'їзди тощо. Існували міжгалузеві центральні кооперативні об'єднання - ради кооперативних з'їздів. Зокрема, Харківська обласна рада кооперативних з'їздів, яка входила до складу Всеросійської ради кооперативних з'їздів, впливала на діяльність кооперації в Харківській, Полтавській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Курській губерніях і навіть частково на Дону [42].

Впродовж 1917-1918 рр. виникли і діяли центральні кооперативні установи - "Український народний кооперативний банк", Дніпровський союз споживчих спілок ("Дніпросоюз"), Центральна господарська кооперативна спілка ("Централ"), Київська спілка установ дрібного кредиту, Фінансовий кооперативний комітет. Ініціаторами та ідейними лідерами центральних кооперативних спілок були відомі вчені, кооператори, політичні і громадські діячі: М.І. Туган-Барановський, Х.А. Барановський, Д.О. Коліух, П.М. Доманицький, М.В. Левитський, К.А. Мацієвич, Б.М. Мартос, М.О. Хотовицький, О.М. Челінцев, К.С. Кононенко, Д.І. Тасенко та інші.

Теоретики української кооперації обстоювали принципи самодіяльної національної кооперативної системи. Вони усвідомлювали той факт, що кооперація не може бути економічно ізольованою, але "кооперативний шлях України повинен іти на культурний і економічно дуже зв'язаний з нею Захід, а не на Північ" [43]. Радикально налаштовані лідери української кооперації заперечували будь-які ідейно-організаційні відносини з московськими кооперативними установами, навіть вимагали усунення російських кооперативних спілок в Україні, позаяк "московська кооперація веде чисто політичну боротьбу з нами, вона розбиває нашу кооперативну справу, а з нею в купі - руйнує й нашу молоду народну республіку" [44]. Вік. Доманицький обстоював необхідність становлення власної сільськогосподарської кооперативної системи, яка сприяла б "збагаченню культури, національної свідомості, визволенню" [45]. Відомий теоретик національної української кооперації К. Мацієвич також вважав, що кооперація "рух суто демокра-

тичний, який бере своє джерело в глибинах народного руху не може не одержати від нього національного кольору" [46]. Дехто прагнув збереження суто кооперативних принципів, хоч і не заперечував самодіяльної кооперативної національної системи. "Артільний батько" української кооперації Микола Левитський розробив символіку та атрибутику національної кооперації.

В українському кооперативному русі періоду революції існували суперечливі моменти, особливо між київськими і харківськими кооперативними установами. Перші вимагали визнання за ними статусу всеукраїнських, а інші сповідували ідею федералізму.

В Україні впродовж 1917-1920 років діяла національна кооперативна система, яка мала завершеною триступеневу структуру: товариство - спілка товариств - спілка спілок. У другій половині 1918 року налічувалося близько 15 тис. кооперативних товариств і 222 спілки, з них споживчих -120, комбінованих -41, кредитних - 43, сільськогосподарських - 7, неторгових - 11 [47]. З 15 тис. кооперативів, які діяли в Україні, четверту частину становили сільськогосподарські, хоча кредитні і споживчі переважно діяли на селі. Понад 200 спілок - занадто. За підрахунками Вік. Доманицького, для України вистачило б і 40 кредитних спілок [48]. Сільськогосподарська кооперативна спілка "Централ" мала осередки в Одесі, Харкові, Херсоні, Вінниці, Ростові-на-Дону, Катеринославі. Баланс "Централу" становив 20 млн. крб., іноземного капіталу не було [49]. Влітку 1920 року до "Централу" входила 51 кооперативна спілка [50]. Спілкою було придбано завод сільськогосподарських машин в Одесі [51]. Налагоджували зовнішньоекономічні контакти, яким перешкодила війна та внутрішня руїна, але торгували у Фінляндії, Австрії, Німеччині, мали представництво в Женеві, входили до складу міжнародного кооперативного альянсу.

Українська самодіяльна кооперативна система перестала існувати восени 1920 року. Весною 1920 року нарком земельних справ Д.З. Мануїльський назвав "Дніпросоюз" - "українським націоналістичним центром", навколо якого гуртувалася "чумаза українська буржуазія і багаточисельний куркульський прошарок села" [52]. ЦК КП(б)У вимагав від губкомів встановити контроль за роботою "старої буржуазно-шовіністичної кооперації України" [53] У10 серпня 1920 року РНК УСРР

видав декрет "Про об'єднання усіх видів кооперативних організацій" [55], за яким призупиняв діяльність української кооперативної установи, а їхні низові спілки та товариства фактично ліквідовувалися. Майно українських кооперативних центрів переходило до "Вукоопспілки", яка стала технічним апаратом Наркомпроду і виконувала функції розподілу продовольчого забезпечення. Все населення віком від 18 років приписувалось до єдиних споживчих товариств (ЄСТ), які займалися продовольчим забезпеченням населення. Кооперація, яка виникла у 60-х роках XIX століття, перестала існувати на початку 1920 року. Так, 6 вересня 1920 року назавжди припинив свою діяльність "Централ" - кооперативна спілка сільськогосподарських товариств [56].

Впродовж 1920-1921 рр. кооперативної системи в Україні не існувало, власне як і самої кооперації. "Вукоопспілка" не мала виразних кооперативних ознак, не мала відповідної мережі. Дві обставини вплинули на руйнацію української національної кооперативної системи: встановлення радянської влади та запровадження в Україні "воєнного комунізму". Українська кооперація, яка виникла за доби УНР, була визнана більшовиками ворожою, а відтак шляхом політично-репресивних заходів її ліквідували. Політика "воєнного комунізму", як перша і невдала спроба передчасного запровадження комуністичного ладу, зруйнувала кооперацію економічно. Необачний і катастрофічний за соціально-економічними наслідками крок від товарного типу виробництва до натурального господарства, від ринкової системи до простого продуктообміну через технічний апарат "Вукоопспілки" та Наркомпроду завершився крахом більшовицьких ілюзій щодо створення комуністичного суспільства шляхом "революційного нажима". В Нова економічна політика, організаційно-правові, політико-економічні та соціально-господарські основи якої випрацьовували і реалізовували впродовж 1921-1929 рр., безперечно, сприяла відродженню кооперації, втому числі й сільськогосподарської. 16 серпня 1921 року Всеросійський ЦВК та РНК видали декрет "Про сільськогосподарську кооперацію" [57], а 18 жовтня 1921 року ВУЦВК та Раднарком УСРР видали аналогічний декрет [58]. 17 березня 1922 року ВУЦВК затвердив статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних спілок [59] Упродовж

1922 р. правління "Сільського господаря" поповнили більшовики - В.П. Затонський, П.П. Любченко, В.М. Качинський, - а 30 листопада 1922 р. його очолив сам П.П. Любченко [60].

Радянська держава, яка керувала розвитком сільськогосподарської кооперації, починаючи з жовтня 1921р. і до її ліквідації восени 1929 р., намагалася використати кооперативну систему для досягнення конкретних політико-економічних завдань: відбудови сільського господарства, піднесення його продуктивних сил, збільшення випуску продуктів для поживлення товарообмінних операцій між державною промисловістю і селянським господарством, поступового підведення його до колективного типу господарювання. Втручання держави в кооперативні справи було безмежним, власне, саме кооперація була невід'ємною частиною економіки країни. Держава в особі Головного кооперативного комітету при РНК УСРР видавала постанови, декрети, інструкції, реєструвала статuti і визначала соціально-економічний статус кооперації, її права та обов'язки. Радянські владні структури переймалися різними кооперативними справами: слідували за тотожністю назв кооперативів, займалися ревізіями, визначали статус кооперації, порядок організації, право членства [61].

Впродовж 1921-1929 рр., незважаючи на голодні 1921-1923, 1924 роки, відбувалося неухильне зростання сільськогосподарської кооперації. Якщо в 1922 р. налічувалось 4 тис. то в 1929 р. - 25646 товариств [62], але необхідно зважити на те, що, починаючи з листопада 1922 р. членами сільгоспооперації вважалися комуні, артiлі, ТСОЗи. [63]. Суто кооперативних сільськогосподарських товариств було: в 1922 р. - 2416, в 1925 р. - 6973, в 1926 р. - 10875, в 1927 р. - 13226, в 1929 р. - 9777 товариств [64]. Зростання загальної кількості відбувалося переважно за рахунок спеціальних (фахових) кооперативних товариств -машинотракторних (4042), меліоративних, по вирощенню і переробці технічних культур (льону, хмелю, конопель, цукрових буряків). Виникли і спеціальні кооперативні спілки: Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту і експорту продукції птахівництва (Кооптах, 1924), Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство на паях (Добробут, 1924), Всеукраїнська спілка садово-городньої, виноградо-виноробної та пасічниць-

кої кооперації (Плодоспілка, 1925), Всеукраїнське товариство насінництва на паях (Насіннесоюз, 1926-1928), Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство (Укрсільцукор, 1924) [65].

Членами сільськогосподарської кооперації були всі типи селянських господарств в Україні, хоча питома вага заможних коливалася від 5 до 9%. Кооперація була незаможницько-середняцька за своїм соціальним складом. Заможні селяни обирали кредитні товариства. У 1929 році сільськогосподарська кооперація обслуговувала 3127 тис. селянських господарств в Україні, тобто 61,8% їхньої загальної кількості [67].

Українська сільськогосподарська кооперація посідала вагоме місце в заготівельно-збутових операціях, у формуванні внутрішнього ринку селянської продукції. Кооперація заготовляла майже третину хліба [68] від загального заготівельного обсягу хлібозаготівель. "Плодоспілка" займалася збутом сушених грибів, сухофруктів, зимових яблук, картоплі, виноградного вина. Впродовж 1922-1927 рр. у 10 разів зросла площа виноградників в Україні [69]. "Сільський господар" заготовляв 89% обсягу хмелю, 44,7% тютюну [70], "Кооптах" збував від 77,5% до 83,5% продуктів птахівництва [71]. Питома вага кооперативів в м'ясозаготівлях становила 65% в Україні [72]. Щороку в Україні забивалося 2 млн. овець, а "Добробут" купував у населення 246-280 тис. смушок та 128 тис. тон вовни [73]. Сільськогосподарська кооперація також була основною організацією по збуту цукрового буряка, льону, конопель, хмелю, городини тощо. Вона мала представництва у Берліні, Лондоні, експортувала продукцію селянських господарств до країн Західної Європи. Почала формуватися відповідна ринкова структура, виникла центральна товарна кооперативна біржа [74], а згодом і кооперативний банк.

Сільськогосподарська кооперація була реорганізована, а згодом і ліквідована постановою ЦК ВКП(б) від 27 червня 1929 року "Про організаційну побудову сільськогосподарської кооперації" /Першим стало селищне товариство [75]. Кооперацію перетворили у звичайні державні заготівельні контори, а згодом у одну із форм державної торгівлі. Кооперативна система, як організація самобутньої селянської кооперації, перестала існувати. Її відродження припадає на середину

90-х рр. ХХ століття, але шляхом реформування колгоспно-радгоспної системи. Діюча система кооперації в Україні є переважно виробничою організацією, а не самодіяльною соціальною інституцією дрібних товаровиробників. Сільськогосподарські кооперативні підприємства мало чим відрізняються від попередніх колгоспів, у яких немає чітко визначених соціальних прав безпосередніх виробників. Сучасні підприємства залежать від державних господарських структур, не виробили власної організаційної системи.

1. Тотамянц В.О. Сельскохозяйственная кооперация //Изд-во ИС сокр. и доп. - М - 1918. - 302 с.
2. Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. - Петроград, 1919. - 208 с; Трудовые земледельческие артели, их значение, история их организации и уставов. - Ярославль, 1918. - 368 с.
3. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации //Изд-во 2.-М.-1918. - 408 с.
4. Левицкий М.День і емблема кооперації та їх значення // Українська кооперація. - 1918. - №5-6; Про хліборобські спілки-артілі // Сільський господар. - 1918.-№7.-С.9-17.
5. Кулычиный Л.Е. Деревенская кооперация. - Петроград. - 1918. - 213 с.
6. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации // Изд-во 2. - М, 1927. - 383 с.
7. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации//Изд-во 2. - М, 1918. - С.57.
8. Там само.-С. 100.
9. Там само. - С.342.
10. Див. // Українська кооперація. - 1918. - №2. - С.2.
11. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации //Изд-во 2. - М, 1918. - С.469.
12. Там само. - С. 101-102.
13. Зак Л. Туган-Барановський М.І. - яко теоретик кооперації // Українська кооперація. - 1919. - №2. - С.38-50.
14. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации // Изд-во 2. - М, 1918. - С. 101.
15. Туган-Барановский М.И. Социализм как учение. - Петроград, 1918.-С.56.
16. Туган-Барановський М.І. Кооперація в сучасну світову епоху // Українська кооперація. - 1919. - №2. - С.56.
17. Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації// Українська кооперація. - 1918. -№1. - С.5.
18. Там само. -С.2-44.
19. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации//Изд-во 2. - М, 1918. - С.363.
20. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. - Одесса. - 1880. - С.299.
21. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. // Українська кооперація. - 1918. - №4. - С.58.
22. Витанович І. Історія українського кооперативного

руху. - Нью-Йорк, 1964. -СІ 19.

23. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации //Изд-во 2. - М, 1918. - С.349.
24. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. // Українська кооперація. - 1918. - №4. - С.78.
25. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С 111.
26. Там само. - С. 73.
27. Хроніка//Наша кооперація. - 1914. -№1. -С.19.
28. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. -СІ 13.
29. Законодательные акты 1917 года. -Вып.]. -Одесса. -1918. - С.5-12.
30. Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. - Петроград, 1919.-С. 168.
31. Микола Васильович Левитський //Сільський господар. -1918.-№7.-С.1-3.
32. Там само. -С.3.
33. Левитський М.В. Про хліборобські спілки (артілі) / Сільський господар. - 1918.-№3-4. - С. 7-8.
34. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації // Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування "Централу": Збірник 1-й. - Подоброди, 1926. - С.48.
35. Там само. - С.52.
36. Зарудний О. Сільськогосподарська кооперація на Волині//Наша кооперація. -1914. -№6. -С.21.
37. Там само. - С 9.
- 38; Там само.
39. Чаянов А.В. Кооперативное страхование скота. - Харьков, 1912.-С.79.
40. Русское леноводство, льняной рынок и льняная кооперация. - М, 1918. - 177 с.
41. Павловський Г. Центральний український кооперативний комітет // Українська кооперація. - 1918.-№1.-С.40-44.
42. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). - Ф.4821. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк.34.
43. Головка А. Національні і ненаціональні елементи в українській кооперації // Українська кооперація. - 1918.-№5.-С.35.
44. Кооперативні з "їзди і наради в Харкові // Трибуна. - 1919. - 21 грудня.
45. Доманицький Віктор. Коротка історія й напрямок діяльності центрального управління сільської кооперації "Централу" // Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці "Централу". - С14.
46. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження /і Українська кооперація. - 1918. - №1. - С16.
47. ГовеевичП. Перші відомості про кооперативні сходи України по матеріалах обслідування 1918 року // Українська кооперація. - 1919. -№3. - СІ 13-134.
48. Доманицький Віктор. Вказана праця. - С.6.
49. Баланс Центрального українського сільськогосподарського союзу /Сільський господар. -1918.-№1-2.-С.43.
50. Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз "Централ". Справоздання за 1919 рік та план діяльності іш 1920рік. - К, 1920. - С.3.
51. З питання "Централу" //Сільський господар. - 1919.

- К214-15.-С.50.
 52. ЦЦАГО України. -Ф.1.- Оп.20. - Спр.378. -Арк.1-4.
 53. Там само. - Спр.373. - Арк.28.
 54. ЦЦАВО України. - Ф.271. - Оп.1. - Спр.2. -Арк.57.
 55. ЦЦАГО України. - Спр.379. - Арк. 16.
 56. ЦЦАВО України. - Ф.271. - Оп.1. - Спр.2. -Арк.57.
 57. Собрание узаконений и распоряжений рабочего крестьянского правительства. - 1921. -№.61. - С.434.
 58. ЦЦАГО України. - Ф.290. - Оп.2. - Спр.241. -Арк.1-136.
 59. Там само. — Спр. 72. - Арк.2.
 60. Там само. - Ф.271. - Оп. 1. - Спр.5. - Арк 1.
 61. Збірник узаконень та розпоряджень робітничого та селянського уряду України. Відділ другий. —1923. -№3. - С.22-24, 26-27; №26. - С.335.
 62. Марочко В.Л. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. -К. — 1995. - С.108.
 63. СУ УССР. - 1922. - №50. - С 746.
 64. Марочко В.Л. Вказана праця. - С. 108.
 65. Там само. — С11-112.
 66. ЦЦАВО України. - Ф.27. - Оп.8. - Спр.843. - Арк.24-25.
 67. Курішов О. Угоди нас в сільськогосподарській кооперації//Комуніст. -1929. - 7 листопада.
 68. "Сільський господар". Відчит за 1925-26 агрономічний рік. -С17.
 69. ЦЦАВО України. - Ф.335. - Оп.1. - Спр. 149. -Арк.6.
 70. Там само. - Ф.290. - Оп.4. - Спр.34. - Арк.2.
 71. Там само. - Оп. 7. - Спр. 13. - Арк. 118-126.
 72. Там само. - Ф.325. - Оп. 1. - Спр. 1174. - Арк.25.
 73. Там само. - Ф.325. - Оп. 1. - Спр. 1638. - Арк.43.
 74. Див. Хозяйство Украины. -1921. - №67. - 11 грудня.
 75. Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. - М, 1957. -Т.1.-С. 76.

УДК: 94 (477) "19" Фареній

І.А. (м. Черкаси)

"НАЦІОНАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТРЕСТ"

З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств

У травні 1920 року один із відомих фундаторів радянської влади в Україні Д.З.Мануїльський говорив: "Особливість українських умов починається там, де мова йде про справжню українську кооперацію. А справжня українська кооперація - це "Дніпросоюз" - величезна економічна сила, свого роду національний український трест, що є зараз в Україні державою в державі ... На Україні зараз нема ні політичної партії, ні економічної організації, яка б так зміцнила свій

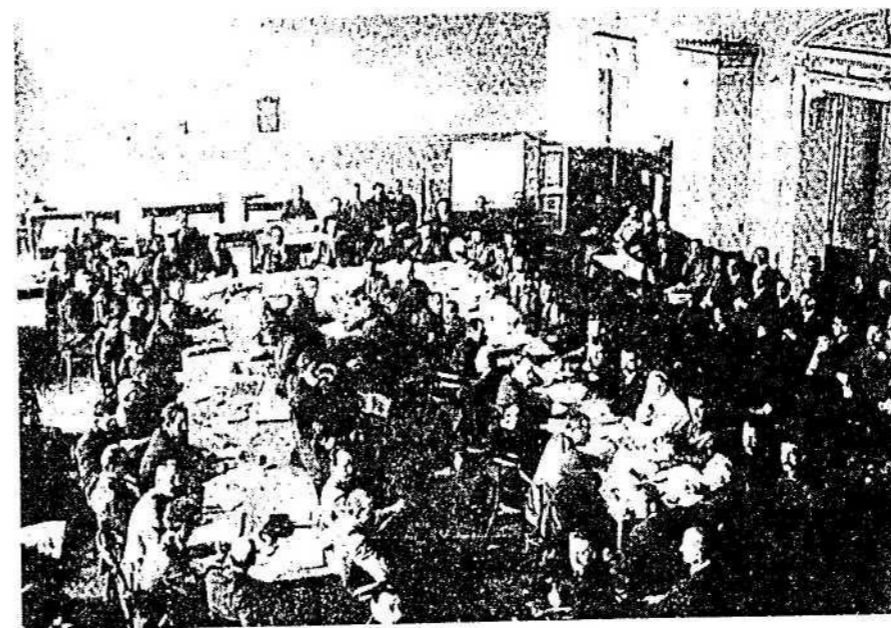
вплив на селі, як це зробила українська кооперація" [1]. Так сталося, що впродовж багатьох десятиліть появу кооперації у нашій країні, як правило, пов'язували лише із проведенням нової економічної політики у 20-х роках. А про дорадянську історію кооперативного руху у науковій літературі практично ніде не згадувалося. Між тим, вище наведені слова непересічного сучасника буремних років революції та громадянської війни, красномовно свідчать про ледве не ключову роль у суспільно-економічному житті України саме кооперації, що уособлюється поняттям "Дніпросоюз".

"Дніпросоюз" - Дніпровський союз споживчих союзів, - об'єднання споживчих союзів кооперативних організацій періоду 1917-1920 років. Поява цієї впливової господарської установи безпосередньо пов'язана з усією дорадянською історією української споживчої кооперації, якій у минулому історична наука, на жаль, не приділяла належної уваги. Перші споживчі товариства в Україні з'являються ще у 60-х роках XIX століття. Впродовж декількох наступних десятиліть споживча кооперація повільно, але впевнено набувала поширення. Звичайно, що її роль у суспільно-економічному житті другої половини XIX століття була малопомітною і за масштабами своєї діяльності кооперативна мережа тоді аж ніяк не могла нагадувати "національний трест".

Однак, вже на початку XX століття ситуація принципово змінюється. Українське селянство, адаптуючись до ринкових відносин, масово поповнює лави кооперативного руху і оволодіває кооперативними формами вирішення матеріальних проблем в умовах ринку. В країні спостерігається бурхливий розвиток різних галузей кооперації, і, передусім, споживчої. У вказаний період щороку засновувалося в середньому до 300 споживчих товариств [2]. Напередодні Першої світової війни в Україні працювало вже 3 тис. кооперативів цієї галузі [3]. За підрахунками П. Мохора, споживча кооперація у той час обслуговувала 9 млн.чол. [4].

Для ефективності економічної діяльності, ведення інструкторської та агітаційної роботи, представлення своїх інтересів перед органами державної влади на початку століття створюються союзи кооператорів. Так, у грудні 1908 року виник Київський споживчий союз. Його економічна діяльність швидко почала набувати загальноукраїнського масштабу.

Торгівельний обіг Споживсоюзу поширився не лише на Київську губернію, а й Полтавську, Подільську, Волинську. На жаль, внаслідок ряду економічних прорахунків, у 1913 році він був вимушений припинити своє існування [5]. Тоді на роль всеукраїнського центру споживчої кооперації починає претендувати створений у 1912 році ПОЮР (Товарищество потребительских обществ Юга России). На 1916 рік він об'єднував у своєму складі близько 370 різноманітних кооперативних організацій і поширював свій контроль над роботою споживчих товариств Лівобережної України [6].

Збори уповноважених "Дніпросоюзу"
30 травня 1919 року в Києві

Значна частина кооперативної громадськості не бажала визнавати ПОЮР за всеукраїнський кооперативний центр, оскільки він був в організаційно-управлінському відношенні підпорядкований Московському союзу споживчих товариств. Кооператори України у цей час активно виступали за створення своїх українських національних кооперативних спілок, які були б незалежними від загальноросійської кооперативної системи. Їх зусиллями в 1913 році розпочало роботу бюро по організації Дніпровського союзу споживчих товариств - установи яка мала стати всеукраїнським союзом споживчої кооперації [7].

Однак, царський уряд перешкоджав діяльності кооперативної громадськості України у напрямку створення національних коопера-

тивних центрів. Ситуацію докорінно змінили революційні події лютого 1917 року. Тимчасовий уряд Росії намагався не перешкоджати розвитку кооперативного руху і створив відносно непогану правову базу для його діяльності. Кількість кооперативних організацій в пореволюційний період стрімко почала зростати. Впродовж 1917-1918 років їх чисельність, за різними оцінками, досягла 15-18 тис. [8].

10 березня 1917 року був затверджений статут Дніпровського союзу споживчих товариств, який стане ключовою ланкою кооперативної системи країни у період 1917-1920 років і відіграє виключно важливу роль у суспільно-економічному та політичному житті українського суспільства. Впродовж 1917-початку 1918 року проходив процес становлення національного центру споживчої кооперації. У травні 1917 року відбулися установчі збори "Дніпросоюзу" і з 1-го червня він вже розпочав свою практичну діяльність. У той час до його складу входило лише 65 окремих споживчих товариств і один кооперативний союз.

Звичайно, що з такою кількістю членів "Дніпросоюзу" аж ніяк не міг претендувати на місце головної установи споживчої кооперації України. Однак активна торгівельно-закупівельна робота "Дніпросоюзу" та високий авторитет його керівництва в колах кооперативної громадськості сприяли швидкому зростанню впливу новоствореного кооперативного союзу. На кінець 1917 року у складі установи працювало вже близько 500 кооперативів і 27 кооперативних союзів [9]. На початок 1918 року їх кількість зросла відповідно до 600 кооперативів і 35 союзів [10].

1918 рік був доленосним для "Дніпросоюзу". Саме у цей період відбувається його визнання як центральної спілки споживчих кооперативних установ з боку широких кіл кооперативної громадськості і він реально починає керувати роботою кооперативної мережі країни. У квітні 1918 року на Всеукра-

їнському з'їзді споживчої кооперації "Дніпро-союз" офіційно отримав статус Союзу союзів споживчих товариств України [11]. До кінця року він вже об'єднав 7,5 тис. кооперативів і 74 кооперативних союзи, що складало не менше половини всіх споживчих кооперативних організацій країни [12]. Найавторитетніший кооперативний журнал тих часів "Українська кооперація" зазначав, що у 1918 році "Дніпро-союз" контролював 70 відсотків системи споживчої кооперації України і тільки 30 відсотків споживчих товариств залишалися під впливом ПОЮРу [13].

Слід відзначити, що до складу "Дніпро-союзу" приймалися в організаційно-господарському відношенні лише міцні кооперативні установи: окремі кооперативи з кількістю пайщиків не менше 2000 чол. і кооперативні союзи, до яких входило більше 20 споживчих товариств [14]. Таким чином, "Дніпро-союз" об'єднував кращі сили у кооперативному русі і сприяв подоланню організаційно-господарської розпороченості у кооперативному будівництві.

До головних функцій національного центру споживчої кооперації належали закупівля найважливіших промислових товарів та розподіл їх поміж пайщиками кооперативних товариств. Об'єднавши під своїм керівництвом кооперативну мережу країни, "Дніпро-союз" почав відігравати одну із ключових ролей в економічному житті суспільства. В умовах післявоєнної господарської розрухи, фінансової нестабільності, товарного дефіциту споживча кооперація стала єдиною перешкодою на шляху розкручування приватними торговельними закладами цін на промислові товари, ефективним механізмом стримування спекуляції.

Здійснюючи оптову закупівлю продукції, "Дніпро-союз" розподіляв її через кооперативні товариства, обминаючи при цьому приватний торговельний апарат, і, таким чином, стримував зростання товарних цін, і забезпечуючи доставку необхідних товарів безпосередньо споживчу. Серед продукції, яку кооперація постачала населенню, були сільськогосподарські машини і знаряддя, посівне насіння, добрива, паливо, папір, різноманітні залізні вироби, книжки, посуд, взуття, галантерея, канцелярські вироби тощо [15].

Про масштабність і значимість діяльності "Дніпро-союзу" свідчать дані кількості пайщиків кооперативних установ, що входили до його складу. На 1918 рік їх чисельність сягала майже

2,5 млн., головним чином селян. Разом із сім'ями вони становили 12 млн. чол. [16]. Таким чином, "Дніпро-союз" об'єднав у своїх лавах значну частину українського суспільства і успішно вів боротьбу за добробут народу.

У період 1919-1920 років система споживчої кооперації, незважаючи на загострення соціально-політичної ситуації в країні, поглиблення фінансово-економічної кризи та широкомасштабні воєнні дії на території України, продовжувала плідно працювати. Чисельність споживчих товариств у цей час, за даними органів радянської влади, коливалась у межах від 13 до 14 тисяч, кількість їх союзів від 11 до 121 [17]. Вони об'єднували у своїх лавах 4,5 млн. пайщиків [18]. На думку відомого у ті часи теоретика і практика кооперативної справи, історика кооперації проф. П. Височанського, споживчі товариства у період 1919-1920 років обслуговували половину населення України [19].

Провідне місце в системі споживчої кооперації посідав "Дніпро-союз". До його складу входила більшість союзів споживчих товариств. їх кількість у цей час коливалась від 78 до 86 [20]. Чисельність пайщиків членів "Дніпро-союзу" досягла 3 млн. [21]. Авторитет національного центру споживчої кооперації зріс настільки, що навіть проросійськи налаштований ПОЮР, який також претендував на роль всеукраїнської кооперативної споживчої спілки, у серпні 1919 року розглянув питання щодо можливості свого входження до складу Дніпровського союзу споживчих союзів [21]. Однак, амбіції щодо свого місця у кооперативній системі України та вплив на нього Всеросійського союзу споживчих товариств не дозволили ПОЮРу офіційно визнати "Дніпро-союз" як всеукраїнський кооперативний союз і свого протектора.

Значення широкого поширення кооперативних форм економічної діяльності в умовах народногосподарської розрухи 1919-1920 років важко переоцінити. Постійні воєнні дії, фінансовий хаос, незадовільна робота транспорту, політична нестабільність майже паралізували економічне життя країни. Приватний сектор економіки у такій ситуації не ризикував активно розгортати свою діяльність. До того ж далеко не всі режими влади сприяли його нормальній роботі. Державний сектор економіки, який активно запроваджувала радянська влада, теж був не спроможний ефективно працювати.

За таких умов українське селянство при вирішенні проблем забезпечення себе необхідними товарами, а також збуту продукції власних господарств було вимушене покладатися на власні сили. Єдиною доступною для них формою організації постачання, розподілу, виробництва і реалізації продукції виявилася тільки кооперація. Відомий кооперативний діяч того періоду П. Діброва зазначав, що "в час загрози національно-господарській організм міг захищати себе лише кооперативною самоорганізацією" [23]. ^

В умовах постійних воєнних дій і народногосподарської розрухи кооперація виявилася єдиною життєздатною формою економічної діяльності. Один із високопоставлених радянських діячів України І. А. Саммер в той час вказував, що "кооперація взагалі, а споживча особливо, залишалася як єдина організація, що підтримує економічне життя країни.. "[24]. Вже згаданий Д.З. Мануїльський також зазначав, що революційний розвиток суспільства у період 1917-1920 років поховав і приватний сектор економіки, і державний, "вижила лише ... економічна організація кооперативів", яка стала "майже монополюючим господарем українського ринку" [25].

Варто особливо підкреслити, що підтвердженням ефективності кооперативних форм економічної діяльності стали не тільки великі масштаби постачально-розподільчої роботи кооперативних установ. Впродовж 1917-1920 років йшов процес оволодіння кооперацією виробничої сфери - ключової ланки економічного життя суспільства. Промислові потужності кооперативних організацій були відносно незначними. Однак, враховуючи економічну і соціально-політичну ситуацію, в якій вони створювалися, слід визнати вагому роль кооперації у збереженні виробничого потенціалу країни та подоланні товарного дефіциту на внутрішньому ринку в умовах народногосподарської розрухи та постійних воєнних дій. Загалом, у 1919-1920 роках працювало близько 150 кооперативних підприємств, більшість з яких належала союзам споживчих товариств [26]. У власності "Дніпро-союзу" знаходилося вісім промислових підприємств [27].

Важливу роль у подоланні економічних проблем країни у період 1917-1920 років, передусім забезпечення внутрішнього ринку промисловими товарами, відіграла й зовнішньо-

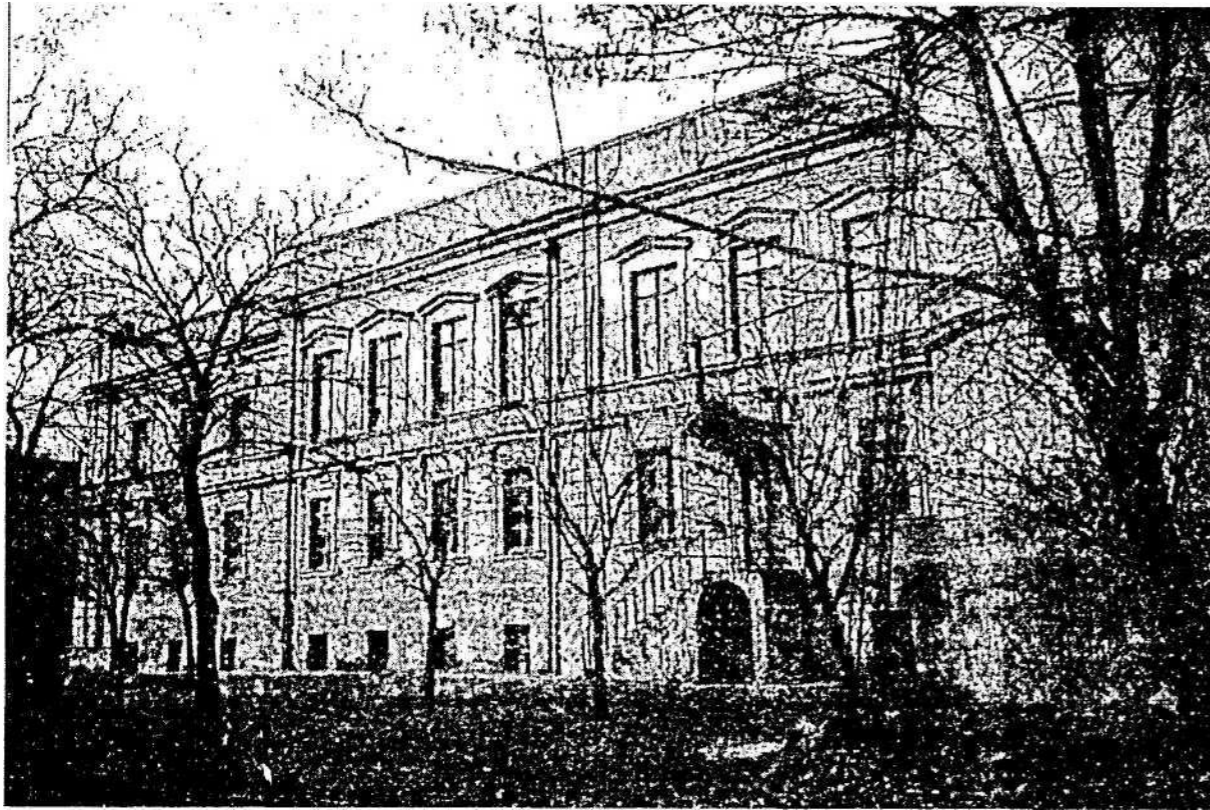
економічна діяльність української кооперації. Криза виробництва та постійні воєнні дії в Україні і на всьому просторі колишньої Російської імперії спонукали кооперацію до пошуку ринку товарів та джерел інвестицій в інших країнах. Незважаючи на складну політичну ситуацію як в Україні, так і навколо неї, найпотужніші кооперативні установи намагалися розгорнути зовнішньо-економічну діяльність. Найкраще в цій справі проявив себе "Дніпро-союз", якому вдалося встановити тісні торговельно-економічні зв'язки з промислово-фінансовими та кооперативними колами багатьох розвинутих країн світу.

1 березня 1919 року до європейських держав відбула делегація "Дніпро-союзу". Перед нею були поставлені завдання по вивченню закордонних ринків і закупівлі необхідних в Україні товарів. Делегація побувала в Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Угорщині, Голандії, Швейцарії, Італії, Югославії та США. Внаслідок укладених з торговельно-промисловими установами цих країн ряду економічних угод з осені 1919 року "Дніпро-союз" почав активно вести торговельні операції за кордоном [28]. У цей же час ним розпочалися заходи по налагодженню поставок риби, сірників, паперу із Фінляндії, Естонії, Швеції, обладнання для промислових підприємств з Англії та обстеження ринків в Польщі [29].

Однак роль кооперації в житті суспільства у ті часи не обмежувалася лише ефективним вирішенням багатьох економічних проблем. Кооперативні установи також намагалися активно впливати на перебіг політичних подій в країні. До цього кооперацію спонукали як її соціальна база, якою було українське селянство, так і ідеологічні доктрини кооперативного руху, що ґрунтувалися на різноманітних соціалістичних теоріях. Значення кооперації для вирішення проблем соціальної справедливості знаходило своє відображення у працях теоретиків і практиків кооперативної справи, постійно обговорювалося у колах кооперативної громадськості. Працівники "Дніпро-союзу" за свою прихильність до соціалістичних ідей навіть отримали назву "дніпро-союзівські мрійники" [30]. Кооперація всіляко сприяла діяльності тих політичних сил лівого спрямування, які користувалися авторитетом серед українського селянства - соціальної бази кооперативного руху. У 1917 році кооперативні установи надавали фінансову підтримку

Центральній Раді, ряду соціалістичних партій, кооперативні діячі брали участь у роботі Генерального Секретаріату і новостворених місцевих революційних органах влади. Після встановлення гетьманського режиму всі демократично налаштовані українські політичні діячі знайшли собі притулок у кооперативах.

Одеський відділ "Дніпросоюзу"

Найбагатшим на колишніх працівників державних органів УНР у своїх управлінських структурах був "Дніпросоюз". Тому спецслужби гетьманського уряду здійснювали над ним пильний таємний нагляд з метою недопущення використання його фінансових і організаційних ресурсів опозиційно налаштованими до гетьмана політичними силами [31].

Підозри гетьманських властей виявилися цілком обгрунтованими. Кооперативна громадськість, яка часто відкрито висловлювала своє негативне ставлення до політики П. Скоропадського, схвально віднеслась до повалення його влади і в той же час виявила щире бажання всіляко підтримувати Директорію УНР. З цього приводу голова правління "Дніпросоюзу" Д.В. Коліух на сторінках журналу "Кооперативна зоря" зазначив, що "Кооперативи є найліпший апарат, на який може і має право опертися уряд у своїй діяльності" [32].

Директорія впродовж свого існування постійно використовувала кооперативну громадськість для вирішення різних загальнодержавних проблем. Зокрема, майже всі члени інструкторської колегії "Дніпросоюзу" були призначені на відповідальні посади в державних органах УНР [33]. Директорія доручала

кооперативним установам виконання цілого ряду завдань по заготівлі необхідної для держави продукції, її доставці і розподілу, закупівлі за кордоном промислових товарів, координувала заходи, спрямовані на зниження і стабілізацію цін на споживчому ринку. Важливе значення для Директорії також мало і забезпечення армії УНР кооперацією всім необхідним. Для виконання вище вказаних завдань кооперативним організаціям надавалися багатомільйонні кредити. Зокрема, "Дніпросоюз" отримав від уряду УНР не менше, ніж 64 млн. гривень [34]. Використання Директорією економічних можливостей кооперації очевидно мало для неї ледве не вирішальне значення. На думку Д.З. Мануїльського, "без підтримки кооперативів Петлюра давно вимушений був би відмовитися від своїх авантюристичних спроб заволодіти Україною" [35].

Участь кооперації у національно-визволь-

ному процесі тієї доби також проявилася в організації заходів, спрямованих на збереження і розвиток культурно-освітньої сфери. Саме для цього у жовтні 1918 року у складі управлінських структур "Дніпросоюзу" був створений культурно-просвітницький відділ [36].

мали можливість отримати повноцінну середню спеціальну освіту економічного профілю [38]. Активну участь брав "Дніпросоюз" і у створенні вищого навчального закладу з підготовки фахівців для кооперації - Кооперативного інституту ім. М.І. Туган-Барановського. На

Перший випуск слухачів Кооперативної школи "Дніпросоюзу" ім. В. Доманицького, 18 травня 1919 року

Впродовж 1919-1920 років в умовах напруженої соціально-політичної ситуації та постійних воєнних дій національний центр споживчої кооперації надавав велику матеріальну і організаційну підтримку багатьом закладам культури і освіти, просвітницьким громадським організаціям, засновував навчальні заклади, друкарні, бібліотеки, клуби тощо. Навіть у тих регіонах, де "Дніпросоюз" не вів активної економічної діяльності (Таврія, Катеринославщина), він був добре відомий населенню своєю просвітницькою роботою [37].

Серед багатьох культурно-освітніх проблем, вирішенням яких займалася споживча кооперація, найпомітніше місце займали наступні. Це відкриття "Дніпросоюзом" у жовтні 1918 року Кооперативної школи ім. В. Доманицького, в якій вихідці із селянських сімей

заснування ВУЗу вища установа споживчої кооперації витратила 250 тис. крб. і на стипендії студентам виділила ще 100 тис. крб. Після відкриття інституту, у січні 1920 року розпорядчий орган - Піклувальний комітет - очолив голова правління "Дніпросоюзу" Д.В. Коліух [39].

Значне місце у просвітницькій діяльності кооперативних установ займала видавнича справа. Зокрема, "Дніпросоюз" регулярно видавав журнал "Кооперативна зоря". На його сторінках публікувалися матеріали, що стосувалися актуальних проблем не лише кооперативного життя, а й політики, культури, освіти. Друкував "Дніпросоюз" й іншу літературу, як правило, соціально-економічної та історичної тематики. На середину 1920 року його друкарня видавала книжки 40 назв [40].

Великою популярністю серед народу користувалися створені "Дніпросоюзом"

капела, кіностудія та театр [41]. Надавалася і методична допомога населенню в постановці театральних п'єс на засадах художньої самодіяльності. При "Дніпросоюзі" працювали спеціальні курси для підготовки інструкторів з організації сільських театральних студій [42]. Досить відомі були також створені "Дніпросоюзом" дві великі бібліотеки та кооперативний музей [43].

Велику роль відіграв національний центр споживчої кооперації в збереженні існуючих культурно-освітніх закладів, яким він надав значну фінансову підтримку. Остання здійснювалася "Дніпросоюзом" за згодженням з іншими всеукраїнськими кооперативними установами. Разом вони у 1919-1920 роках асигнували на потреби різних культурних і освітніх закладів та громадських організацій близько 2,5 млн. крб. [44].

Отже, в часи революційних подій 1917-1920 років кооперація відіграла одну із ключових ролей у суспільному житті країни. Становище економіки, політики, культури і освіти знаходилися у безпосередній залежності від діяльності кооперативних організацій - наймасовіших самодіяльних об'єднань народу. Притаманні кооперації справжній демократизм і опора на господарську ініціативу широких верств населення зробили її ефективною формою самоорганізації суспільства для подолання існуючих соціально-економічних, політичних та культурно-освітніх проблем. Консолідує осередком самодіяльних кооперативних об'єднань українського народу став "Дніпросоюз". Внаслідок свого великого суспільного значення він виступав, за свідченням сучасників, "державою в державі", загальнонаціональним громадським економічним центром країни, репрезентом і захисником інтересів народу в умовах соціальної кризи.

Коли у 1920 році, з посиленням в Україні "військово-комуністичних" методів управління народним господарством, постало питання про одержавлення кооперативної мережі, то головним завданням у цій справі виявилася ліквідація "Дніпросоюзу" як найпотужнішої структури у кооперативній системі в країні. В таємній інформаційній доповіді Кооперативного відділу ЦК КП(б)У про становище кооперації вказувалося: "Сама велика, могутня і надзвичайно впливова організація - це "Дніпросоюз", який "сильний не стільки економічною потужністю, скільки політичним

впливом на широкі селянські маси. Ця могутність спричинена характером його роботи; приділяючи головну увагу культурно-просвітній діяльності, він вважається носієм національно-культурних ідей". Враховуючи таку ситуацію у доповіді зазначалося, що у зв'язку з реорганізацією кооперації і створенням її нового, вищого управлінського органу "Вукоопспілки", "необхідно зробити все можливе, щоб звести його славу нанівець, передавши вплив Вукоопспілці..." Далі у документі містився план заходів щодо ліквідації "Дніпросоюзу" та використання його матеріальних ресурсів і кадрового складу в інтересах зміцнення авторитету політики радянської влади [45].

У липні 1920 року Дніпровський союз споживчих союзів фактично перестав існувати. Його перетворили на один із підрозділів "Вукоопспілки" - Київський губсоюз [46]. В 20-ті роки, в часи бурхливого розвитку кооперації в умовах нової економічної політики, радянської влади, Київський губсоюз часто називали його старою назвою - "Дніпросоюз". Однак у наступні десятиліття славне ім'я національного центру української споживчої кооперації було забуто. Мабуть, фундаторам тоталітарної влади не можливо було показати бездоганність радянської кооперативної політики, не знищивши навіть пам'ять про "Дніпросоюз" і всю історію дорадянської кооперації в цілому. А від замовчування плідної діяльності кооперативного руху в період, який передував НЕПу, складалося враження, що якби не статті В.І. Леніна "Про кооперацію", то ніякого кооперативного життя на початку 20-х років ніколи б не виникло.

Відродно, що в наш час самовіддана праця українських кооператорів дорадянської доби поступово дістає заслужене визнання. В громадській свідомості повинно сформуватися належне розуміння ролі кооперації в розвитку українського суспільства. Адже без правильного уявлення про діяльність кооперативного руху, який відіграв визначну роль у соціально-економічному житті країни, боротьбі українського народу за своє національне і соціальне визволення, цілісне бачення нашої історії не можливе. Безперечно і те, що досвід вітчизняного кооперативного будівництва може служити для вирішення багатьох сучасних проблем суспільного розвитку.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр. 378. - Арк. 1.
2. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - Харків, 1925. - С.25.
3. М.Г. Українська кооперація в 1913 році // Наша кооперація. - 1914. - №2. - С. II-12.
4. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. - К., 1924. - С.37.
5. Пожарський П. Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні // Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я. Чубаря. - 1928. - Кн.IV. - С.134-168.
6. Из деятельности Т-еа П.О.Ю.Р. // Южно-русский потребитель. - 1917. - №24. - С. 21-24.
7. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - Харків, 1925. - С.32
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.206. - Оп.1. - Спр.213. - Арк. 1-42.
9. Андрієнко С. Дніпровський союз споживчих союзів України // Календар громадянина-кооператора на рік 1919. - К. 1918. - С.67-68.
10. Из литературы и жизни отечественной и заграничной кооперации // Кооперативная жизнь. - 1918. - №2. - С.92-93.
11. Андрієнко С. Дніпровський союз споживчих союзів України // Календар громадянина-кооператора на рік 1919. - К., 1918. - С.67-68.
12. Кооперативна хроніка // Сільський господар. - 1918. - №10. - С. 30-31.
13. Кубанський Д. Споживча кооперація на Україні в 1918 році // Українська кооперація. - 1919. - №3-4. - С.56.
14. ЦДАВО України. - Ф. 206. - Оп.1. - Спр.193. - Арк. 37.
15. Остапенко С. Економічна географія України. - К. 1919. - С. 199.
16. Кооперативна хроніка // Сільський господар. - 1918. - №10. - С.41-42.
17. Див.: Союзи й кооперативи на Україні // Сільський господар. - 1919. - №7. - С.38; ЦДАВО України. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.6.
18. ЦДАВО України. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.195. - Арк. 4-6.
19. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. В 2-х ч. - Катеринослав, 1925. - Ч.II. - С. 5.
20. ЦДАВО України. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.213. - Арк. 16; талі же. - Спр. 193. - Арк. 37зв.
21. ЦДАВО України. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.213. - Арк. 16.
22. Хроніка. Кооперативний рух на Україні // Українська кооперація. - 1919. - №5-6. - С178.
23. Діброва П. Передова // Сільський господар. - 1919. - №11. - С.А.
24. Цит. за: Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. В 2-х ч. - Катеринослав, 1925. - Ч.II. - С.7.
25. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.378. - арк.2.
26. Попов О. Теорія та українська практика прооукційного будівництва кооперації // Українська кооперація. - 1919. - №5-6. - С.90; ЦДАВО України. - Ф.206. - Оп.1. - Спр. 196. - Арк.32.
27. ЦДАВО України. - Ф. 206. - Оп.1. - Спр.195. - Арк.9.
28. Українська кооперація й закордонні ринки // Сільський господар. - 1920. - №1-12. - С.83-87.
29. Кооперативна та сільськогосподарська хроніка // Сільський господар. - 1919. - №24. - С.40.
30. Див.: Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. - К., 1924.
31. ЦДАВО України. - Ф.2586. - Оп.1. - Спр.48 а. - Арк.29.
32. З кооперативної преси // Українська кооперація. - 1919. - №1. - С.105.
33. ЦДАВО України. - Ф.206. - Оп.1. - Спр. 193. - Арк.37.
34. Див.: ЦДАВО України. - Ф.1509. - Оп.5. - Спр.357. - Арк. 17-20,51,53,55.
35. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.378. - Арк.1.
36. Сазонов В. Культурно-просвітня робота кооперації в 1918 році // Українська кооперація. - 1919. - №2. - С.83-85.
37. ЦДАВО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.374. - Арк.147.
38. Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні // Українська кооперація. - 1919. - №2. - С. 62-63.
39. ЦДАВО України. - Ф.313. - Оп.1. - Спр.92. - Арк.9.
40. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С.253.
41. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.374. - Арк. 147.
42. Хроніка. Кооперативний рух на Україні // Українська кооперація. - 1919. - №4-5. - С168.
43. Кооперативна та сільськогосподарська хроніка // Сільський господар. - 1919. - №24. - С.42.
44. З життя банку // Бюлетень Українського народного кооперативного банку. - 1920. - №1. - С.30.
45. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.374. - Арк.147.
46. Див.: ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.374. - Арк. 153 зв.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Присяжнюк Ю.П. (м. Черкаси)

Деякі "таємниці" етнонаціонального портрету українського "чоловіка" початку ХХ ст.

За серйозним, нерідко суворим виразом обличчя пересічного сільського простолюдина початку ХХ ст. приховувалася самотня етнонаціональна вдача українців. Про цього "мовчазного" репрезентанта нації писали й пишуть достатньо багато. Статистика, етнографічні нариси, проблеми добробуту, соціальної мобільності та громадського устрою, "бунтарський" дух, знову статистика. Окремі сюжети, щораз "зберігаючи актуальність", встигли вже по декілька раз "перекочувати" зі сторінок одних наукових видань в інші. І все ж, натура українського селянина, органічно й напрочуд досконало поєднуючи в собі звичку до тяжкої і монотонної праці, терпеливість до життєвих негараздів, повагу та любов до ближнього, почуття власної гідності, для широкого загалу громадськості залишається загадковою й дотепер. Згадуються слова Павла Чубинського: "Взагалі народ (селянство - Ю.П.) не такий наївний, як декому здається" [1,6].

Спроба підняти завісу над "українською душею" столітньої давності - справа дійсно не проста. Відразу ризикуєш потрапити в круговерть термінологічних нашарувань та ідеологем - "ринкова трансформація", "урбанізація", "соціально-класове розшарування", "модерністська доба" тощо. Шукаючи дорогу до "серця" (ментальності) тогочасного селянина, серед них легко заблукати, як і збитися на манівці філософських абстракцій та соціологічних схем.

Досвід таки має чомусь навчати. Багатьох вітчизняних дослідників (як у свій час і політиків-реформаторів) українське селянство неодноразово ставило в тупикову ситуацію, заганяло в "п'ятий кут", "розчаровувало". Тривалий пошук автором витоків цих колізій засвідчує логічність, закономірність їхнього виникнення. Ключова першопричина - напрочуд сильне тяжіння ментальних імперативів хліборобської людності до традиціоналізму, який важко буває помітити в пластах

минувшини навіть добре підготовленому фахівцю. Інноваційні уявлення надто повільно і "сором'язливо" проникали в цей "світ". Радикальне руйнування усталених поглядів, стереотипів мислення (за влучним виразом Ф. Броделя - "часів великої протяжності") - процес досить рідкісний навіть для психології "капіталізованих" прошарків сільського населення. Скоріше навпаки - все нове в селянському світобаченні так чи інакше призвичаювалося до традиційного, змінюючи при цьому не лише, так би мовити, форму, а й власну сутність.

Оскільки аналіз імперативів "серця" соціологічним законам не завжди до вподоби, не в захваті від них мають бути і ті, хто прагне досліджувати його таємниці. Тож повертаючись до реалій рубежу ХІХ - ХХ ст., матимемо це на увазі.

Успадкувавши від предків "класичні" риси етнонаціональної самотності, український селянин високо цінує свою індивідуальність, насамперед особисту свободу. Сконцентрована на родинно-господарських цінностях, ця ментальна властивість продовжує генерувати добре відомий український індивідуалізм. Одночасно від покоління до покоління передається схильність до гумору. Сипати жартами - поклик душі чи не кожного "малороса". Традиційними залишаються основи світогляду українського хлібороба. Чуттєвість та образність його природи й надалі потребує символів, аналогій, одухотворення природного довкілля та побутових сцен сільського життя. Ікони, культи, забобони, ворожіння, засновані на вірі в духів-демонів міфічні уявлення - всьому ще знаходиться місце в, здавалося б, колись раз і назавжди християнізованій душі. Селянин не помічає як далеко не християнські канони повсякчасно нормують його поведінку, смаки, настрої ("поцілував на божнику (рушник на іконі - Ю.П.) Бога"). Зворушливість, щирість "малоросійського серця" доволі органічно гармонізує з соціальним довкіллям ("Хто любить ревно (серечно, щиро - Ю. П.), жаліє певно"). Далекі не безхмарні існування пом'якшуються прекрасною емоційною атмосферою.

Надмірна чуттєвість, сентименталізм українського селянина повною мірою виявляється в ставленні до найближчих йому людей - дружини та дітей. "Пройдіть влітку, в святковий день селом і ви побачите не одного вусатого

малороса, сурове обличчя якого проясніло: він тримає на руках дитину й пестить її", - ось слова сучасника, які не втратили актуальності і до сьогодні [1, 8]. Можливо тому, що майбутне своїх дітей селянин уявляв і, значною мірою, продовжує уявляти, проектуючи його з власного життєвого досвіду.

Чим далі заглиблюємося в сентиментальне "серце" українського мужика початку ХХ ст., тим більше й самому хочеться "розчулитися", "поспівчувати", "пожаліти". Симбіоз тяжкої долі та почуття власної гідності, схильність до умоглядності та розумування простежується в такій характерологічній рисі як скептицизм. То ж чи не кожний крок селянина супроводжується підозрою та критикою до всього, що перебуває за межами селянського світу. Найбільше, традиційно, дістається "панству", до якого він зазвичай відносить поміщиків, чиновників, підприємців, представників інтелігенції. Тут скептицизм постає як невід'ємна частина традиціоналізму. "Про нововведення мужик слухає з... пасивною цікавістю... Він слухає, розпитує й начебто радіє почутому, а, вислухавши, констатує - "казка" [2]. Чи не ця "казковість" стоїть на заваді соціально-господарської активізації селянина, перешкоджає розвитку рис ментальності, затребуваних посткріпосницькою епохою?

"Лиха без добра не буває", - говорить народна приказка, якою керується й "малорос" початку ХХ ст. Пересвідчившись у користі та зручності того чи іншого нововведення, він досить швидко його запозичує. Бере здебільшого те, що гармоніє з узвичаєним. Серйозність розуму, глибинність почуттів виявляються тут цілком доречними. Щоправда, селянин з душевними муками та сумнівами відмовляється від усього, що раніше забезпечувало йому стабільність існування, гарантувало прожитковий мінімум. Він рідко коли погоджується з чужою думкою відразу ("Краще своє латане, ніж чуже хапане"). Однак бажання не поступатися, вперто стояти на своєму не тільки перешкоджає інноваційній трансформації, нерідко вона просто рятує. Хіба, скажімо, може селянин у інший спосіб відстояти свою мову, культуру, зберегти етнічну самотність.

Проте, як і будь-яка крайність, зятість у характерології зумовлює побутовання багатьох бід та душевних страждань. Зокрема, гонор - чинник частих у повсякденному житті образ, сварок, бійок. А систематичне дроблення сімей!

Потяг молодого подружжя будь-що відокремитися від батьків, хоч і задовольняє амбіції сторін, нерідко шкодить господарській справі, стоїть на заваді зростанню родинного добробуту. Суперечить здоровому глузду й "нелюбов" до асоціацій. То ж чи варто дивуватися фінансово-економічній залежності пересічного українця від більш підприємливих та практичних свреїв. Лейтмотив "Кайдашевої сім'ї" цілком можна вважати типовим сюжетом для тогочасного українського села, хоча, безперечно, емоційно й дещо прикрашеного автором.

Чільне місце в "картині світу" хлібороба посткріпосницької епохи займає родинно-господарська сфера. Певне виключення становлять хіба що суспільно-економічні орієнтири тих селян, які, перебуваючи на заробітках та через інші причини, на тривалий час відлучаються від віковичного укладу. Проте й у заробітчан трансформація традиційно актуальних для українського хліборобського загалу пріоритетів лише в окремих випадках позначається послідовним радикалізмом. Квінтесенцією переживань і турбот у цьому усталеному, внутрішньо логічно-узгодженому соціальному мікрокосмі залишається, крім безперечно самого селянина, його сім'я.

Відтак важко, якщо й узагалі можливо розгледіти таємниці буття етнонаціонального "серця" українського мужика початку ХХ ст., не приділивши належної уваги внутрішньому світу та соціальній поведінці його "другої половини". Загалом, попри численні побутові негаразди, погляд чоловіка на жінку продовжує зберігатися достатньо ліберальним і симпатичним. Порадниця, помічниця, вірна супутниця на віку; її талант - служити чоловікові розрадою в складних життєвих обставинах. Таке бачення соціальної ролі дружини, як і в попередні історичні епохи, спричиняється неперевершеним ліризмом "малоросійської" натури.

Упродовж усього спільного життя її підлеглість чоловікові пом'якшується спогадами про палку сердечну прихильність у роки молодості. Що "кохання та любові" (бодай у молодому віці) для етнонаціональної душі українських селян дійсно значать багато, засвідчують численні фольклорно-етнографічні сюжети, в тому числі й поширена, ймовірно не лише на Катеринославщині, приказка-"Краще в матері на соломі, чим з не милим на перині"

[3, 124].

Акцентуємо увагу на випадку, де значення цього почуття для українського селянства почасти контрастує на фоні елементів "архаїчності та дикості" його загальної культури. Для більшої переконаності "опустимося" на одне-два покоління в глиб історії. Молода жінка Фекла Ковальчук, що мешкає в селі Пединок Житомирського повіту, звинувачується своїм свекром Герасимом у тому, що в один із зимових вечорів 1865 року хотіла стравити всю родину котячою головою, "звареною у великому глиняному горщику" [4,3]. Згодом, у розмові Ф. Ковальчук з місцевим священником з'ясовуються дещо інші обставини справи. А саме, через "нелюбов чоловіка свого Пилипа" вона більше "не бажала з ним вести подружнє життя", а тому й "мала намір себе саму позбавити життя цим приготуванням" [4,4]. Важко тут сказати щось однозначно, проте вагомість інтимних мотивів у сімейних стосунках здається не викликає сумніву.

На відміну від "великороски", українська селянка значно глибше усвідомлює й усіляко відстоює власну людську гідність. Часті випадки її безкомпромісної поведінки у конфліктних ситуаціях сучасник регулярно спостерігає як у сімейному, так і громадському житті.

Ось дещо з цих спостережень. Удома майже цілковита господарка. Все, що стосується так званого "жіночого діла" (городні й хатні роботи, дрібна худоба та птиця, домашнє ремесло, приготування їжі, піклування про дітей) "за народними уявленнями" "суть результати її праці", її власність і тому "всіма хатніми роботами вона розпоряджається на власний розсуд" [1,8]. Про загостреність почуття "власника результатів своєї праці" в "картині світу" української селянки свідчать мотиви та логіка поведінки Марії Кравченко з містечка Гостомля на Київщині. Після смерті чоловіка, з яким вона прожила 5 років, Марія через суд відібрала в колишнього свекра "все, що заробила за ці роки, а також придане" [5, 310].

Низку життєво важливих для сім'ї господарських функцій жінка виконує на рівні ("душа в душу") з чоловіком, так зване "спільне діло". То ж на ярмарку подружжя їде зазвичай разом. Чоловік везе продукти землеробського господарства (результат "чоловічого діла"), дружина — вироби "свого" домашнього господарства. Торгують окремо. На виторг чоловік

купує переважно те, що необхідне для господарсько-виробничої діяльності та хатнього вжитку сім'ї, жінка - здебільшого вбрання та посаг для дочок. Витрата грошей, як правило, між подружжям узгоджується.

Збереження в цей історичний період актуальності й значущості традиційних стосунків між чоловіком і дружиною в господарській сфері проглядається в побутуванні давнього терміну "спілка". У середовищі українських селян, як і раніше, вважається, що сімейний союз - найкраща, й до того єдино визнана та "схвалена", спілка ("Добра спілка - чоловік та жінка", "Не тримай з паном спілки").

Без перебільшення, чоловік, прагнучи забезпечити своїй сім'ї матеріальний достаток, а собі належний імідж в очах громади, має за що завдячувати своїй дружині. Отож, щоб "дати собі раду", він обирає жінку фізично здорову, працьовиту, одним словом господарку—"Жінка хоч корова, якби була здорова". В наступній приказці проглядається задоволення працьовитістю дружини - "Як сорочка біла, то й жінка мила" [1,8]. Щось протилежне за змістом, але однотипне за ментальною сутністю простежується в лайливих словах чоловіка — "Та ти, стерво, ні спекти, ні зварити!" [6,14]. Водночас чоловік прагне приховати власну корисність. З цією метою він зазвичай дотримується дещо зверхнього ставлення до дружини. На Київщині та Поділлі у чоловічому середовищі можна почути: "Жінки довге волосся мають, а розум короткий", а на Катеринославщині - "Коса довга, а розуму й пальця не обернеш" [3,114].

Нічим, по суті, українська селянка не поступається домогосподарю і "на людях". Часто навіть навпаки. Вперше прикомандированому чиновнику або командиру військового підрозділу дивно спостерігати, як перед "екзекуцією" над мешканцями непокірного села жінки добровільно стають спереду чоловіків. Останні, між іншим, і самі визнають факт "більшої наполегливості та сміливості" своїх дружин. Щоправда пояснення дають не зовсім "чоловічі", мовляв "до жінок начальство більш поблажливіше".

Щось подібне спостерігається під час судових розглядів. Понурий чоловік поволі направляється до приміщення волосного (чи мирського) суду в супроводі своєї дружини - явище для українського села початку ХХ ст. досить буденне, можна сказати, звичне. І, як з'ясовується, присутність "другої половини"

зовсім не випадкова. Жвавість та промітність (моторність) жінки часто не лише допомагає пом'якшити вирок, а й взагалі відмінити його. Доречно тут пригадуються слова, які належать 43-річному мешканцю села Великі Кринки Кременчуцького повіту І. Холодиру (1906 р.): "Коли баба захоче, то й сам чорт схоче" [3,43]. Цікавлячись витоками етнопонаціональної природи "малоросіянки" початку ХХ ст., дозволимо собі зазначити, що згадувана моторність мала довготривалу передісторію. Уже в перші пореформені роки в селах Наддніпрянської України регулярно траплялися випадки, які однозначно свідчили, що "кріпосницький ренесанс" другої половини ХVІІІ - середини ХІХ ст. не позбавив українок їхньої самобутньої вдачі. Один із таких випадків у липні 1867 року зафіксував в селі Кам'янці Новоград-Волинського повіту Волинської губернії П. Чубинський. Сільський гультьяй С. Мотичай, не зупиняючись перед осудом односільчан, по-звірячому б'є дівчат та жінок. Незважаючи на загальне обурення мешканців села, рішення волосного суду в цій справі виявляється надмірно поміркованим і позитивно не позначається на подальшій поведінці сільського "шурубурника й розбещувача". Відсидівши ніч у "холодній", він продовжує знущатися над своїми жертвами. Тоді мати однієї із скривджених дівчат - Уляна Бойчук, перебуваючи під враженням чергових витівок С. Мотичая у стані емоційного збудження, вдалася до своєрідного самосуду. Під час чергової зустрічі вона так схопила його "за дітородного уда", що він аж посинів [5,164-166]. Наведені приклади "підвищеної соціальної активності" української селянки говорять про присутність в глибинах її етнопонаціональної природи другої половини ХІХ - початку ХХ ст. адекватного і до того ж стійкого психологічного (ментального) підґрунтя ("час великої протяжності"). Адже, по-перше, така поведінка "малоросіянок" була типовою для того часу, по-друге, ця риса досить добре контрастує в порівнянні з відповідними характерологічними особливостями жінок інших національностей.

Хоч і побічно, проте достатньо переконливо про це свідчать матеріали статистики. У нашому розпорядженні дані, з яких можна робити висновки про ступінь причетності до антиурядових виступів, до "злочинних дій" узагалі населення різних регіонів Російської імперії за 1895 рік. Зрозуміло, що нас цікавлять

дані про "бунтарський дух" жіноцтва. Отже, якщо серед загальної чисельності правопорушників Росії, перебуваючих у цьому році на обліку правоохоронних органів, жінки становили 13,6%, то на Лівобережній Україні, де відсоток українців досягав 85% тутешньої людності, цей показник перевищував 19,2%. А у Полтавській губернії, яка виділялася серед інших регіонів України найбільшим відсотком автохтонного (українського) населення (майже 98%), з-поміж правопорушників жінки становили аж 24,1% [7, 28].*

Разом з тим, зумовлені соціокультурними чинниками пореформеної доби інноваційні естетичні та етичні цінності української селянки, які, зайвий раз нагадаємо, раціонально нею не сприймалися, не усвідомлювалися, а були інтеріорізовані її ментальністю переважно несвідомо, також простежуються в її соціальній поведінці. Окремі зміни відбувалися в рамках одного покоління. "Я пам'ятаю час, - писав 1888 року Т. Рильський, - коли заміжня жінка в нашій місцевості (південна Київщина - Ю. П.) пов'язувала хустку... так, щоб ніяким чином не можливо було побачити волосинку, пам'ятаю і те, що маленький пучок кіс, який виглядав з-під очіпка і ніби випадково був забутий, вважався за ознаку безсоромного кокетства; надалі я спостерігав поступове прибирання пов'язки назад; у даний момент у нас вона закінчується більше чи менше на половині верхньої частини голови" [8, 35].

Щодо моторності, спритності та вправності природи, то зазвичай не тільки представниці інших національностей, а й власний чоловік становить на початку ХХ ст. певну протилежність українській жінці ("Вонатака працьовита, а він таке ледащо"). То ж, зазвичай, говорить він повільно, лаконічно, як би з почуттям власної гідності. "Пинявість" (повільність) у думках органічно доповнюється млявістю в руках, ходьбі, діях. Спостерігаючи за ним, здається, що прізвисько "лінивий", "ледачий" видумано більш спритними та прагматичними сусідами - росіянами, євреями, "німцями" - не випадково. І все ж таке розуміння манери його поведінки було б помилковим. Адже ціну виснажливої праці український мужик знає добре ("Хто трудиться, той не журиться"). Тому, напевне, й сам нерідко "титулує" так свого брата-українця (в тому числі члена сім'ї, близького родича), стимулюючи його в такий, дещо незвичний спосіб до ще більшої трудової активності.

Чужинець, що вперше приїздить до України, дивується іншому. Певну частину світлої днини ("при будь-якій зручній нагоді") "малорос" витрачає на відпочинок, гаючи час у роздумах та мріях' ("філософствуваннях"). Нехитрі за змістом мудрування торкаються всіляких життєвих ситуацій, інколи незвичних подій, але здебільшого чогось традиційного, узвичаєного. У такий спосіб "колективне підсвідоме" пересічного мешканця українського села як би поєднує фізичний відпочинок з духовним, оцінюючи останній скоріше не як потребу організму, а як велике моральне задоволення, втіху. Тут слід черговий раз віддати належне чудовій природі України, яка добре "попрацювала" й продовжує "працювати" над стереотипами "картини світу" селянина. М'які риси етнопонаціональної натури українського селянина досить добре простежуються на "народних" картинах кінця XVIII століття і всього наступного XIX століття. І нам лише залишається завдячувати авторам чудових, а головне реалістичних полотен - В.А. Тропініну, К.С. Павлову, Є.Ф. Крендовському, Д.І. Безперчому, Т.Г. Шевченку (перша половина XIX ст.), Л.М. Жемчужникову, К.О. Трутовському, М.К. Пимоненку, І.І. Рєпіну, І.С. Їжакевичу (друга половина XIX ст.).

Слід зазначити, що співвідношення ледарство-працьовитість¹, решту антонімічного ряду, яким характеризувалися риси тогочасної етнопонаціональної ментальності мешканців українського села (меланхолічність-гонористість, потайливість-щирість, наївність-схильність до мудрування, емоційність-стриманість) істотною мірою зумовлювалося окресленим вище самобутнім поділом праці в межах сім'ї. (Зайвий раз про цей поділ свідчила приказка "Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче" [1, 7]). Своєрідна біполярність соціальних характеристик типового селянського подружжя була, крім того, психологічно узгоджена з традиційним розумінням цінності праці, відповідним сприйняттям сутності відпочинку. В ідеалі в цьому вбачалася сімейна гармонія, родинне щастя. Очевидно, що маючи непосидючу, працьовиту й одночасно говірливу та вірну дружину, чоловік міг собі дозволити "зайвий раз" бути мовчазним, зовні неквапним. Тож не випадково на початку XX ст. у середовищі українського селянства побутує переконання - "Щасливий шлюб, коли старша дружина, а нещасний, коли чоловікові 40 років,

а дружині - 20" [9, 1]). По-своєму це "влаштує" не тільки чоловіка, а й жінку - "Коли будеш (с)мирним, то будеш і вірним" [3, 72].

Спробуємо ретельніше придивитися до подружньої "таємниці" українського простолюдина рубежу XIX - XX ст. Тож оскільки одружуватися потрібно в молодому віці - "Хто рано жениться, ніколи не кається", - але з обережністю, у роки парубкування юнак, виявляючи неабиякі хизування та чванливість, здебільшого веде себе досить таки демонстративно [10, 90]. Дивуючи односельчан, у тому числі нерідко й чоловіків старшого віку, які в свій час також "славилися" на селі зухвалим парубоцтвом, він намагається такою поведінкою насамперед справити враження на дівчат-однолітків. Це має особливе значення на тій стадії залицянь, коли остаточний вибір судженої ще не зроблений. Зазвичай, виявляючи достатньо уваги кожній, юнак домагається прихильності відразу декількох дівчат. Метою, на перший погляд, здавалося б, надмірної закоханості, с бажання створити своєрідну конкуренцію між потенційними вибранками, щоб скориставшись підвищеним авторитетом серед сільської молоді, чгодом міцніше ("сердечніше") "прив'язати" до себе свою суджену. Водночас залицяння до дівчини, "оспівування" її краси, чеснот характеру зміцнює почуття симпатії, "любові та кохання". У такий спосіб молодий чоловік прагне забезпечити собі в майбутньому подружньому житті спокійне, розмірене, "плекане" існування. Підґрунтям "чоловічого щастя" якраз і бачиться перебування поряд колись коханої дівчини, а після весілля - працьовитої та турботливої дружини.

Помітити ці "хитрощі" українського селянина, його чоловічої натури не так уже й важко. Чужинців, які на рубежі XIX - XX ст. уперше відвідують Україну й знайомляться з побутом та звичаями тутешнього сільського населення, дивує різка зміна в поведінці представників "сильної статі" відразу після одруження. Вертлявий парубок, котрий легко й невимушено поєднує нічні гуляння ("вечорниці", "досвітки") з денною роботою ("Хоч як за день наробишся, а вечір прийде, - кортить на вулицю"), після весілля якось відразу стає "повільним і неповоротким" чоловіком.

Ще одне підтвердження. Наречених українські парубки вибирають переважно із свого села або, коли таких не знаходять у

найближчій окрузі, "їдуть у віддалені українські села" [11,47]. Шлюби з росіянками, як і раніше, - велика рідкість. На мові простого українського парубка Харківщини це звучить так: "Хоч вони ("московки" - Ю. П.) і гарні; та... борщу не вміють зварити" [11, 47]. В інших місцевостях україно-російського "пограниччя" ставлення аналогічне, і навіть більш витончене: український юнак помічає в представницях іноетнічної протилежної статі не лише неспроможність забезпечити звичний побутовий комфорт, а й окремі на загальне неприйнятні риси етнопонаціональної вдачі - "з московками одружуватися не варто, бо вони "кислі" [6,9].

До честі "малороса" його ставлення до дружини переважно шанобливе ("сердечна приязнь") аж до глибокої старості. При цьому прагнення перекласти на неї бодай емоційно-психологічний тягар життєвих негараздів також зберігається впродовж усього спільного життя. Задля власної дрібної користі чоловік зазвичай не говорить жінці усієї правди; звичним залишається й притаманне тогочасній культурі українського гречкосія ставлення до дружини як до "істоти язикатої, хитрої й лінивої" ("Жіноцтво щечебе, всі разом розказують і ні одна не слухає", "Прийшли жнива, то й жінка крива, прийшла косовиця, то й жінка коробиться," прийшла Покрова, то й жінка здорова"). Однак саме завдяки терпеливості та працьовитості дружини ("Від милого друга мила й пуга (батіг- Ю. П.)") чоловік почасти усвідомлено, а здебільшого підсвідомо відчуває свою повноцінність, принаймні має всі підстави вважати себе господарем у житті.

1 Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии //Записки ИРГО по отделению Этнографии. -Т.Н.-1868. -СПб. ^41 с.

2. Киевлянин. -1875. -Л"? 60.

3. Фонд рукописів ІМФЕ ім.М. Рильського, ф. 8-2, 14.

4. Державний архів Житомирської області, ф. 18, оп. 2,спр.590.

5. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряжённой ИРГО. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. -Т. VI- СПб., 1872.-408 с.

6. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии. - Харьков, 1893. - 28 с.

7. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. - Т. VII. Малороссия. - СПб., 1903-520 с.

8. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд. А. П. Пономарьов та ін. - К.. 1991. ~ 640 с.

9. Этнографические сведения о Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1869. - 54 с.

10. Сумцов М. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. -Х, 1918. -240 с.

11. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной культуры. - Д././, 1988.-256 с.

УДК: 94 (477) "19": 332.2

Солодка Л.М. (м. Черкаси)

Деструктивний вплив войовничого атеїзму на ментальність українського селянства

Джерелом селянства, його духовних сил, економічної культури, політичної активності, соціальної мобільності завжди була і буде земля. Праця селянина на землі без віри в її щедрість і родючість зводить споконвічну традицію землеробства до механічного витрачання сил на задоволення життєвих потреб. Відомий український соціолог Н.Я. Григорієв зазначає: "Проста, щира, безпосередня релігійність українців походить з саЧіих умов їх життя та натуральних потреб" [1, 42].Тобота на землі позбавляє селянина заангажованості; цивілізацією, підсилює його природний зв'язок з природою, що дозволяє осмислити найсакральніші аспекти буття. Згадаємо О. Мєня, який вважав, що "в кращих людях завжди існує неусвідомлена навіть ними самими релігійність, тому що вони вірні істинній любові до землі. Релігійність же -це не яка-небудь релігія, а віра в прогрес..." [2,78]. . . . .

З утвердженням радянської влади в Україні, в хід було запущено механізм масової антирелігійної пропаганди, який, безсумнівно, вплинув на традиційну релігійну свідомість селян республіки і став однією з перших передумов трансформації всієї ментальної структури селянства.

Цей процес розпочався вже в період насадження радянського ладу і особливо посилювався в період становлення тоталітарного режиму. В першу чергу, це було зумовлено тим, що в Україні нові принципи політико-ідеологічної влади орієнтувались на досить вузький

прошарок своїх свідомих прибічників, і тому гостро потребували масового психологічного визнання з боку широких мас населення. Для цього застосовували метод пропагандсько-просвітницького пресингу, який полягав у запереченні минулого і побудові в уявленні населення цілісного образу нового міфу яскравого майбутнього. Методи перших років радянського будівництва виявили насильницьке спрямування ідеологічної політики більшовиків. "Для нової радянської влади, що створювала комуністичну мораль, вбивство стало політичним символом. Природно, що для такої влади релігія була кісткою в горлі" [3,272].

Основне завдання було поставлене таким чином: розтрощити стару віру, стару кріпацьку мораль, старі цінності нашого народного духу і створити нові цінності, притаманні пролетаріатові, визволеному пролетарською революцією" [4, 44]. Для цього планувалося докласти значних зусиль, тому що "старі дореволюційні традиції потребують упертої роботи над виконанням завдання національно-культурної перебудови" [4,43].

Щоб пояснити селянинові "всю безглуздість віри його в забобони і вищі невідомі йому сили" [5, 63] було вирішено "під антирелігійну пропаганду підвести науковий фундамент" [6, 29], тому що без систематичної антирелігійної корекції "намагання впровадити новий побут буде порожнім звуком" [7, 174]. Лише плановість і усвідомленість у всій суспільно-господарчій діяльності могли призвести до повного відмирання релігійних забобонів [8, 49]. Науковий підхід до керівництва пропаганди атеїзму вимагав вивчення стану релігійності мас та ефективності самої антирелігійної роботи, адже партія не могла бути байдужою до справи релігії, до її впливу на маси, до її організуючої дії [9, 233]. Відтак, на XII і XIII з'їздах РКП(б) (IV. 1923 та V.1924) спеціально розглядалось питання необхідності визначення форм і методів антирелігійної пропаганди в залежності від соціального складу аудиторії, а також була започаткована перевірка ефективності різних форм і засобів антирелігійної роботи. [10,61]. В оперативному плані ЦСУ УСРР на 1924/1925 рік передбачалося створити карткові каталоги населених пунктів, з занесенням всіх основних характерних прикмет. Сюди ж відносились також медико-санітарна і моральна статистики [11, 4]. І хоча на перших етапах результати цієї роботи носили

епізодичний і локальний характер, але вони давали можливість зрозуміти цілісну картину і стан релігійної ситуації. На практиці це здійснювалося шляхом розсилання місцевим партійним організаціям анкет, що містили перелік запитань приблизно такого характеру:

- яке ставлення селян до церкви і духівництва;
- які релігійні свята найпопулярніші;
- який стан сектантських організацій;
- яка антирелігійна література найпоширеніша.

Окрім відповідей на запитання, потрібно було додавати аналіз складу релігійних організацій і антирелігійної роботи, а також надсилати свої пропозиції щодо удосконалення її методів роботи [10, 62].

Першим кроком антирелігійної пропаганди стала кампанія під гаслом "контреволюційної діяльності церковників". Для цього широко використовувалась періодична преса - газети "Войовничий безвірник", "Вісті", "Радянське село", журнали "Агітатор", "Безвірник", "Під контроль'мас", "Молодий комунар", "Партактивіст" тощо. В них критикувались "реакційні ідеї" різних конфесій, на адресу духівництва чіплялись ярлики: "мракобісницьке кубло", "релігійний дурман", "релігійне невігластво", "релігійна гниль". Журнал "Безвірник" приносив із собою в домівку селян сповнені жадливої потворності карикатури служителів церкви. Вони доповнювались різноманітними віршами, байками, фейлетонами, які викривали начебто аморальне життя духівництва. В ньому для антирелігійної пропаганди пропонувались такі гасла:

"Піп та куркуль - це бур'ян. Як їх знищити - урожай підвищити";

"Не від молитов до бога, а від агронома допомога";

"Виполовши на полі бур'ян, матимеш гарний урожай. І в своїй голові прополи бур'ян, якщо хочеш поліпшити своє господарство" [12, 52].

Антиклерикальну пропаганду пропонувалось проводити шляхом постійних бесід, в яких обов'язково слід було підкреслювати недоліки церковного життя: чвари між духівництвом, крадіжки, пияцтво священників, великі церковні побори тощо [7, 174].

Був розроблений цілий комплекс заходів антирелігійної пропаганди. В тезах антирелігійної пропаганди, прийнятих пленумом ЦК

КП(б)У 22 червня 1923 року, зазначалось, що робота повинна проводитись трьома напрямками:

- 1) антирелігійні дії і питання в самій церкві;
- 2) широка природничо-наукова освітня робота;
- 3) антирелігійна пропаганда, спрямована на викриття релігійних забобонів, обрядів, культів [9, 233].

На протигагу традиційним сімейно-побутовим обрядам, запроваджувались червоні весілля, "октябрини", яким намагались придати зовнішньо показовий і привабливий характер [7, 35]. Мав місце навіть такий нонсенс як "червоні хрестини" [7, 151]. У 2-й половині 20-х років було започатковано антирелігійні демонстрації і карнавали, які називались "антипасхальна вечірка" [13, 44-46], "антиріздвяна кампанія" [14, 1-6], "антивеликодній карнавал" [15, 66], "комуністична паска" [10,68].

Але, як правило, бажаних владі результатів такі дії не приносили, швидше навпаки: "співання пісень міськими піонерами на площі села, проти церкви під час релігійної служби давали негативні результати" [7, 174] або, наприклад, переодягнені у священників голова колгоспу, місцеві робітники і активісти, які влаштували у с Кандибіно Ново-Одеського району антирелігійний карнавал, були закидані камінням натовпом жінок [16, 204].

Тому з часом від таких заходів агітаційної роботи почали відмовлятися, а змісту кампаній надавався більш-менш спокійний пропагандистський характер. Перевага надавалась організації лекцій, бесід, вечорів в клубах і бібліотеках. У звіті Агітпровідділу ЦК КП(б)У XIV з'їзду РКП(б) відмічалось, що антирелігійна пропаганда в Україні "разом з відмовою від галасливих засобів (демонстрацій, кампаній, диспутів і т.п.) переходить головним чином до осередкової роботи. Найпоширенішою формою роботи ставали брошури, листівки, плакати, лекції, рідше мітинги і диспути. В інструкціях для агітпрацівників зазначалось, що в роботі на селі "як підхід, так і методи повинні бути більш обережними, тут антирелігійна пропаганда повинна пов'язуватись із загально-просвітницькою роботою, з природничо-науковою пропагандою сільськогосподарських знань, боротьби з покращенням і підняттям агрокультури, поясненням природних явищ - ось канва антирелігійної пропаганди на селі", а

питання, пов'язані з існуванням Бога, Христа, критика попів і т.п. повинні ставитись лише після елементарного засвоєння аудиторією вище перерахованих питань [7, 174]. Боротьбу з релігією в сільській аудиторії потрібно вести тактично, методами переконання, а не примусу [5,33].

Таким чином, антирелігійна пропаганда втратила свій колишній ударний характер і набула форми методичної, всеохоплюючої науково-популярної роботи в галузі природознавства і походження релігії. По суті, мета полягала в тому, щоб "все життя обшувати антирелігійними моментами, як до цього часу обшувало воно було релігійними. Все шкідливе в релігії уперто і твердо треба виявляти навіть у дрібницях щоденного вжитку: ... від хатніх речей буденної обихідки до матеріалу найтоншого психічного впливу, як, скажімо, у творах мистецтва абоощо". Ставилось завдання наситити побут безвірництвом: "купує пачку сірників... на ній є певне антирелігійне гасло... от і мимовільний вплив". До цього ж ряду включались і медичні рецепти, і сільськогосподарський реманент, довідки, квитки, порадики сільського господарства, - і тоді "як крапля камінь, доватиме релігійний мозок, пробиваючи в ньому безвірницькі діри" [17,56]. На службу Спілці безвірників була поставлена і антирелігійна література, "видавництво якої було однією з галузей партійної роботи" [10, 72], і театр "як засіб антирелігійної агітації". До цього залучали і новостворене, але дуже ефективне молоде мистецтво - кіно. Український кінематограф з перших років стає активним пропагандистом важливих заходів партії та уряду. Вже X з'їзд РКП(б) у 1921 році прийняв конкретну програму з питань розвитку радянського кіно, визначивши його роль як культурно-виховного фактора. Невдовзі на антирелігійну тему були зняті широко розтиражовані фільми "Чудотворець", "Комбриг Іванов", "Старець Василь Грязнов" [18, 26]. Однак з часом, ці, певним чином, виважені форми антирелігійної пропаганди були визнані недостатніми. Міцніючий радянський тоталітаризм вже напередодні суцільної колективізації знову широко вдався до брутального насильства проти церкви і віруючих.

Великого розмаху набули зняття дзвонів, закриття церковних храмів й їх переобладнання на сільбуди, хати-читальні, кінотеатри, до того

ж більшовики оголосили "пятирічку безбожжя" у 1932 році. Для залучення населення до цих актів вандалізму застосовували різні прийоми, в тому числі і матеріальне заохочення. Наприклад, за зняття хрестів преміювали мануфактуру [19, 105].

У 1935 році була завершена боротьба з "контрреволюційним релігійним дурманом". Фактично всі культові установи було знищено. Руйнація зовнішньої атрибутики дореволюційної селянської ментальності позначилась і на глибинних процесах світосприйняття селянства.

"Викувати" нову людину виявилось не легко. На відміну від жителя міста, відірваного від первинного лона природи, а тому податливішого до "радянської", селянин не залишався пасивним до радянських методів антирелігійної пропаганди, він намагався протистояти "радянському пресу". Нова влада, знищуючи старі, не давала нових форм забезпечення життєвих потреб людини. Релігія, як особлива форма свідомості, найсприятливіша для селянського світосприйняття, забезпечувала селянству специфічну ціннісну систему орієнтирів. Фактично, вона справляла подвійний вплив на селянську психологію. По-перше, вона інтерпретує буття, при чому виступає не як дослідження, а як готова інтерпретація. По-друге, вказує сенс або мету існування людини. Своїм внутрішнім змістом (постановкою головного питання життя людини) релігійна свідомість породжує уявлення про засоби розв'язання проблеми, шляхи досягнення ідеального стану, що означало б її вирішення [20, 100]. В процесі цього відбувається створення певного інструментарію, що відповідає сенсу і релігії, і церкви (звичаї, обряди, система моральних настанов). Вплітаючись у ментальну структуру, релігійна свідомість орієнтувала селянство на певну поведінку, цінності, світобачення. Натомість, радянська влада, знешкоджуючи цей інструментарій, не наповнювала власним новим змістом механізм захисту окремої людини в умовах соціальних потрясінь, тому релігійне світобачення не було конфліктним, антагоністичним селянському світогляду. Натомість, радянська атеїстична модель світогляду була розрахована на міських пролетарів, а тому іншу систему цінностей. Революційний нігелізм не міг "пояснити" селянину, чому не родить хліб, як це трапилось у 1921-1924 рр. Тому по всій території республіки у вищезгаданий період ширились релігійні рухи. Варто зауважити, що

звернення до Бога у жахливі голодні роки пояснюються елементарними захисними функціями психіки людини в екстремальних умовах. Бог в розумінні селян - Батько, який захистить їх в лиху годину. Пропоновані радянською владою тотеми не були для селян захисниками. їх вони розглядали як елементи чужої, а іноді ворожої, культури міста. Релігійні рухи мали такі форми: "оновлення ікон", відкриття джерел "святої води" [21, 16-19], масові походи з "чудотворними іконами" [7, 174]. Лише в Одеській окрузі у 1924 році було зафіксовано 55 випадків "оновлення ікон" [21, 24]. На всю Україну рознісся поголос про "Гайсинське чудо", "Калиновське чудо", Іосафанову долину. Насправді, це були водоймища природного походження, які виникли через надмірні опали. Селяни влаштували хресні ходи, розставляючи навколо озер до 200 хрестів [21, 26-27]. Серед жіночої половини населення ходили чутки про "дивовижні калачі", які, нібито, спекла жінка-вдова по настанові старця. Ці калачі жінки-вдови повинні були донести "до моря і пустити їх на воду, тоді врожай і всі біди для тих, хто буде приймати участь у цьому перенесенні, припиняється... і калачі... почали мандрувати по Київщині, Поділлі, Одещині, направляючись до Чорного моря" [21, 25]. У 1925 році поширились чутки про те, що в Чорному морі плаває гроб Господній... Одна жінка почула з нього голос, що наставляв: "Моліться про позбавлення від голоду, хто обійде з молитвою 40 церков, той залишиться живим" [5, 84]. Час від часу проявлялась тенденція по відкриттю мощів святих при монастирях [5, 84]. Як наслідок, в період активізації релігійного руху простежувалось зростання чисельності, активності релігійних общин [7, 174].

Прагнення радянської влади "всі релігійні свята перетворити в звичайні буденні дні, що б'є релігію та її служників у саме серце" спричиняло появу в народі нових чуток: нібито, по селах ходить комсомолка з золотою гадюкою, що вчепилась їй у груди, а сталося це через те, що працювала на свято, "тепер ходить по селах та радить по святах не працювати", "в Євангелії написано, що антихрист ставить печатку... книжка, що її видає кооператив має таку печатку антихриста... а тим, хто в колективі, швидко печатки будуть бити прямо на лоба" [22,25-28], "хліб беруть, а получати хліб будуть лише ті, хто має печатку антихриста на лобі або на руці"

[23,66].

Яскравим доказом слабкості антирелігійної "радянської" служать тогочасні висловлювання селян: "Ленін дощу не дасть, Бог дасть" [24, ІЗв], "Бог не дасть їм урожаю, бо сіють на великий тиждень", "Бог знає, хто заслуговує та кому треба дати врожай" [22, 26], "Два друга - Ленін і чорт" [24, 28]. Різноманітні репресивні заходи щодо селян і духівництва, не продумане управління господарством лише загострювали протистояння між радянською владою і українським селянством: "Не ідіть в колективи, вірте в Бога, бо скоро не буде тих, хто говорить, що не буде Бога", "Будуть висилати - Господь не забуде. Держіться єдиною вірою" [24, 44, ІЗв], "Я не підпишусь про закриття церкви, бо своїм розумом живу" [25, 50].

Не так швидко, але ж приживались в селянському побуті започатковані радянські ритуали. Беручи шлюб, молодята все рідше вінчались у церкві, але благословення у батьків неодмінно брали з іконами. Того, кого хоронили мовчки, без "отпівання" в народі казали, що "загребли як собаку", "похоронили як падлюку" [26, 42-43]. Навіть ті, хто не виступав відверто проти заходів радянської влади і вірив в її майбутнє, нарікали: "не даєте нашого попа, дайте свого, радянського, хай по радянському править, аби правив" [27,107].

Викладене вказує на глибокі та міцні корені релігійного світогляду українського селянина. Отримувати агрономічні знання через науково-просвітницькі заходи радянської влади було цікаво і корисно, але не ціною втрати розуміння світостворюючих сил, від яких по суті й залежало життя селянина: "Робітники можуть бути безвірниками, вони роблять молотом. А ми, хлібороби, нам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай" [22, 29].

1. Григорієв Н.Я. Українська національна вдача. - Вінніпег. 1941. - С 42.
2. Мень А. Встречи // Наука и религия. - 1991. - № 1. - С. 78.
3. Мирек А. Красный мираж: Как мы верили в мифы и ложь: Воспоминания и раздумья (1917-1960). - М., 2000. - С. 272.
4. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. - Харків, 1930. - С. 44.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2006, л. 63.
6. Всесоюзний з'їзд Спілки безвірників // Безвірник. - 1929. - №14. - С 29.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1839, л. 174.

8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2-х т. - М., 1970. - Т. 2. - С. 49.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959рр. Збірник документів: В 2-х т. - К, 1959. - Т. 1. - С. 233.
10. Воронцов Г.В. Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917-1937 гг.). - М., 1973. - С. 61.
11. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр. 1887. - Арк.4.
12. Безвірник. - 1929. - №4. - С. 52.
13. Безвірник. - 1929. - №7. - С. 44-46.
14. Безвірник. - 1929. - № 21. - С. 1-6.
15. Безвірник. - 1929. - № 11. - С. 66.
16. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.3195. - Арк.204.
17. Безвірник. - 1929. - №6. - С. 56.
18. Історія українського радянського кіно: В 3-х т.-К., 1986. - Т.1. - С.26.
19. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.3184. - Арк. 105.
20. Кравченко П. А. Формування національної свідомості і релігійні стосунки в Україні // Філософські обрії. - 2000. - №5. - С 100.
21. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр. 1846. - Арк. 16-19.
22. Безвірник. - 1929. - № 22. - С 25.
23. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.2987. - Арк. 66.
24. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.3198. - Арк. 13 зв.
25. Безвірник. - 1929. - № 20. - С 50.
26. Безвірник. - 1929. - №9. - С 42-43.
27. ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп.20. - Спр.3184. - Арк. 107.

УДК: 94 (477) "1921": 332.2

Георгиев Г.М. (м.Київ)

Вплив кооперації на українську селянську ментальність

На початку 20-х років радянське суспільство вступило в період розвитку нових соціально-економічних процесів, специфічних за своїм змістом та оригінальних за формою. Насамперед це виразилось у проголошенні нового офіційного політичного курсу радянської держави - нової економічної політики (НЕП). Особливість цих років у тому, що в пролетарській марксистській концепції розвитку суспільства віднайшлося місце для нового погляду на подальші шляхи до "світлого майбутнього". Рішення X з'їзду РКП (б) (8-16 березня 1921 р.) фактично були спрямовані на те, щоб забезпечити адаптацію селянства до нової радянської дійсності, адаптації політичної, економічної, соціальної і, "врешті-решт,

ментальної.

Радянська держава та КП(б)У активно губкомів партії", схваленому на засіданні проводили в життя широку програму заходів організаційно-інструкторського відділу ЦК націлену на пролетаризацію (у вигляді КП(б)У 14 жовтня 1921 р., пропонувалося колективізації) села. Реалізація такої програми розпочати кампанію по оволодінню комуністичної сфери - за допомогою кредитування переважно кимі і волосними осередками кооперації, бідняцьких та середняцьких господарств; у прийняттю партійними осередками рішень про технічній сфері - збільшення кількості обов'язковості вступу комуністів до кооперативів та інших складних сільськогосподарств, ознайомленню широких партійних і подарських машинку колективному користувачам із завданням кооперації та її вартості; у сфері торгівлі - надання бідняцьким організаційним будівництвом [2, 64]. Таким господарствам переваг при купівлі та продажу, чиним психологічний та ідеологічний тиск став у податковій сфері — зменшення податку з їх відчутним відразу ж. Вже в 1922 р. кількість господарств. Незважаючи на активне сприяння селянських господарств, залучених до державі різним формам колективних господарств, збільшилась у два рази. Однак дарств, бажаних поповнити склад колективних господарств, губерні та райони союзи почали постачати вистів було мало. Навіть найбільш бідні селяни до насіння та допомагати у купівлі реманенту і останнього намагалися зберегти свою худоби виключно біднякам.

Логіка дій розкриває спосіб переходу від кооперування села до кооперування ідеології та психології. Але з часом віра вождя в комуністичну ідею за марксовим зразком, та і за своїми власними ідеологічними конструкціями, зазнала значних змін. Попередній період воєнного комунізму вже не вбачався зразковим. Треба було переглянути стратегічні основи радянської влади і Ленін зміг це зробити.

В.І. Ленін добре розумів різницю між кооперативами і колгоспами. У брошурі "Про продовольчий податок" (квітень 1921 р.), яка була присвячена обґрунтуванню аграрної політики партії, селянські кооперативи розглядалися, "як чужорідне комунізму, атому негативне явище" [3, 301]. Капітуляція більшовиків перед ринком, економічними законами, була тож самою капітуляцією теоретичній. Комуністична парадигма не призвела до виникнення необхідної психологічної установки-стереотипу. Натомість залишався живим стереотип власника, господаря. Він впливав із української індивідуальності, типологічно і генетично пов'язаної з стійкою традицією українця-хлібороба.

Феноменальність статичного українського, селянського стереотипу полягала в тому, що він був не тільки міні-сакралізацією суто українських начал, але й джерелом синкретичним, яке увібрало в себе широку палітру політеїстичних язичницьких інтуїцій в області міфів про Землю-мікрокосмос та світ. Можна назвати цей стереотип - капсулюванням національних потенцій і певних, суто українських, народних

індивідуума. Так, у "Зразковому плані роботи

кооперування села до кооперування ідеології та психології. Але з часом віра вождя в комуністичну ідею за марксовим зразком, та і за своїми власними ідеологічними конструкціями, зазнала значних змін. Попередній період воєнного комунізму вже не вбачався зразковим. Треба було переглянути стратегічні основи радянської влади і Ленін зміг це зробити.

В.І. Ленін добре розумів різницю між кооперативами і колгоспами. У брошурі "Про продовольчий податок" (квітень 1921 р.), яка була присвячена обґрунтуванню аграрної політики партії, селянські кооперативи розглядалися, "як чужорідне комунізму, атому негативне явище" [3, 301]. Капітуляція більшовиків перед ринком, економічними законами, була тож самою капітуляцією теоретичній. Комуністична парадигма не призвела до виникнення необхідної психологічної установки-стереотипу. Натомість залишався живим стереотип власника, господаря. Він впливав із української індивідуальності, типологічно і генетично пов'язаної з стійкою традицією українця-хлібороба.

Феноменальність статичного українського, селянського стереотипу полягала в тому, що він був не тільки міні-сакралізацією суто українських начал, але й джерелом синкретичним, яке увібрало в себе широку палітру політеїстичних язичницьких інтуїцій в області міфів про Землю-мікрокосмос та світ. Можна назвати цей стереотип - капсулюванням національних потенцій і певних, суто українських, народних

рис. Тому кооперація сприймалась селянством не лише в економічній, але і в ментальній площині. Наявність в будь-якому економічному чи політичному явищі внутрішніх чинників незаперечна. Це добре розумів В. Ленін. Він, зокрема, писав: "Кооперація дрібних товаровиробників неминує породжує дрібнобуржуазні капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичних, їм дає найбільшу вигоду". Не може бути інакше, підкреслював він, оскільки є переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну [4, 301].

В першій половині 20-х років динаміка коливань, втомлених стихією революції народних мас, почала співпадати з динамікою марксистсько-ленінської теорії та практики. Однак сказати, що це був одновекторний рух, не вірно, оскільки ідейні керівники РКП(б) теж намагалися адаптувати свої погляди до реалій суспільних стосунків в радянській державі. С.В. Кульчицький цілком обґрунтовано з цього приводу зазначив: "Неприйняття селянської кооперації Леніном як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. Він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництві на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю" [5, 301]. Процес "спрямування до кооперативного капіталізму" мав стимулюватись цілою низкою різних заходів. Про характер впливу кооперації, в більшовицькому її розумінні, на комюнітарізацію селянства дає певну уяву декрет ВУЦВК "Про права, пільги і переваги, надані незаможному селянству, яке організовується в сільськогосподарські колективи (комуни, артілі, товариства) для громадського обробітку землі", датований 9 серпня 1922 року.

В ньому ВУЦВК ухвалив: "Знову підтвердити величезне господарське значення колективних господарств в справі узагальнення сільського господарства і надзвичайне політичне значення цих об'єднань незаможного селянства, що є підпорою радянської влади на селі перед фактом куркульства, що в господарському відношенні міцнішає" [6, 169-170]. Таким чином, документом декларувалась наперед жорстко визначена політична мета. Формально вона не афішувалась і сприймалась

в загальному контексті, але політична, а отже й ідеологічна, її направленість, проглядається цілком однозначно. Слово "узагальнення" не може бути пропущеним ні в якому разі, адже поряд зі словом існує політична сутність. Воно означало чітке намагання подолати опір селянського, українського індивідуалізму. На противагу йому висувалась класова, соціальна свідомість, яка позірно гарантувала селянській індивідуальності те, що вона не розчиниться в узагальнюючому пролетарському комюнітаризмі.

В 1921-1922 роках, коли Ленін ще лише конкретизував своє бачення ролі кооперації висловлювалися побоювання, що в майбутньому кооперація сільського господарства призведе до гіпертрофії селянського індивідуального господарства і пов'язаного з ним уявлення селян щодо власної сутності. Однак гіпертрофія була таким специфічним явищем, що вже через рік по тому зміни відбулись і в самому політичному гаслі. Ленін в статті "Про кооперацію" почав стверджувати протилежне тому, що проголошувалось раніше: кооперативна форма організації виробництва дає ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави, ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше завжди була каменем спотикання для марксистів [7, 273].

Програмні, ідеологічно-теоретичні засади РКП(б) ставили метою соціальну тоталізацію, яка б стосувалась економіки, політики, громадянства, індивідуальності. Діяльність кооперації показала, що соціальна, класова тоталізація можлива не тільки в комуністичній, повній, абсолютній формі, але і в більш пластичних, консенсових. "Політика кооперативу, - писав Ленін, - в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання" [8, 302]. Слід зазначити, що В.І. Ленін розглядав інтеграцію як форму суспільної організації не лише селянства. Еволюція його поглядів відбулася в контексті історичних подій. Як слушно зазначив В.Калініченко, "Він виношував думки про повне кооперування всього населення, всіх сфер економіки, починаючи з виробництва й торгівлі і закінчуючи сферою обслуговування" [9, 13].

■ Ментальність українського селянства, порушена революційними бурями, у перші роки

НЕПу знаходилась в дестабілізованому стані. Однак якісно вона відзначалась високими моральними, етичними критеріями. Успіхи кооперування є тому доказом. Широке сприяння з боку радянської влади об'єктивно вело не лише до вдосконалення виробничих відносин, але і до утвердження більш жорстокої системи суспільної організації.

Традиційно сильною стороною кооперації була її внутрішня демократизація та легалізація відносин між членами кооперативних товариств. Міцніюча більшовицька тоталітарність не збавляла темпів свого всезагального наступу на всі сфери буття селянства, але кооперування давало, принаймні, вихід з пастки соціального тоталітаризму. Кооперація відкривала шлях до саморозвитку, підприємливості, господарської самодостатності, реалізації особистістю своєї внутрішньої програми індивідуально-гарантованого входження в світ. Для хлібороба-селянина легалізація його індивідуального, приватного підходу до всіх сфер життя, в тому числі і господарського, було підтвердженням його уявлень про світовий порядок, справедливу владу, місце селянина в системі громадянських відносин. "Соціалістичне кооперативне підприємство, яке об'єднувало у собі виробників, власників і основного капіталу, і виробленої продукції, мало перевагу над державним підприємством, оскільки в останньому особистий інтерес виробника представлений опосередковано, а в кооперативі - безпосередньо" [10, 13].

Консенсус між пролетарською революцією та радянською державою, з одного боку, та селянським дрібнобуржуазним селом завдяки широкому розвитку сільськогосподарської кооперації з іншого, став реальністю не лише в економічній, але і в соціально-політичній сфері. Він був антитезою вульгарній революційності. І хоча реакція не забарилась, все ж, впродовж 20-их років вплив цього суспільного договору був великий.

В типологію та категорію ментального поля українського селянства був внесений синтез традиційних національно-соціальних форм і новітніх революційно-пролетарських комюотарних форм ідеологічно-доктринального характеру. На основі цього взаємовпливу і виникла більш близька до сучасної свідомість селянської маси. В ці роки внутрішні ментальні процеси в середовищі селянства відійшли від сталих інертних стереотипів і

отримали спрямування в бік нових, динамічних, емоційно забарвлених. Кооперування в сфері економіки ініціювало і специфічне кооперування на ментальному рівні. Психологічне звикання до обличчя нової, радянської влади поволі ставало реальністю.

1. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 - 1925рр. - ВХУ., 1968. - С.63.
2. Там же. - С.34.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928рр.). - К., 1996. - С.301.
4. Там же. -С.301.
5. Там же. - С.301.
6. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929 - 1930). /Під ред. Рибалки І.К. - К., 1968. - С.169-170.
7. Історія України. /Підред. Смоля В. А. В 2-х т.-К, 1997.-С.273.
8. Кульчицький С. Комунізм в Україні. - С.302.
9. Калініченко В. В. Селянське господарство в Україні в доколгоспний період (1921 - 1929). -Х., 1991. С13.
10. Там же.-С. 13.

УДК: 930 (477) "9": 332.2

Гоцуляк В.В. (м. Черкаси)

Історіографічні ретроспекції правового статусу давньоруського селянства

Перебуваючи довгий час в умовах бездержавності, годі було сподіватись на вивчення українського права вітчизняними дослідниками. Однак правовий статус селянства в кінці XIX - початку XX ст. досліджували І. Линниченко, а також М. Довнар-Запольський [1, 191; 2, 101]. Лише в наш час І. Ворончук спромоглась в історіографічному ракурсі підійти до цієї проблеми [3,149-184]. Враховуючи всю складність і актуальність теми, автор ґрунтовної статті припускає, що словосполучення "селянська землевласність" стосовно середньовіччя спроможна викликати як здивування, так і заперечення [3, 149], адже у вульгарній марксистсько-ленінській інтерпретації саме феодалу належала власність на землю, до того ж у радянській історіографії до селянства намертво був прив'язаний термін "землекористування" [3, 149].

І все ж, наслідуючи М. Грушевського, який у 1902 році, під час підготовки "Історії України-Руси", поруч з іншими питаннями, що постали перед ним, лише за даними двох селянських контрактів купівлі-продажу землі датованих початком XVI століття прямо вказав, що саме "право на землю - одне з найбільших цікавих і важливих для пізнання суспільно-економічної еволюції питань історії Русі" [4,1].

Дана проблема спонукала І. Ворончук до розгляду цього питання. Вона ще у XIX ст. викликала наукові дебати як в російській, так і в українській історіографії. Окреслюючи характерні риси дебатів, дослідниця звертається до праць В. Ключевського [5], Ф. Еверса [6], В. Барвінського [7], К. Неволіна [8], Б. Грекова [9]. Автор також, акцентує увагу на тому, що різні дослідники, виходячи зі свого розуміння джерел, у такому ж дусі й трактують правове становище селян.

З огляду на зазначене, такий вступ до статті дає підстави для І. Ворончук з'ясувати погляди, думки, позиції попередніх поколінь, а також характер, напрямки, методу та інструментарій тогочасних дослідників [3,151].Цеж,наїдумку,

дозволить встановити використані ними джерела, визначити коло проблемних питань, з яких були висловлені неоднозначні або й прямо протилежні думки [3,151].

Авторський аналіз підпорядковується завданню виявити якомога більше інформації з даної проблематики у вітчизняній історіографії. Тому до вивчення проблеми залучаються праці таких вчених як: Д. Дорошенка, М. Грушевського, Ю. Бердаха, М. Карамзіна, С. Соловйова, О. Лакієра, Ф. Єверса, П. Рейтца, М. Полевого, В. Вешнякова, Г. Мауєра. Останній, як відомо, виступив з обґрунтуванням теорії походження середньовічних общин від первісної поземельної общини-марки часів Юлія Цезаря. Ще у 1958. році В. Данілов зробив докладний аналіз общинної теорії, вказує автор, і наводить головні її положення. Початковою і найпоширенішою формою поземельних відносин у Німеччині було общинне землеволодіння, за якого общинне поле ділилося на ділянки по кількості членів общини порівну. Перерозподіл землі щорічно повторювався, щоб урівняти права на користування землею. За часів переселення народів такий порядок був зруйнований, і, як наслідок, общинний звичай занепадає. Орні землі переходять у приватну власність, а у суспільному користуванні общини залишаються лише общинні угіддя [3, 155].

Прихильники цієї теорії (О. Гірке, К. Лампрехт, Г. Бруннер, Е. Глассон, П. Виноградов, М. Ковалевський, І. Беляєв, В. Лешков, М. Владимірський-Буданов та інші) вказували на різні її особливості. Навіть К. Лампрехт, зазначає автор, відрізняв давню марку від середньовічної, стверджуючи, що первісні порядки щезли до початку середніх віків, і вбачав у земельних переділах нововведення більш пізньої епохи. Вчений вказував, що члени маркової общини володіли землею на праві приватної власності, з якою поєднувалось общинне, тобто спільне, колективне. У кожній марці були великі общинні землі, що перебували у спільному володінні й нероздільному користуванні. На його думку, общині належало вище поземельне право (dominium eminens - вища влада) володіння усіма землями на її території як ще незайнятими, так і тими, що вже були у приватному володінні [3,155].

Однак не всі дослідники поділяють положення маркової теорії. Так, наприклад, Н. Фюстель де Куланж, Ф. Сибон, Ф. Метланд, О. Се, Р. Гільденбранд та інші вчені виступили за

споконвічне існування інституту приватної власності [3,155].

Далі І. Ворончук переходить до аналізу поглядів тих вчених, що займалися історією давньоруського селянства. В центрі уваги дослідниці знаходяться положення активних прихильників общинної теорії, які не лише відстоювали окремі позиції, а й сприяли її подальшому обґрунтуванню. Так, зокрема, І. Беляев висунув тезу про те; що давньоруське селянство - стан з однаковими, порівняно з іншими станами, суспільними правами, обов'язками і значенням у суспільстві. Патріархальна самоврядна община приходить на зміну родовій організації і господарює на землі. Головна її функція - общинне землеволодіння з періодичними переділами існує з глибини віків. Не уявляючи селян взагалі без змін, він наділяв їх (після того, як вони розробили цілину або купили землю у іншого господаря) правами повного власника, вільного в своїх діях: відчужувати, продавати, дарувати, заповідати, здавати у найм [3, 156]. Таке уявлення вчений поширив до XVI століття, коли через державну політику селяни поступово втратили право на основний капітал - землю [11,97].

В контексті свого аналізу, І. Беляев, на думку І. Ворончук, вважав, що князі спочатку володіли зовсім невеликим ділянками землі, які лежали "впусте" і не стали ще власністю общин. На цих землях князі засновували свої вотчини і поселяли смердів на праві приватної власності. Все населення зберігало волю, яка була забезпечена поземельним правом. Селяни були вільними людьми, мали не тільки право переходу з місця на місце, але й з одного стану в інший: в посадські і торгові люди, а також право купувати землю, ставати і власниками, і вотчинниками [3, 155]. Аналізуючи зміст праць В. Пешкова "Русский народ и государство. История русского общественного права до XVII века" і "Общественный быт древней России" історіограф вказувала, що своє твердження він обґрунтував документальними матеріалами, які свідчили про те, що селяни володіли навіть цілими селами, але лише до часів монгольського панування, коли зростає роль і значення князів, що відповідали перед ханом за сплату податків і данини. Тобто, монгольське панування призвело до трансформації поземельного права, що спричинило зміни й в особистому праві цілої селянської верстви [3,157].

Аналізуючи погляди Б. Чичерина, висвітлені у праці "Опыт по истории русского права", який дотримувався кочової теорії та висловлю-

вався проти міркувань І. Беляева, автор тим самим доводив положення про те, що розпад родового ладу відбувся лише внаслідок нашествия варязьких дружин, а патріархальна община перетворилась на власницько-договірну лише у XIII ст. [3, 157]. Б. Чичерин вважав, що у давній Русі не було ні осілості населення, ні переділів землі, ні примусових стосунків, тому кожен селився на окремій ділянці, якою володіли вічно, спадково і самовільно [3,157]. Від родової общини, на його думку, залишилась волость, ідентична давній німецькій марці. В межах общини земля була вже розподілена між окремими селянами, а участь общини у поземельному володінні він обмежував тільки роздачею вільних або запустілих ділянок новоприбулим селянам [3,157].

Щодо подвійного права землевласності, то Б. Чичерин, вказує І. Ворончук, розділив його в тому сенсі, що в результаті завоювання на одну і ту ж саму землю встановлювалося право власності двох різних осіб, як результат переходу дружинних відносин у поземельні. "Керуючи дружиною, зазначає І. Ворончук, князь вважав усю завойовану землю своєю власністю, а члени його дружини на тому ж праві одержували від самого князя право власності на окремі ділянки" [3,157]. В кінцевому підсумку Б. Чичерин визнавав факт селянського землеволодіння і зазначав, що великі вотчинники, тобто приватні землевласники, надавали селянам право досить вільно розпоряджатися землями, включаючи навіть дозвіл на обмін та продаж.

Очевидно, що прихильники одних та інших поглядів у другій половині XIX століття застосовували різні підходи, підтвержені документальним джерельним матеріалом, тому автору статті важливо встановити їх сутність. Для цього аналізу підлягають праці І. Скворцова, В. Ключевського, М. Д'якова [12; 13,158-160].

Варто зазначити, що в російській історіографії другої половини XIX століття не сформувались сталі уявлення про правничі витоки пізньосередньовічного селянства. Про це свідчить розмаїття думок і тверджень, зокрема, К. Кавеліна, який підтримав М. Погодіназ ідеєю негативного впливу варягів на державний і суспільний лад Русі і зазначав, що вже у доварязький період рід і родина мали право власності на землю, яка вже була колективною: вона не ділилася між членами роду на засадах особистої приватної власності. За варягів відбувається розвиток приватної власності як князівської, так і в межах роду. Водночас, він

відзначав руйнацію колективного общинного землеволодіння й перехід родової земельної власності в особисту. За часів формування Московської держави цей процес уповільнюється завдяки владі держави, основу якої склали вотчинники. Тому земельні володіння князівських слуг (служилих людей) не були їхньою спадковою власністю-вотчиною [3,160].

В статті І. Ворончук також аналізуються праці І. Енгельмана [14], В. Власьєва [15], В. Сергієвича [16], О. Лаппо-Данилевського [17], О. Преснякова [18], М. Рожкова [19], які становлення нових форм земельних стосунків, виходячи зі своїх критеріїв, відносили до різних століть.

Щодо істориків, які працювали в Києві, то першість у вивченні селянських прав на землю належить, безумовно, М. Владимирському-Буданову. Вказуючи на це, автор аналізованої нами статті звертається до його праці "Обзор истории русского права", в якій подається схема виникнення права власності на землю. За переконанням засновника Київської історико-юридичної школи, у давньоруський період були відсутні стани, земля належала державі. З часом, коли населення переходить до землеробства, виникає потреба встановлення права на окремі ділянки землі для їх обробки. Тому утверджується приватна власність лише на орні ділянки, тоді як пасовища, сіножаті та інші угіддя залишаються у загальному користуванні общини або роду [20,277, 516-517; 3,164].

Дослідниця з'ясовує й еволюцію поглядів В. Довнар-Запольського. Вона відбулася поступово: від повного заперечення ним прав селянства на земельну власність до їхнього повного визнання.

Лише у М. Грушевського, як видатного представника європейської історичної науки, не було сумніву щодо існування особистого приватного селянського землеволодіння. В українців-русів, як у слов'ян в цілому, на його думку, не існувало спільного володіння громади, а великоруська земельна "община" є продуктом пізнішого розвитку слов'ян [21,358-360; 3,164].

Переходячи до історіографічної характеристики радянської історичної науки, І Ворончук 20-30-і роки XX століття вважає часом жвавих дискусій навколо проблем генезису суспільного ладу Київської Русі, правового становища селян. Б. Грекову належить створення нової марксистської концепції історії селянства, основним положенням якої є

ленінська теза про закабалення селян з часів "Руської правди". Критерієм періодизації історії селянства стала зміна форм експлуатації залежних селян. Далі йшли вже знайомі фази розвитку. Зокрема, з періоду первіснообщинного землеробства виводилась категорія смердів (землеробів-власників). За Б. Трековим, XI-XII століття - період, коли віджили родові традиції. Термін "мир" і "вервь" він ототожнював із сусідською общиною і вважав відповідником німецької марки. Роплад сусідської общини, за його переконанням, сприяв формуванню приватної власності селян на землю з повним правом вільного відчуження. Він наполегливо відстоював думку про те, що в IX-XII ст. відбувається процес становлення великої земельної власності і виникнення феодальної вотчини. Саме тоді вільні землероби-общинники формуються у клас селян, залежних від великих землевласників [22, 191; 3,164].

В різних інтерпретаціях Л. Черепній, П. Третьяков, Б. Рибаків, К. Тарновський, О. Нусихін, В. Мавродін, І. Ляпушкін, В. Доженюк та інші радянські історики також доповнювали цю теорію.

Зважаючи на важливість проблеми, яка взята до розгляду, І. Ворончук також аналізує зміст праць та поглядів К. Тарновського [23, 129], І. Фроянова [24, 96-97], Л. Черепніна [25, 245-249]. Вона звертається і до аналізу праці С. Юшкова "Очерки по истории феодализма в Киевской Руси", який вважав смердів особливою групою залежних селян, що нагадували французьких літів і лангобардських альдіонів [3, 165]. З іншого боку, О. Зимін ставив смердів в один ряд із холопами - рабами, посаженими на землю [26, 97, 272-278]. Крім того, в межах общинної теорії вчені висловлювали й інші погляди. Зокрема М. Косвен, сприйнявши схему С. Юшкова, вважав, що сусідська община складалася з патронімії (дворищ, печищ), тобт рідинних груп, які в межах общини могли співіснувати з патріархальними родинами старого типу. Кожен член патронімії мав право на ідеальну частину в усіх общинних землях, але не на саму землю [3, 166]. Розпоряджаючись своїм правом на цю частку (віддавалась не сама земля), за бажанням він міг продати, закласти, віддати або передати у спадщину [27, 168-185]. Вивчаючи джерела про становище давньоруської волості - "мир", В. Горемікіна також розвивала вищезгадану концепцію. Вона вже не ототожнювала "мир" з общинною маркою, тому що

остання складалася з дрібних селян-аллодістів при общинній власності на угіддя, а давньоруський мир - з патронімії. Селяни-общинники, користуючись общинною землею, одержували у власність не саму землю, а лише врожай з неї. На її думку, особливістю давньоруського феодалізму був характер селянського землеволодіння за відсутності приватної власності селян на свої ділянки [28, 141-145; 3, 166].

Історіографічний огляд літератури був би неповний, якщо поза увагою автора аналізованої нами статті залишилися б праці західнослов'янських істориків. Тому І. Ворончук розглядає праці Я. Рутковського [29], О. Трубочова [30], Д. та А. Поппе [31], Я. Матушевського [32], К. Бучека [33], Ю. Бардаха [34], не обходячи й перший том "Історії Польщі", а також дослідження С. Кутшеба, К. Тищенко, Ф. Пеко-синського, М. Бобжинського та інших [3, 168]. У працях названих авторів міститься новий матеріал для спостережень і узагальнень з різних аспектів цієї проблеми.

Підсумовуючи історіографічний огляд, варто сказати про наявність варіантності поглядів на проблему правового статусу давньоруського селянства пізньосередньовічної доби у дослідників XIX-XX ст. Наведена мікроісторіографія, підготовлена І. Ворончук, більше, ніж переконливо засвідчує необхідність звернення істориків до питання про правовий статус давньоруського селянства.

Українським вченим, які стоять лише на порозі пошуку історичного аспекту правового статусу селянства, варто розпочати вивчення з територіального аспекту історії феодального землеволодіння в Україні, не забуваючи, що лише на підставі джерел з'являється реальна можливість по-новому глянути на головного героя цієї історії - селянина.

1. Линниченко И.А. Черы из истории сословий в Юго-Западной (Талийкой) Руси XIV-XV вв. - М., 1894.
2. Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XIV в. - К., 1905.
3. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (дачі Записки НТШ). - Львів, 1999. - Т. ССХХХVІІІ. Праці історико-філософської секції. - С. 149-184.
4. Грушевський М. Два селянські контракти купна-продажі з початку XVI в. // Записки НТШ. - Львів, 1902. - Т. L, кн. VI. - С. 1.
5. Ключевський В.О. История сословий в России. - М.,

- 1913.
6. Эверс Ф.Г. Древнее русское право в историческом его раскрытии. - Санкт-Петербург, 1835.
7. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков, 1908.
8. Неволин К.А. История российских гражданских законов. - Санкт-Петербург, 1857. - Ч. II. - Т. IV, кн. 2.
9. Греков В.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. - М., 1952. - Кн. 1.
10. Мауер Г.Л. Введение в историю общинного подворного, сельского и городского устройства и общественной власти. - М., 1880.
11. Беляев И.Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе. - М., 1860.
12. Ключевский В.О. Лекция VI // Ключевский В.О. Сочинения. - М., 1959. - Т. VI.
13. Ключевский В.О. Лекция XXIV // Ключевский В.О. Сочинения. - М., 1959. - Т. H.
14. Энгельман И. История крепостного права в России. - М., 1900.
15. Власьев В. Очерки государственного благоустройства России в XVII в. // Московские университетские известия. - 1869. - № 5. - С. 1-37.
16. Сергеевич В.И. Древности русского права. - Санкт-Петербург, 1905.
17. Лаппо-Данилевский А.С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. - Санкт-Петербург, 1905.
18. Пресняков А. Кряхсея право в Древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий - Санкт-Петербург, 1909.
19. Рожков М. Коротка історія розвитку аграрних відносин. — Харків, 1937.; його ж Город и деревня в русской истории. - М., 1920.
20. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - Изд. 6. - Санкт-Петербург-Киев, 1909.
21. Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1994. - Т. I.
22. Греков В.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. - М., 1952. - Т. A.
23. Тарановский К.Н. Предпосылки возникновения феодализма у восточных славян // Вопросы истории. - 1954. - № 4.
24. Фроянов И.Я. Семья и вервь в Киевской Руси (по поводу статьи Рапова Ю.М.) // Советская этнография. - 1972. - № 3. - С. 91-107.
25. Черепнин Л.В. Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси // Исторические записки. - 1956. - № 56. - С. 237-264; його ж Пути развития феодализма. - М., 1972.
26. Зимин А. А. Осмердах древней Руси XI - начала XII в. / Историко-археологический сборник: А.В. Арциховскому к шестидесятилетию. - М., 1962. - С. 218-230.
27. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. - М., 1953.
28. Горемыкина В.И. Об общине и индивидуальном хозяйстве в древней Руси // История СССР. - 1973. - № 5. - С. 135-150.
29. Рутковский Я. Экономическая история Польши. - М., 1963.
30. Трубочов О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. - М., 1959.
31. Poppe D. i A. Dziezycie na Rusi // Kwartalnik Historyczny. - Warszawa, 1967. - Rocznik LXXIV. MI. S. 3-41; Poppe D. i A. Fundacya biskupstwa smolenskigo // Hrzegląd Historyczny. - 1966. - Z 1. 520-550.

32. Matuszewski J. Causae haereditariae klauzul immunitetiwych // Czasopismo Prawno-Historyczne. - 1956. - № 8/1. - S. 75-97.
33. Buczek K. Uwagi o prawie chlopow do ziemi w Polsce Piastowskiej // Kwartalnik Historyczny. - Warszawa, 1957. - № 64/3. - S. 75-120.
34. Bardach J. Historia panstwa i prawa Polski. - S. 2-440.

УДК: 94 (477) "1917/1918": 332.2

Землюліна Н.І. (м. Черкаси)

Земельна реформа в документах Центральної Ради (історіографічний аспект)

Розстановка політичних сил в Україні напередодні Лютневої революції 1917 року не віщувала бід партійним угрупованням всеросійського масштабу. На українських теренах вони почувалися більше, ніж впевнено, знаходячи все нових шанувальників і активістів серед місцевої людності. Однак, ліквідація царату ознаменувала різку активізацію сил, виплеканих національним ґрунтом. Відбувалося істотне зростання старих та становлення нових українських політичних партій: соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів, Української селянської спілки, які одразу потіснили всеросійські, зайнявши своє місце в політичному пасьянсі. Подолати розпорошеність національних сил взялася Українська Центральна Рада - представницький громадський орган, сформований з представників національних партій, наукових, освітніх, кооперативних та студентських організацій.

Отже, вже на початку революції почали викристалізуватися дві лінії суспільного українського руху: національна та соціалістична.

"Піднявшись на гребінь суспільно-політичного життя як'поборник національних інтересів українців і домігшись від Тимчасового уряду поступок на шляху до національно-державної автономії українців в складі Росії, Центральна Рада завоювала на кінець жовтня 1917 р. значний авторитет" [1]. Опору та підтримку своєї діяльності Рада отримала від значної

маси селянського населення, певної частини українського пролетаріату, україномовних збройних частин.

В силу вище окреслених обставин, зрозуміло, чому більшість селян на наступних виборах до Українських та Всеросійських Установчих Зборів віддала свої голоси українським партіям, фундаторам Центральної Ради. З приходом до влади, Українська Центральна Рада опинилася в епіцентрі складних соціальних, політичних та економічних перипетій, будівництво національної української держави доводилось здійснювати одночасно з вирішенням грандіозних та невідкладних завдань соціально-економічного характеру.

Аграрне питання, за висловом В.І.Леніна, було стрижнем усіх трьох російських революцій [2]. Повною мірою це стосується і Української революції. Питання землі, земельної власності були надзвичайно актуальними для українського селянства. Його вирішення очікували ті прошарки суспільства, що пов'язані у своїй діяльності з аграрним сектором. За словами В. Липинського, "поняття "України" підмінювалося поняттям "десятини" землі. Замість патріотизму героїчного... витворювався... патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валоту" [3]. Позиція Центральної Ради на селі погіршувалася через те, що там ширились радикально-соціалістичні (більшовицькі) ідеї, під впливом яких селяни висували єдину вимогу: негайно передати у їх власність поміщицькі землі. Прагнення оволодіти землею, відсувало на задній план все інше. Компромісу між урядом та селом бути не могло.

Основні засади реформування села, що лежали у підвалинах аграрної політики уряду УНР, були розроблені М.Грушевським. Даючи відповіді на наболівші питання тогодення, голова Центральної Ради писав: "Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї земельної справи (аграрного питання) - се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, казні, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам, або марнують її, не можучи використати відповідно, а селяни бідують без землі... Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казюнні, удільні, монастирські і великі поміщицькі мастки повинні бути забрані від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав; мастки треба викупити коштом

українського крайового скарбу (казни) і роздавати в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі зоставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати у них лишки, за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду" [4].

Як видно з наведеного вище, програма реформувань аграрних відносин на селі М. Грушевського була "золотою" серединою між царським маніфестом 1861 р. та більшовицькою доктриною примітивної експропріації. Основою її були скасування поміщицького землекористування, націоналізація землі на цивілізованих засадах. Програма була широкою і відповідала ситуації, у якій вона творилася. Кроки по втіленню цієї програми у життя були розроблені у декларації Генерального Секретаріату (ГС) Української Центральної Ради (УЦР), яка була схвалена на засіданні УЦР 10 липня 1917 р. Обґрунтовуючи створення цього органу, в декларації говорилося: "... утворення ГС було необхідним щаблем розвитку нашого представницького органу. Тому-то інститут ГС має охоплювати всі потреби українського народу, згідно з цими потребами і поділено роботу між окремими секретарями: по внутрішніх справах, ... земельних" [5].

Розглядаючи процедуру здійснення земельних реформ в Україні, висуваючи певні завдання по її розв'язанню, декларація ГС від 12 жовтня 1917 р. проголошувала наступні моменти: "... на чільне місце на Україні... висувається земельне питання. Трудящим масам України належить право на землю, що вони її обробляють... ГС ставить собі завдання розробити... план земельної реформи на Україні. На ближчу ж чергу генеральне Секретарство по земельним справам ставить собі упорядкування земельних відносин через місцеві земельні комітети широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами та з широкими засобами їх діяльності, організацію агрономічних сил на Україні та об'єднання всієї справи агрономічної допомоги. Буде поширено шкільну та позашкільну Сільськогосподарську освіту, хліборобську кооперацію, особливо хліборобські артілі... генеральне секретарство земельних справ підготує перехід всіх лісів у національну власність" [6].

Таким чином, аграрні реформи УЦР передбачали широкомасштабні заходи щодо її реалізації. Крім вирішення питання власності,

перетворення, запропоновані урядом УЦР, охоплювали і моменти забезпечення майбутнього земельного устрою держави кваліфікованими спеціалістами. Разом з тим, розглядалися і питання створення сільськогосподарської інфраструктури, взаємозв'язків суб'єктів економічної діяльності різних форм земельної власності.

Оцінку Української Центральної Ради за діяльність у сфері реформування аграрних відносин на селі мемуарні та історіографічні джерела звикли давати на підставі аналізу ухвалених представницьким органом двох правових актів. Йдеться про аграрні положення III Універсалу та Земельний закон від 18 січня 1918 року. Зрідка автори зосереджували увагу на політичних та економічних наслідках від практичної реалізації земельного законодавства в III Універсалі.

Оприлюднена невдовзі після перемоги Жовтневого перевороту програма аграрних перетворень Центральної Ради в літературі консервативного крила української діаспори отримала назву "більшовицька" чи "комуністична". Так оцінили політичні опоненти "найрадикальніший", за висловом В. Винниченка [7], нормативний документ за всю історію Центральної Ради. Подібними характеристиками наділив аграрну частину III Універсалу й член проводу УПСФ К. Мацієвич, який на час ухвалення маніфесту виконував обов'язки заступника міністра земельних справ з підготовки земельної реформи. У своїй статті від 16 листопада 1917 року, опублікованій в "Новій Раді", він вказував на згубність того шляху, який з прийняттям Універсалу обрала Центральна Рада. На думку урядовця, він приведе до аграрного терору та до руйнації вікового селянського господарського укладу [8]. З цими висновками погоджувався й апологет українського монархізму Д. Левчук [9].

Представники народницького табору в аграрній програмі Центральної Ради також бачили певні хиби. П. Христюк, наприклад, докоряв Генеральному секретаріатові за встановлення мінімальної межі трудового господарства у розмірі 50 десятин. Залишення таких значних площ у руках землевласників, буцім-то, відвернуло від Центральної Ради бідніше селянство, яке потяглося до більшовиків [10]. Хоча, як свідчать джерела, питання розміру селянського трудового господарства коливалося від 25 до 30 десятин, але остаточно так і не було затверджене.

Поява аграрного маніфесту викликала величезне збентеження серед усіх верств українського громадянства. Якщо навіть для відповідального за земельну реформу К. Мацієвича він був повною несподіванкою, то якою новиною Універсал став для решти людності. У цьому сенсі слушну думку висловив зарубіжний дослідник меншовизму на українських теренах С. Волін. З одного боку, він відзначив факт проведення Центральною Радою власної політичної лінії, а з іншого, наголосив на її непрогнозованості і непослідовності [11].

Раптову зміну в настроях Центральної Ради, яка протягом кількох місяців закликала маси очікувати вирішення усіх питань соціального життя Установчими зборами, дослідники пояснили синхронно—ї змусила до цього російська більшовицька влада, прийнявши "Декрет про землю". З цього часу, як вважає американець українського походження Б. Коваль, розпочалися "соціалістичні змагання" з більшовизмом, їхнім наслідком став хаос, безладдя і руїна, що охопила усю територію Української Народної Республіки [12].

Здебільшого негативними оцінками мемуаристів та науковців української діаспори позначений і "Закон про землю", ухвалений черговою сесією Центральної Ради 18 січня 1918 року. Правда, кожен із представників історіографічних напрямків викладав своє розуміння змісту окресленого поняття.

Вустами К. Мацієвича першою своєю відразу до проекту закону висловила партія соціалістів-федералістів. Він заявляв, що ухвалення закону стане реалізацією програмних принципів лише однієї партії—соціалістів-революціонерів, які не тільки не ув'язувалися у місцеві господарські умови, а й вступали у конфлікт із тими відносинами, що склалися в українському землеробстві [13]. В травні 1918 року член уряду УНР буде ще наполегливіше відстоювати необхідність збереження інституту приватної власності на землю.

Така точка зору була непоодиноким. Багато пізніше її розвинув економіст П. Кононенко, а доповнили фахівці тієї ж галузі О. Мороз та С. Злупко [14]. Названі автори вважали найбільшою вадою аграрного законодавства ігнорування думки самих виробників сільськогосподарської продукції. За їхніми спостереженнями, селянство бажало не соціалізації землі, а її переходу в особисту власність.

Якщо в зарубіжній історіографії дебати між

опонентами точилися навколо правильності чи хибності обраних принципів, форм, способів проведення аграрної реформи, ні на йоту не заперечуючи її доцільності, то ворожа настроєність радянських авторів до Центральної Ради, як і до всіх національних українських урядів, перекреслювала надії дізнатися про їхні справжні наміри, у земельній справі у тому числі. Хіба що винятки становили 1920-ті роки, коли також мала місце неабияка конфронтаційність мемуаристів та дослідників щодо висвітлення політичної діяльності тих інституцій, які знаходилися з протилежного від автора боку барикад. За цих умов Центральна Рада, уряд гетьмана П. Скоропадського, Директорія УНР змальовувались в достатньо пристойних тонах. Обсяги та масштаби поданих матеріалів забезпечували узагальненням та висновкам високий ступінь довіри читача, що часто сам був учасником зображуваних подій.

1. Шморгун П.М. Політичні партії на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник. - Випуск 172. - К., 1992. - С.25.
2. Ленін В.І. Держава і революція: в 50-ти т. - ПЗТ. - Т.33.-С.172.
3. Литинський Д.; Сергій Шемет //Хліборобська Україна. -1920. - 36.1. -С.50- 62.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К. 1991. - С. 109.
5. Копащенко О. "Сто днів" Центральної Ради.-К., 1992. -С. 158-169.
6. Там само. -С175.
7. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х т. - К., 1990. -Т.2. -С.39.
8. Мацієвич К. Соціалізація землі на Україні // "Нова Рада. - 1918. - 12 січня.
9. Левчук Д. Сили демократії і консерватизму у визвольних змаганнях України // Ідеї і люди визвольних змагань 1917- 1923. - Нью-Йорк, 1968. - С.52.
10. Христюк П. Замітки та матеріали до української революції. -Т.2. - С59.
11. Волін С. Меншевики на Україні (1917-1921).- Вертоп, 1990. -С. 17.
12. Коваль Б. Контрасти визвольних змагань: роки надії й сподівань //Ідеї і люди визвольних змагань 1917 1923. - Нью-Йорк, 1968- С.63.
13. Мацієвич К. Принципи і межі тимчасового земельного законодавства //Нова Рада. — 1917. — 12 - 16 листопада.
14. Кононенко С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917 - 1960. - Мюнхен, 1965. - С.50; Мороз О., Злупко С. Українське селянство першої половини XX ст.: трагедія і героїзм. -Львів, 1997.-С.52.

Коректор - Солодка Л.М.
Комп'ютерна верстка - Васильченко О.В.

Свідоцтво ДК №294 Здано до
набору 15.03.2002 Підписано
до друку 26.02.2002

Зам. №286
Друк ризограф
Папір офсет.

Тираж 500 Формат
84 x 108/16 Ум.
друк. арк. 12,3

Віддруковано з оригінал-макету в редакційно-видавничому відділі
Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кімн. 117
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 47-22-33,
e-mail: cic@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>